

Druga kohorta Kiresta

Asanović, Frane

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:300518>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-31**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Frane Asanović

Druga kohorta Kiresta

Diplomski rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopredmetni)

Druga kohorta Kiresta

Diplomski rad

Student/ica:
Frane Asanović

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Frane Asanović**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Druga kohorta Kiresta** rezultat mojeg vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojeg rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojeg rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. rujna 2021.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Općenito o rimskim auxilijarnim postrojbama	3
3. Auxilijarne postrojbe i logori u provinciji Dalmaciji.....	5
4. Rimske streličarske postrojbe	7
5. Druga kohorta Kiresta – osnovni podatci	13
6. Arheološki nalazi povezani sa streličarima u Dalmaciji.....	16
7. Druga kohorta Kiresta u Dalmaciji.....	19
7.1. Vrijeme dolaska Druge kohorte Kiresta u provinciju Dalmaciju.....	19
7.2. Teorije o mjestu smještaja Druge kohorte Kiresta	20
8. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta.....	22
8.1. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Salone.....	23
8.1.1. Nadgrobnica sagitarija Beresa.....	23
8.1.2. Nadgrobnica veterana Gaja Julija Mare.....	26
8.2. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Dugopolja	30
8.2.1. Nadgrobnica Gaja Julija Teodora.....	32
8.2.2. Nadgrobnica Gaja Julija Andromaha	37
8.2.3. Poveznica između dugopoljskih stela Teodora i Andromaha i nadgrobnice Gaja Julija Mare iz Salone?.....	42
8.3. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Tilurija.....	45
8.3.1. Nadgrobnica Marka Pithe, sina Segnova.....	49
8.3.2. Ulomak nadgrobnice stele s prikazom motiva vrata.....	57
8.4. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Burnuma.....	59
8.4.1. Nadgrobnica vojnika Herasa, sina Enomajeva.....	65
8.4.2. Ulomak nadgrobnice stele vojnika iz Bereje	68
8.4.3. Mali ulomak nadgrobnice stele iz Burnuma	72
8.4.4. Nadgrobnica vojnika Dagnasa, sina Apsejeva	73

8.5. Nadgrobnji spomenici Druge kohorte Kiresta iz Zadra	78
8.5.1. Nadgrobnja stela vojnika Stieva, sina Barnainova	78
9. Opis nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta	80
9.1. Prikaz streličarske opreme na nadgrobnim stelama Druge kohorte Kiresta ...	81
9.2. Problematika motiva vrata na nadgrobnim stelama Druge kohorte Kiresta...	86
9.3. Varijante nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta – motiv vrata s dva kasetona	96
9.4. Motiv vrata na burnumskim nadgrobnim stelama	100
10. Pitanje dugotrajne vojne službe vojnika Druge kohorte Kiresta	104
11. Druga kohorta Kiresta – konačna sudbina postrojbe.....	105
12. Zaključak.....	108
SAŽETAK.....	111
ABSTRACT	112
LITERATURA	113

1. Uvod

Tema ovog diplomskog rada je Druga kohorta Kiresta. Ovo je bila postrojba antičke rimske vojske, specijalizirana za streličarstvo. Streličarstvo je bilo više-manje sekundarna vojna profesija u antičkoj rimskoj vojsci tijekom cijele Republike i dobrog dijela Principata, bila je skoro pa „ispod časti“ rimskim građanima legionarima koji su se borili kao teško pješništvo, prsa o prsa s neprijateljem. Zato su streličari uvijek bili novačeni među peregrinskim stanovništvom Provincija. Za Republike, to su bili plaćenici, a tek za Principata postaju službeni dio profesionalne antičke rimske vojske. Najbolji streličari su dolazili iz istočnih provincija Rimskog Carstva, gdje je još od prapovijesti postojala tradicija streličarstva, ispaljivanja strijela, i sa konja u punom galopu i iz stojećega položaja. Glavno naoružanje rimskih streličara je bio kompozitni luk. Svi su dosad potvrđeni vojnici Druge kohorte Kiresta bili podrijetlom iz rimske provincije Kirestike, danas sjeverna Sirija, koja je bila slavljena u cijelom antičkom svijetu po odličnim streličarima.

Druga kohorta Kiresta je relativno slabo obrađena u arheološkoj znanosti u Hrvatskoj, ograničena na svega nekoliko arheoloških nalaza – nadgrobne spomenike te ostatke streličarske vojne opreme. Na pet lokacija u Dalmaciji su pronađeni arheološki nalazi Druge kohorte Kiresta – Salona, Burnum, Tilurij, Dugopolje i Zadar. Pretpostavka je da je Druga kohorta Kiresta bila smještena prvo u Burnumu, a zatim u Tiluriju, te da su neki njeni odjeli bili smješteni i u okolnim utvrdama i vojnim postajama poput Dugopolja. Zanimljivo je to što nigdje drugdje osim u Dalmaciji nemamo arheološke nalaze Druge kohorte Kiresta, zbog čega neki arheolozi smatraju da je ova postrojba bila raspuštena upravo u Dalmaciji tokom druge polovine 1. st. Ne zna se kada je točno Druga kohorta Kiresta osnovana niti kada je točno raspuštena, a i ona se gotovo uopće ne spominje u antičkim pisanim izvorima. Sve dosad poznate podatke o ovoj postrojbi smo dobili iz isključivo jednog izvora – nadgrobni spomenik vojnika Druge kohorte Kiresta koji su dosad pronađeni. Svi vojnici ove postrojbe su imali izrazito dugotrajne vojne službe, neobičnost koju arheolozi još uvijek nisu uspjeli potpuno razjasniti.

Na početku ovog diplomskog rada će se dati ukratko općeniti podatci o ustroju i povijesti rimskih auxilijarnih postrojba. Onda će se ukratko opisati povijest auxilijarnih postrojba na prostoru provincije Dalmacije, lokacije auxilijarnih logora koji su dosad otkriveni u Dalmaciji, i koje su auxilijarne postrojbe bile smještene u provinciji Dalmaciji. Zatim će se dati osnovni podatci o ustroju, naoružanju i povijesti rimskih

streličarskih postrojbi, te će se potom dati i osnovni podatci o Drugoj kohorti Kiresta. Također će se iznijeti i arheološki nalazi koji se mogu potencijalno povezati sa streličarima na prostoru provincije Dalmacije, a time i vjerojatno s Drugom kohortom Kiresta. Potom će se iznijeti sve dosadašnje teorije o vremenu dolaska Druge kohorte Kiresta u provinciju Dalmaciju te teorije o mjestu smještaja Druge kohorte Kiresta. Zatim će se detaljno opisati svaki od 11 nadgrobni spomenika Druge kohorte Kiresta koji su dosad pronađeni – gdje je i kada pronađen, mjere i izgled spomenika, restitucija natpisa, datacija te kome je taj opisani nadgrobni spomenik pripadao.

Pritom će se ukratko opisati lokacije i povijest legijskih i auxilijarnih logora u Burnumu i Tiluriju, gdje je nađeno najviše arheoloških nalaza Druge kohorte Kiresta. Nakon toga će se općenito opisati nadgrobne stele Druge kohorte Kiresta – prvo će se detaljno opisati prikaz streličarske opreme na nadgrobnim stelama, te će se obraditi problematika motiva vrata s četiri i dva kasetona na nadgrobnim stelama iz Tilurija i Burnuma. Potom će se obraditi pitanje izrazito dugotrajne službe vojnika Druge kohorte Kiresta te će se potom iznijeti i teorije o konačnoj sudbini ove postrojbe. Na kraju ovog diplomskog rada će se iznijeti zaključak te sažetak na hrvatskomu i engleskomu jeziku i popis korištene literature.

2. Općenito o rimskim auxilijarnim postrojbama

Nakon uspostave Principata 27. god. pr. Kr., Augustovom vojnom reformom krajem 1. st. pr. Kr. uspostavljene su auxilijarne postrojbe kao profesionalne vojne jedinice.¹ One se nastavljaju na republikansku tradiciju pomoćnih jedinica raznih tipova.² Ime za njih, *auxilarii (milites)*, dolazi od latinskog *auxilium* = pomoć.³ Sve nerimske vojne postrojbe, bez obzira na njihov status, u antičkom su Rimu bile označene kao *auxilia* tj. smatrane su kao pripomoć legijskim postrojbama.⁴ Auxilijarne postrojbe, pješачke i konjaničke, većinom su bile sastavljene od neoženjenih osoba peregrinskog statusa, onih koji nisu imali rimsko građansko pravo, no bio je prisutan i mali udio rimskih građana u auxilijarnim postrojbama, uglavnom među časničkim kadrom.⁵ Auxilijarne postrojbe su tijekom 1. st. uvijek bile smještene daleko od rodnog kraja njihovih vojnika, kako bi se spriječila mogućnost pobune regrutiranih peregrina u pokorenim područjima.⁶ No, počevši od vladavine Hadrijana u 2. st., auxilijarne postrojbe su sve češće bile smještene u istom području gdje su bili regrutirani njeni vojnici.⁷

Drukčije su bile formirane dobrovoljačke kohorte rimskih građana, koje su izvorno nastale za vladavine Augusta novačenjem oslobođenika, robova koji su oslobođeni i koji su dobili rimsko građansko pravo samo kako bi bili unovačeni u antičku rimsku vojsku zbog izvanredne ratne situacije.⁸ Kasnije su dobrovoljačke kohorte rimskih građana sastavljene isključivo od neoženjenih rimskih građana koji su se dobrovoljno javili u vojnu službu, a podizale su se po potrebi tj. samo u slučaju izvanrednih ratnih situacija.⁹ Vojnici peregrini u auxilijarnim postrojbama su pretežito bili iz zapadnog dijela, a samo manjim dijelom iz istočnog dijela Carstva, a bili su najčešće regrutirani u manje urbaniziranim

¹ S. MESIHOVIĆ, 2020., 11., fusnota 15.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.; G. WEBSTER, 1985., 141-142.; J. J. WILKES, 1969., 136-137.; D. TONČINIĆ, 2014., 83.; I. HAYNES, 2013., 42.; Ž. MILETIĆ, 2017., 27.

² S. MESIHOVIĆ, 2020., 11., fusnota 15.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.; G. WEBSTER, 1985., 141-142.; J. J. WILKES, 1969., 136-137.; D. TONČINIĆ, 2014., 83.; I. HAYNES, 2013., 42.; Ž. MILETIĆ, 2017., 27.

³ S. MESIHOVIĆ, 2020., 11., fusnota 15.; G. WEBSTER, 1985., 141.; VEGETIJE, 2001., 31-32.

⁴ S. MESIHOVIĆ, 2020., 11., fusnota 15.; G. WEBSTER, 1985., 141.; VEGETIJE, 2001., 31-32.

⁵ S. MESIHOVIĆ, 2020., 11., fusnota 15., 12.; J. RUSSEL, 1991., 483.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 27.; G. ALFÖLDY, 1962., 272-276.; J. SPAUL, 2000., 499.; J. J. WILKES, 1969., 137-138., 144.

⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.; G. ALFÖLDY, 1962., 276.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 27-28.; S. FERJANČIĆ, 2018., 150-152.; S. MESIHOVIĆ, 2020., 16.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 179.; G. WEBSTER, 1985., 144-145.; J. J. WILKES, 1969., 144-146.

⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.; G. ALFÖLDY, 1962., 276.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 27-28.; S. FERJANČIĆ, 2018., 150-152.; S. MESIHOVIĆ, 2020., 16.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 179.; G. WEBSTER, 1985., 144-145.; J. J. WILKES, 1969., 144-146.

⁸ S. MESIHOVIĆ, 2020., 12.; G. ALFÖLDY, 1962., 272.; J. SPAUL, 2000., 500-501.; J. J. WILKES, 1969., 144-145.

⁹ S. MESIHOVIĆ, 2020., 12.; G. ALFÖLDY, 1962., 272.; J. SPAUL, 2000., 500-501.; J. J. WILKES, 1969., 144-145.

provincijama Carstva.¹⁰ Nakon završetka svoje vojne službe koja je trajala 25 godina, vojnici-peregrini augzilijarnih postrojbi su po časnom otpustu iz vojne postrojbe dobivali rimsko građansko pravo (*civitas*), koje se automatski prenosilo i na njihovu obitelj, i pravo rimskog braka (*conubium*).¹¹

Premda su Rimljani iz Italije bili prvoklasni legionari, odlični u borbi kao teško pješništvo, nisu biliiskusni u drugim oblicima borbe poput konjaništva, streličarstva i lako naoružanog pješništva – zato su tu ulogu preuzele nerimske augzilijarne postrojbe.¹² S obzirom na veličinu, augzilije se dijele na petstotice (*quingenaria*) i tisućice (*milliaria*).¹³ Postojala su tri tipa augzilijarnih petstotica – *ala* (konjanička postrojba), *cohors peditata* (pješađijska kohorta) i *cohors equitata* (miješana pješačko-konjanička kohorta).¹⁴ *Cohors equitata quingenaria* je bila sastavljena od dvije trećine pješaka i jedne trećine konjanika.¹⁵ *Cohors equitata quingenaria* je u osnovi bila dominantno pješačka kohorta, ali je imala dodatni konjanički eskadron od 4 turme, samo što su konjanici u tim miješanim kohortama bili često lošije kvalitete i obuke od konjanika u konjaničkoj postrojbi.¹⁶

Cohors equitata quingenaria imala je 6 centurija (svaka s 80 pješaka) i 4 turme (30 konjanika po turmi), dakle 600 vojnika (120 konjanika i 480 pješaka) ukupno.¹⁷ Konjanička *ala* je sastavljena isključivo od konjanika, imala je 16 turmi (svaka s 32 konjanika), dakle 512 konjanika ukupno, zapovjednik ale je bio *praefectus equitum*, svaka turma je bila pod zapovjedništvom dekuriona, a dekurion zapovjednik prve turme se zvao *decurio princeps*.¹⁸ *Cohors peditata quingenaria* sastavljena je isključivo od pješaka, imala je 6 centurija (80 vojnika po centuriji), dakle 480 vojnika ukupno, zapovjednik pješačke kohorte je bio prefekt (ali je on bio nižeg časničkog ranga od *praefecti equitum* konjaničke postrojbe!) ili vojni tribun, svaka centurija je bila pod zapovjedništvom centuriona, a centurion zapovjednik prve centurije se zvao *centurio princeps*.¹⁹

¹⁰ J. RUSSEL, 1991., 483.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 27.; G. ALFÖLDY, 1962., 272-276.; G. WEBSTER, 1985., 141-142.; J. J. WILKES, 1969., 137., 145.

¹¹ S. MESIHOVIĆ, 2020., 12.; G. WEBSTER, 1985., 142-143.; J. J. WILKES, 1969., 137.; D. TONČINIĆ, 2014., 84.; I. HAYNES, 2013., 56-58.

¹² G. WEBSTER, 1985., 141.; J. J. WILKES, 1969., 135-136.

¹³ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13.; G. WEBSTER, 1985., 145.

¹⁴ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13.; G. WEBSTER, 1985., 145.

¹⁵ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13.; J. RUSSEL, 1991., 476.; J. SPAUL, 2000., 509.; G. WEBSTER, 1985., 149.

¹⁶ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13.; J. RUSSEL, 1991., 476.; J. SPAUL, 2000., 509.; G. WEBSTER, 1985., 149-150.

¹⁷ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13., 15., 17.; J. SPAUL, 2000., 509.; G. WEBSTER, 1985., 149.; I. HAYNES, 2013., 53.

¹⁸ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13., 15.; J. SPAUL, 2000., 509.; G. WEBSTER, 1985., 145-148.; J. J. WILKES, 1969., 137.; VEGETIJE, 2001., 45-46.; I. HAYNES, 2013., 53.

¹⁹ S. MESIHOVIĆ, 2020., 13., 15., 17.; J. SPAUL, 2000., 509.; G. WEBSTER, 1985., 148-149.; J. J. WILKES, 1969., 137.; I. HAYNES, 2013., 53.

Svaka augzilijarna postrojba je imala svoju zastavu (*vexillum*) i standard postrojbe (*signum*), a svaka turma je imala i svoj stijeg (*signum*), te je svaka augzilijarna jedinica imala svog *signifera* (nosač standarda postrojbe) i *vexillifera*.²⁰ U pravilu su augzilijarnim jedinicama zapovijedali prefekti ili vojni tribuni koji su bili rimski građani viteškog ili senatorskog statusa.²¹ No augzilijarnim jedinicama su mogli zapovijedati u iznimnim situacijama i stariji legijski centurioni, uglednici ili pouzdani i odani autohtoni poglavari, dok su centurioni, dekurioni i dočasnici mogli biti rimski građani ili peregrini.²² Dok su legije bile smještene u glavnom legijskom logoru, augzilijarne postrojbe su bile smještene u augzilijarnim logorima koji su se nalazili u neposrednoj blizini, premda su augzilijarne postrojbe mogle prema republikanskoj tradiciji dijeliti jedan veliki logor zajedno sa legijom, pogotovo u augustovskom i tiberijevskom vremenu.²³ Tek za vladavine cara Klaudija se počinju jasno odvajati legijski logori od augzilijarnih logora.²⁴

3. Augzilijarne postrojbe i logori u provinciji Dalmaciji

Legijski logori su na prostoru provincije Dalmacije potvrđeni u Tiluriju i Burnumu.²⁵ Augzilijarni logori u Dalmaciji su jako slabo arheološki istraživani – prema Cesariku, svi augzilijarni logori na prostoru Dalmacije nastaju vjerojatno u Klaudijevo doba, jer imaju tlocrtni oblik izduženog pravokutnika sa zaobljenim uglovima (tkz. oblik „igračće karte“), i jer su napravljeni od kamena.²⁶ Dosad su potvrđena četiri augzilijarna logora na desnoj obali rijeke Krke kod Burnuma, dva na rijeci Cetini kod Tilurija, jedan u Bigestama (Gračine kod Humca nedaleko od Ljubuškog, na rijeci Trebižat), jedan u Andetriju (Ćukova greda na gradini Brečeva, sjeverno od Muća Gornjeg), jedan na lokalitetu Gradina u Makljenovcu kod Doboja, i možda jedan na lokaciji Ordžija u Mućkom polju.²⁷

Od svih dosad potvrđenih augzilijarnih logora na prostoru provincije Dalmacije, samo su augzilijarni logor na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog (Bigeste) te augzilijarni logor poviše sedrene barijere Brljanskog slapa kod Jurinih ograda u Ivoševcima dosad bili kako-tako profesionalno arheološki istraživani, dok je Andetrij bio kratkotrajno amaterski

²⁰ S. MESIHOVIĆ, 2020., 15.; S. IVČEVIĆ, 2013., 459., fusnota 109.; G. WEBSTER, 1985., 147-149.

²¹ S. MESIHOVIĆ, 2020., 14-15.; J. J. WILKES, 1969., 137., 150-151.

²² S. MESIHOVIĆ, 2020., 14-15.; J. J. WILKES, 1969., 137., 150-151.

²³ N. CESARIK, 2020., 125-126., 374-375., 402.; N. CESARIK, 2018., 18.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 30.; D. TONČINIĆ, 2014., 85.; I. HAYNES, 2013., 44.

²⁴ N. CESARIK, 2020., 125-126., 374-375., 402.; N. CESARIK, 2018., 18.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 30.; D. TONČINIĆ, 2014., 85-86.

²⁵ N. CESARIK, 2020., 125.

²⁶ N. CESARIK, 2020., 125.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36.

²⁷ N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 31.; I. GLAVAŠ, 2015., 30., 62., 83-84., 95-99.; J. J. WILKES, 1969., 143.

istraživan u drugoj polovici 19. st.²⁸ Tako su pokusna istraživanja augzilijarnog logora kod Jurinih Ograda u Ivoševcima otkrila, otvaranjem dvije probne sonde, sjeveroistočni zaobljeni ugao bedema augzilijarnog logora te kontrafor na zapadnom zidu, a pronađen je i veliki broj ulomaka tegula, među njima i nekoliko tegula s pečatom *Legio XI. C. P. F.*²⁹

Prisutnost augzilijarnih postrojbi na prostoru provincije Dalmacije se može pratiti od Velikog ustanka dvojice Batona, koji traje između 6. i 9. god. – tada se, prema Veleju Paterkulu, u određenom trenutku u gušenju tog ustanka angažiralo pod Tiberijevim zapovjedništvom 10 legija, više od 70 augzilijarnih kohorti, 14 konjaničkih ala, preko 10 000 veterana, veliki broj oslobođenih robova koji se organiziraju u augzilijarne kohorte rimskih građana te trački konjanici koje je poslao Rimljanima trački kralj Rhoemetalces I.³⁰ Rimska vojska poslana da uguši Veliki ustanak dvojice Batona je tako vjerojatno brojala preko 100 000 vojnika, no Velej Paterkul piše kako je Tiberije već u prvoj godini rata većinu tih vojnih postrojbi vratio natrag odakle su došli, radi lakšeg zapovijedanja.³¹

Prema Svetoniju, koji Veliki ustanak dvojice Batona naziva „najtežim od svih stranih ratova još od onih sa Kartagom“, Tiberije je na čelu 15 legija sa svojim tribunima, zajedno s odgovarajućim brojem augzilijarnih postrojbi, s velikom mukom četiri godine gušio ovaj ustanak.³² Za sada je, arheološkim i pisanim dokazima, zabilježeno u provinciji Dalmaciji 6 konjaničkih ala i 15 augzilijarnih kohorti, čiji se boravak može datirati od početka 1. st. sve do sredine 3. st.³³ Za neke od tih augzilijarnih postrojbi zabilježenih na arheološkim i pisanim dokazima je sigurno potvrđeno da su sudjelovale u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona, poput *Cohors Campana*, *Cohors XI. Gallorum*, *Cohors VI. Voluntariorum civium Romanorum*, *Ala I. Parthorum* te *Cohors VIII. Voluntariorum civium Romanorum*, a neke od njih, poput *Ala I. Parthorum* i *Cohors XI. Gallorum*, su otišle iz Dalmacije odmah nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona.³⁴

²⁸ N. CESARIK, 2020., 125-126.; I. GLAVAŠ, 2015., 30., 84.; Ž. MILETIĆ, 2017., 29-31.

²⁹ N. CESARIK, 2020., 127., 413.; N. CESARIK, 2017., 365.; Ž. MILETIĆ, 2011., 267-268.; I. GLAVAŠ, 2015., 76-77.

³⁰ N. CESARIK, 2020., 26., 27., fusnota 116., 290.; V. PATERKUL, 2019., 138-139.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21.; Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 169-171., 176.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.; G. ALFÖLDY, 1962., 286-287.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; I. GLAVAŠ, 2015., 18-19., 29.; J. J. WILKES, 1969., 92-93., 137.; I. HAYNES, 2013., 44.

³¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 169., 171.; V. PATERKUL, 2019., 139-140.; I. GLAVAŠ, 2015., 29-30.; J. J. WILKES, 1969., 92-93.

³² M. ZANINOVIĆ, 2010., 18.; SVETONIJE, 1979., 319.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 176.; N. CESARIK, 2020., 26., fusnota 112.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; I. GLAVAŠ, 2015., 18.

³³ N. CESARIK, 2020., 290.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21-22.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 192.; D. TONČINIĆ, 2004., 152.; G. ALFÖLDY, 1962., 260., 287.; S. MESIHOVIĆ, 2020., 17., fusnota 20.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; J. J. WILKES, 1969., 140-142.

³⁴ N. CESARIK, 2020., 27., 290.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21-22.; G. ALFÖLDY, 1962., 287.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175-176.; J. J. WILKES, 1969., 140.

No za ostale auxilijarne postrojbe, poput *Cohors II. Cyrrhestarum*, *Cohors I. Montanorum civium Romanorum* te *Cohors III. Alpinorum*, može se samo pretpostaviti da su sudjelovale u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona, a zapravo nemamo izravnih arheoloških dokaza za točnost te pretpostavke.³⁵ Većina auxilijarnih postrojbi dosad zabilježenih na arheološkim nalazima u Dalmaciji dolazi u provinciju Dalmaciju tek nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona, a do početka 2. st. su, zajedno sa svim legijama, i gotovo sve auxilijarne postrojbe napustile provinciju Dalmaciju.³⁶

4. Rimske streličarske postrojbe

Streličari su bili vojnici, pješaci ili konjanici, naoružani lukom i strijelama, te su bili izrazito važna komponenta antičke rimske vojske još od vremena Republike.³⁷ Zato što luk i strijela nisu bili tipično oružje rimskog legionara, streličari su uvijek bili regrutirani u provincijama Rimskog Carstva, a najbolji streličari su dolazili sa otoka Krete, Balearskih otoka te iz istočnih provincija Carstva (pogotovo Sirije).³⁸ U doba Republike Rimljani su po potrebi pojačavali svoje vojne postrojbe streličarima, a tijekom Principata nastaju i specijalističke auxilijarne jedinice streličara – *sagittarii*.³⁹ Te specijalističke streličarske postrojbe mogu biti pješačke ili konjaničke, a u rimskoj vojsci imaju sporedni položaj.⁴⁰

Do sredine 2. st., u antičkoj rimskoj vojsci su služile 32 auxilijarne streličarske postrojbe – 13 iz Sirije, 7 iz Trakije, 5 iz Anatolije, jedna s otoka Krete a za šest se ne zna podrijetlo.⁴¹ U bitci, prema Vegetiju, streličari su obično bili smješteni iza legijskog pješaštva, u trećoj i četvrtoj borbenoj liniji, odakle su ispaljivali strijele preko glava legionara na neprijatelja.⁴² Streličari su također mogli biti smješteni i ispred legija, kao čarkari, da svojom paljbom privuku neprijatelja bliže legijskim postrojbama.⁴³ Rimski streličari su, prema zapisima antičkih pisaca, vjerojatno bili korišteni i za lov na divljač, kako bi priskrbili dovoljno mesa za rimske vojne postrojbe smještene u logorima.⁴⁴

³⁵ N. CESARIK, 2020., 27., fusnota 118.; N. CAMBI et. al., 2007., 27.; J. J. WILKES, 1969., 140-141.

³⁶ N. CESARIK, 2020., 27., 290.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21-22.; G. ALFÖLDY, 1962., 287-288.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175-176.; J. SPAUL, 2000., 516.; J. J. WILKES, 1969., 141.

³⁷ F. BULIĆ, 1880., 178.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 43., fusnota 41.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123.; P. URECHE, 2013., 183.

³⁸ F. BULIĆ, 1880., 178.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 43., fusnota 41.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123.; P. URECHE, 2013., 183.; J. SPAUL, 2000., 428., 437.; G. WEBSTER, 1985., 141.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 58.

³⁹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123.; I. HAYNES, 2013., 37.

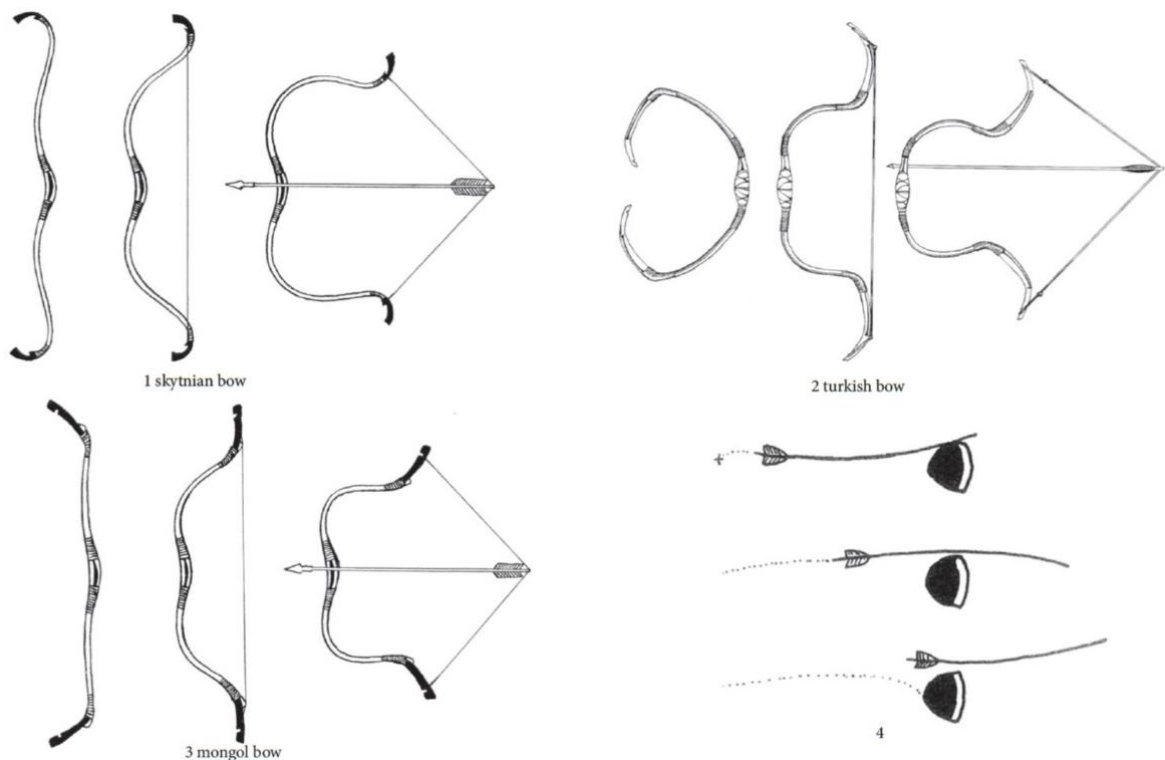
⁴⁰ S. IVČEVIĆ, 2004., 163.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123.

⁴¹ <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

⁴² M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 205.; VEGETIJE, 2001., 48-50., 95.

⁴³ <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.); M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 205.; VEGETIJE, 2001., 48-50., 95.

⁴⁴ J. SPAUL, 2000., 427.

Slika 1 – tipovi kompozitnih tj. refleksnih lukova – 1. skitski luk; 2. turski luk; 3. mongolski luk (izvor: P. URECHE, 2013., 193., sl. 2.)

Luk i strijele se počinju uvoditi kao standardno naoružanje antičke rimske vojske od 2. st. pr. Kr., te se u antičkoj rimskoj vojsci koriste dva tipa luka.⁴⁵ U zapadnim provincijama Carstva se još od stoljeća prije Krista koristi običan luk napravljen od jednog komada tisovine sa tetivom od kože ili ligamenata od krave, jednostavan te jeftin za izradu, te njega pretežito koriste auxilijarni vojnici regrutirani u nižim, siromašnim klasama društva u zapadnim provincijama Carstva.⁴⁶ No antička rimska vojska pretežito koristi složene kompozitne tj. refleksne lukove, koje su preuzeli sa Bliskog Istoka, gdje su kompozitni lukovi bili oružje bogatih, profesionalno obučanih plemića-konjanika koji su znali ispaljivati strijele i stojeći te iz sedla u punom galopu.⁴⁷ Već je u ranom Principatu kompozitni luk postao dominantno oružje antičke rimske vojske u cijelom Carstvu, te zato nemamo iz tog razdoblja nikakve nalaze drugih tipova lukova na rimskim lokalitetima.⁴⁸

Kompozitni ili refleksni luk, glavno naoružanje rimskih streličarskih jedinica, radio se kombiniranjem i spajanjem različitih materijala kao što su rog, kost, tetive, koža i različite vrste drveta, koji su pripremljeni na poseban način te međusobno slijepljeni i pričvršćeni u

⁴⁵ P. URECHE, 2013., 183-184.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 206.

⁴⁶ P. URECHE, 2013., 183-184.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 206.

⁴⁷ S. IVČEVIĆ, 2004., 163.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123.; P. URECHE, 2013., 183-184.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 206.

⁴⁸ I. HAYNES, 2013., 295.

više slojeva oko višedijelne drvene jezgre.⁴⁹ Tetiva se radila od nekoliko ligamenata stražnjih nogu krave ili jelena koji su bili međusobno povezani ljepilom od ribljeg ulja, a svi ti dijelovi zajedno svojim komplementarnim odlikama daju kompozitnom luku znatno veću ubojitu moć i daljinu ispaljivanja strijele u odnosu na običan drveni luk.⁵⁰ Koštana i rožnata ojačanja kompozitnog luka, po dva na svakom vrhu luka i tri na dršku luka, su mu pogotovo davala ubojitu snagu.⁵¹ Dok su središnja koštana ojačanja pružala jači zahvat i dodatno učvršćivali dršku luka koja nije bila predviđena za savijanje, koštana ojačanja vrhova su, osim strukturalne, imala i mehaničku funkciju, jer su prilikom odapinjanja strijele djelovala kao poluge koje vuku savitljive krakove kompozitnog luka natrag u početni položaj.⁵²

Osim što se takvom konstrukcijom kompozitnog luka oslobađa daleko veća energija, vibracije pri ispaljivanju strijele su znatno manje u usporedbi s ispaljivanjem strijele iz običnog luka, što je dodatno pridonosilo ne samo ubojitosti, nego i većoj preciznosti kompozitnog luka.⁵³ Svako zakrivljeno uho je imalo ureze za tetivu koji mogu biti ravni ili zakrivljeni te koji su duži na gornjem dijelu a kraći na donjem dijelu luka, i po tome se zaključuje da su rimski kompozitni lukovi, osim zadebljanog središnjeg ojačanja napravljenog od kosti ili roga, imali i asimetrične udove (kraći donji ud i duži gornji ud luka).⁵⁴ Također, postoji mala razlika između kompozitnih lukova pješачkih i konjaničkih rimskih vojnih jedinica – dok su pješачke jedinice imale velike kompozitne lukove s dugim, širokim i manje zakrivljenim ojačanjima, konjaničke jedinice su imale male kompozitne lukove s manjim i više zakrivljenim ojačanjima, kako bi mogli lakše jahati i rukovati kompozitnim lukom u punom galopu tijekom bitke.⁵⁵

Ovisno o iskusnosti streličara i jačini luka, antički rimski streličar je kompozitnim lukom mogao ispaliti strijele na udaljenost od nekoliko stotina metara.⁵⁶ Rimski streličari koji su bili podrijetlom s Bliskog Istoka su pretežito koristili „turski tip“ kompozitnog luka,

⁴⁹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 183-185.; S. IVČEVIĆ, 2013., 450.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 246-248.; I. HAYNES, 2013., 294.

⁵⁰ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 183-185.; S. IVČEVIĆ, 2013., 450.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 246-248.; I. HAYNES, 2013., 294.

⁵¹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222-223.; P. URECHE, 2013., 185.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 247.; I. HAYNES, 2013., 294-295.

⁵² I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222-223.; P. URECHE, 2013., 185.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 247.

⁵³ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 184-185.

⁵⁴ M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 164.

⁵⁵ P. URECHE, 2013., 186.

⁵⁶ P. URECHE, 2013., 189.

koji je bio najbolji tip kompozitnog luka za vrijeme Rimskog Carstva.⁵⁷ Rimski streljaci su ispaljivali strijele iz kompozitnog luka na dva načina: tkz. „mediteranski tip“ koji koriste u razdoblju Principata (kažiprstom i srednjim prstom bi se povlačila strijela), te tkz. „mongolski tip“ koji koriste u razdoblju Dominata tj. u kasnoj antici (palcem bi se povlačila strijela).⁵⁸ Kako nisu nosili štitove, pješaci streljaci vjerojatno su nosili oklope ili su se možda borili bez oklopa (Vegetije spominje da su streljaci nosili na svojim leđima privezane štitove), a možda su bili naoružani i kopljima te dugim mačem u slučaju iznimne potrebe za bliskom borbom.⁵⁹ Za razliku od pješaka streljaca, sudeći po prikazima na rimskim reljefima, konjanici streljaci sigurno nisu nosili štitove i vjerojatno nisu nosili oklop, te su umjesto kacige nosili kožnu kapu.⁶⁰

Streljaci orijentalnog podrijetla su u početku nosili konične frigijske kape i tradicionalnu orijentalnu odjeću da bi s vremenom, kako su se romanizirali, sve više počeli nositi rimske tipove oklopa, odjeće i kaciga.⁶¹ No čak i u 2. st. svedeno imamo česte prikaze rimskih streljaca kako su odjeveni potpuno drugačije od ostalih auxilijarnih vojnika.⁶² Haynes smatra kako razlog tomu nije da se jasno prepozna etnički orijentalno podrijetlo streljaca, nego da ti reljefi zapravo reflektiraju odjeću koja se smatrala najviše prikladnom za rimske streljace i njihovu profesiju.⁶³ Tako nadgrobni reljefi iz sredine 2. st. koji komemoriraju vojnike *Alae I. Ituraeorum sagittariorum* iz Tipase u Mauretaniji prikazuju sirijske streljace bez štitova, oklopa i kaciga, gole glave ili s kožnom kapom.⁶⁴

Također, kako su streljaci i lukovi bili različitih veličina, strijele su bile posebno prilagođene za svakog streljaca, i vjerojatno je svaki streljac imao tobolac pun strijela napravljenih po narudžbi specifično samo za njega.⁶⁵ Kad bi ispalio sve svoje strijele izrađene po narudžbi, streljac je onda morao koristiti obične strijele ili ponovno iskoristiti strijele koje bi ispalio neprijatelj.⁶⁶ Streljaci su nosili i nekoliko različitih tipova strijela u tobolcu ovisno o ratnim prilikama, pa su tako imali npr. teške strijele s piramidalnim vrhom za probijanje oklopa za ispaljivanje na male udaljenosti iz većeg, težeg luka radi što veće probojne moći, te lake plosnate strijele za prepade koje su brzo ispaljivali iz malih,

⁵⁷ P. URECHE, 2013., 184.

⁵⁸ M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 168.

⁵⁹ P. URECHE, 2013., 188.; VEGETIJE, 2001., 48-49.; I. HAYNES, 2013., 292., 296.

⁶⁰ I. HAYNES, 2013., 292., fusnota 38.

⁶¹ P. URECHE, 2013., 188.; <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

⁶² I. HAYNES, 2013., 292.

⁶³ I. HAYNES, 2013., 292.

⁶⁴ I. HAYNES, 2013., 292.

⁶⁵ P. URECHE, 2013., 187.

⁶⁶ P. URECHE, 2013., 187.

lakih lukova s velike udaljenosti.⁶⁷ Strijele su se držale u cilindričnim kožnim tobolcima s koničnim poklopcima da bi se sačuvale od vlage, kako se vidi na prikazima streličara na nadgrobni i javnim spomenicima.⁶⁸ Pješaci su tobolce nosili na leđima s poklopcem na desnom ramenu te su ti tobolci bili kožnim remenjem spojeni na *balteus*, dok su konjanici nosili tobolce s desne strane sedla, iza jahača ili na struku.⁶⁹

Kompozitni luk, premda znatno učinkovitiji, bio je i znatno osjetljiviji od običnog luka i zato je zahtijevao pažljivo održavanje – kada se nije koristio, tetiva se odvajala od luka kako bi se sačuvala njegova zakrivljenost, i pažljivo se oboje spremalo u kožnu torbu kako bi se sačuvalo kompozitni luk od vlage i prljavštine.⁷⁰ Na Bliskom Istoku postojale su brojne specijalizirane radionice i posebno izučeni majstori, koji su bili obučavani još od svoga djetinjstva, koji su izrađivali i održavali kompozitne lukove.⁷¹ Streličari-majstori koji su bili unovačeni u istočnom dijelu Carstva su u zapadnom dijelu Carstva obučavali i druge rimske vojnike, legionare i pripadnike auxilija, rukovanju kompozitnim lukom, a vjerojatno i vještini njihove izrade.⁷²

Kod utvrde Micia u rimskoj provinciji Daciji je arheološki iskopana jedna od tih radionica kompozitnih lukova, koja se datira oko 170. god.⁷³ Tijekom razdoblja Dominata u 4. st. je u Torinu postojala *fabrica* koja je imala centraliziranu, specijaliziranu proizvodnju kompozitnih lukova.⁷⁴ Zbog složene izrade koja je uključivala sušenje ljepljive između svakog sloja u različita godišnja doba (tako su se roznata ojačanja lijepila zimi, a tetive su se radile ljeti), izrada dobrog, kvalitetnog kompozitnog luka je bila skupocjena i jako dugotrajna, te je trajala najmanje godinu dana.⁷⁵ Potom je trebalo dodatnih tri do pet godina, nerijetko čak i deset godina, da određeni dijelovi kompozitnog luka „sazore“, kako bi kompozitni luk bio spreman za bojnu upotrebu.⁷⁶ Zbog njihove dugotrajne izradbe, pretpostavka je da su se kompozitni lukovi radili u velikim serijama od nekoliko stotina

⁶⁷ P. URECHE, 2013., 187-188.

⁶⁸ P. URECHE, 2013., 188.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449-450.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 168.

⁶⁹ P. URECHE, 2013., 188.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449-450.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 168.

⁷⁰ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 185-186., 188.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 168.

⁷¹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 236-238.

⁷² I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 236-238.

⁷³ M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 134., 237.

⁷⁴ M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 134., 237.

⁷⁵ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 185.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 236.

⁷⁶ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 185.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 236.

primjeraka odjednom, te da su s njima istodobno bile izrađivane i stotine komada drvenih, koštanih i rožnatih dijelova za izradu budućih kompozitnih lukova.⁷⁷

Nova istraživanja pokazala su da kompozitni lukovi nisu bili isključivo oružje specijaliziranih streličarskih postrojba.⁷⁸ Budući da su bili od ključne važnosti u obrani utvrda i logora, velika je vjerojatnost da su brojne vojne postrojbe antičke rimske vojske, uključujući i legije, mogle raspolagati kompozitnim lukovima.⁷⁹ Vojne postrojbe koje su služile kao posade na limesu su pogotovo morale naučiti koristiti se kompozitnim lukovima, prije svega radi povećane učinkovitosti pri obrani svojih utvrda i logora od neprijateljskog napada.⁸⁰ Premda nije sigurno je li svaki rimski vojnik prolazio određenu obuku u streličarstvu, smatra se da je barem dio auxilijarnih vojnika, legionara i pretorijanaca bio uvježbavan i kao streličar.⁸¹

Haynes smatra da se prikazi kompozitnih lukova na rimskim spomenicima te arheološki nalazi dijelova kompozitnih lukova ne mogu isključivo povezati sa sirijskim streličarskim postrojbama, te da su kompozitni lukovi svoju etničku jedinstvenost izgubili dosta rano u Principatu.⁸² Ostatci kompozitnih lukova su pronađeni na velikom broju rimskih lokaliteta širom Rimskog Carstva, često u kontekstu prije velikih regrutiranja sirijskih streličara u antičku rimsku vojsku.⁸³ Haynes smatra da to dokazuje kako se kompozitni luk masovno koristio svugdje u antičkoj rimskoj vojsci, neovisno o specijalizaciji i etničkom podrijetlu rimskih vojnih postrojba, zato jer je to bio najbolji luk dostupan antičkoj rimskoj vojsci.⁸⁴ Prema Vegetiju, otprilike trećina ili četvrtina rimskih vojnika su bili obučavani da znaju koristiti kompozitne lukove.⁸⁵ Vegetije pritom naglašava kako su jednostavni drveni lukovi i drvene strijele bez metalnog vrha bile korištene samo za vježbu, te bi tek kasnije, u naprednijoj obuci, rimski vojnici prešli na korištenje kompozitnih lukova.⁸⁶

⁷⁷ P. URECHE, 2013., 185.; M. C. BISHOP, J. C. COULSTON, 2006., 236-237.

⁷⁸ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223-224; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123-124.

⁷⁹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223-224; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123-124.

⁸⁰ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223-224; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123-124.

⁸¹ I. RADMAN LIVAJA, 2001., 124.; I. HAYNES, 2013., 295.

⁸² I. HAYNES, 2013., 295.

⁸³ I. HAYNES, 2013., 295-296.

⁸⁴ I. HAYNES, 2013., 295-296.

⁸⁵ VEGETIJE, 2001., 15-16., 58.; <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

⁸⁶ VEGETIJE, 2001., 15-16., 58.; <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

5. Druga kohorta Kiresta – osnovni podatci

Slika 2 – karta sjeverozapadne Sirije s označenim pozicijama antičkih sirijskih gradova Bereje i Kira (izvor: <https://www.google.com/maps> (10.09.2020.))

Druga kohorta Kiresta je bila augzilijarna pješadijska streličarska postrojba, *cohors quingenaria sagittaria peditata*.⁸⁷ Njezino je primarno naoružanje bilo kompozitni luk i strijele.⁸⁸ Druga kohorta Kiresta dolazila je iz Sirije, antičke regije Coele-Sirija (moderna Sirija i Libanon), iz provincije Kirestike (današnja sjeverozapadna Sirija).⁸⁹ Svi vojnici Druge kohorte Kiresta koji se spominju na nadgrobnim spomenicima iz provincije Dalmacije sirijskoga su podrijetla, a dolazili su iz lokalne zajednice dva grada koji su se nalazili u današnjoj sjevernoj Siriji – Kir (*Cyrrhus*) i Bereja (*Beroea*).⁹⁰ Na šest nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta je spomenut *domus* vojnika – čak pet vojnika je podrijetlom iz Bereje (Dagnas, sin Apsejev, stela iz Burnuma; Stiev, sin Barnainov, stela iz Zadra; Marko Pitha, sin Segnov, stela iz Tilurija; veteran Gaj Julije Mara, nadgrobna ara iz Salone; stela vojnika iz Bereje, iz Burnuma), a samo jedan vojnici je podrijetlom iz Kira (Heras, sin Enomajev, stela iz Burnuma).⁹¹

⁸⁷ N. CAMBI, 1994., 160.; J. SPAUL, 2000., 422-423.

⁸⁸ N. CAMBI, 1994., 160.; J. SPAUL, 2000., 422-423.

⁸⁹ F. BULIĆ, 1900., 10.; A. BETZ, 1954., 85.; S. FERJANČIĆ, 2018., 152.; N. CAMBI, 2001., 88.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.; J. SPAUL, 2000., 422.

⁹⁰ F. BULIĆ, 1900., 10.; I. MATIJEVIĆ, 2008., 37-38.; M. SUIĆ, 1970., 106., 123.; A. BETZ, 1954., 85.; J. RUSSEL, 1991., 483., fusnota 84.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18-19.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121., 130.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.; J. SPAUL, 2000., 422.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

⁹¹ N. CESARIK, 2020., 314., 327.; J. RUSSEL, 1991., 483., fusnota 84.; S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18-20.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121., 130.; G. ALFÖLDY, 1962., 273.; J. SPAUL, 2000., 431.

Bereja ili *Beroea*, predhelenistički Chaleb ili Haleb, nalazila se nedaleko od antičke Antiohije, a to je današnji grad Aleppo u sjevernoj Siriji.⁹² Grad Kir ili *Cyrrhus* bio je središte sirijske provincije Kirestike, a nalazio se između Antiohije i Komagene, na strateškoj poziciji u dolini Afrin, na jednoj od glavnih cesta koje su povezivale Antiohiju s granicom Rimskog Carstva.⁹³ Provincija Kirestika se često spominje među antičkim autorima poput Strabona, Plinija Starijeg, Tacita i Klaudija Ptolomeja, koji kažu da su u toj provinciji živjela tri sirijska plemena – Gazeate, Gindareni i Gabeni – u deset gradova, od kojih je najveći i najvažniji grad bio upravo Kir.⁹⁴ Ruševine grada Kira nalaze se na lokaciji Khoros, 20 km od današnjeg grada Azaz u sjevernoj Siriji.⁹⁵ Upravo je po gradu Kiru Druga kohorta Kiresta dobila svoje ime, a po gradu Kiru je i cijela sirijska provincija Kirestika dobila svoje ime.⁹⁶

Prisutnost legijskog logora u blizini grada Kira je sigurno poslužio kao poticaj za novačenja lokalnog kirestanskog stanovništva u antičku rimsku vojsku.⁹⁷ Provincija Kirestika ima jako dugu vojnu tradiciju pa tako, osim Druge kohorte Kiresta, unovačeni sirijski Kirestani čine ljudstvo čak pet rimskih legija, a Kirestani se dobrovoljno javljaju u rimske auxilijarne postrojbe već za vladavine Vespazijana.⁹⁸ Sirija je bila ključna za popunjavanje elitnih rimskih vojnih postrojba, a Sirijci su bili pogotovo slavljani po rimskom svijetu kao odlični streljari – sedam sirijskih gradova i njihova okolna područja dali su ukupno deset pješćkih kohorta za antičku rimsku vojsku, od toga čak devet specijalističkih streljarskih postrojba (*sagittarii*).⁹⁹

Još deset dodatnih sirijskih kohorti bile su unovačene kod plemenskih područja ruralne Sirije, izvan gradskih područja.¹⁰⁰ Sirijski streljari nisu predstavljali jedinstvenu, homogenu narodnu skupinu, i Haynes smatra kako se svaku sirijsku streljarsku jedinicu treba gledati kao na potpuno različitu, odvojenu zajednicu.¹⁰¹ Tako su Emesani oko

⁹² I. MATIJEVIĆ, 2009., 37., fusnota 7.; F. BULIĆ, 1900., 10.; M. SUIĆ, 1970., 106., fusnota 22.; A. BETZ, 1954., 85.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 20.; J. SPAUL, 2000., 422.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

⁹³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41., fusnota 24.; F. BULIĆ, 1900., 10.; H. DESSAU, 1916., 85., br. 9164; A. BETZ, 1954., 85.; J. RUSSEL, 1991., 482-483.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 20.; J. SPAUL, 2000., 422.; I. HAYNES, 2013., 139.

⁹⁴ J. SPAUL, 2000., 422.

⁹⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41., fusnota 24.; F. BULIĆ, 1900., 10.; H. DESSAU, 1916., 85., br. 9164; A. BETZ, 1954., 85.

⁹⁶ N. CESARIK, 2020., 314.; S. FERJANČIĆ, 2018., 149.

⁹⁷ J. RUSSEL, 1991., 483.

⁹⁸ J. RUSSEL, 1991., 483.

⁹⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41., fusnota 24.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; J. SPAUL, 2000., 423., 428.

¹⁰⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41., fusnota 24.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; J. SPAUL, 2000., 423., 428.

¹⁰¹ I. HAYNES, 2013., 292.

Palmire, Kirestani oko Aleppa te Ituri u planinama Libanona potpuno različiti jedni od drugih, a svi su dali veliki doprinos rimskim streličarskim postrojbama.¹⁰² Jedine arheološke dokaze postojanja Druge kohorte Kiresta imamo u provinciji Dalmaciji – svoje pisane tragove je ostavila jedino u provinciji Dalmaciji i više nigdje drugdje na prostoru Rimskog Carstva. Činjenica je da svi dosad pronađeni nadgrobni spomenici ove postrojbe potječu iz predflavijevskog vremena.¹⁰³ Na temelju Druge kohorte Kiresta, Russel i još neki znanstvenici pretpostavljaju da je postojala istoimena jedinica s rednim brojem jedan (*Cohors I. Cyrrhestarum*), također regrutirana na prostoru sirijske provincije Kirestike, ali problem je što nisu nađeni nikakvi arheološki dokazi postojanja Prve kohorte Kiresta.¹⁰⁴

Spaul pretpostavlja da je Druga kohorta Kiresta bila partner ili nasljednik *Cohors I. Chalcidenarum*, te da su te dvije kohorte bile istodobno podignute iz susjednih sirijskih regija, Kalcidene i Kirestike.¹⁰⁵ Glavaš ima teoriju, donesenu na temelju dugopoljskih stela, da su bila dva vala novačenja ljudstva u Drugu kohortu Kiresta – prvi val za vladavine Augusta, kada su u postrojbu novačeni samo rimski građani imenovanja *Gaius Iulius*, te drugi val negdje krajem Tiberijeve i početkom Kaliguline vladavine te da je postrojba kasnije po potrebi bila popunjavana i peregrinima.¹⁰⁶ Prema tome, Glavaš zaključuje da je Druga kohorta Kiresta možda čak bila kohorta rimskih građana, *cohors civium romanorum*.¹⁰⁷

Druga kohorta Kiresta, kao specijalistička streličarska postrojba, sudeći po dosadašnjim epigrafičkim dokazima, je bila regularno popunjavana isključivo peregrinima novačenim na prostoru sirijske provincije Kirestike.¹⁰⁸ Matijević smatra da je rimska vlast redove Druge kohorte Kiresta popunjavala isključivo Sirijcima nakon njezina dolaska u provinciju Dalmaciju, nikad lokalnim delmatskim peregrinskim stanovništvom.¹⁰⁹ Prema Matijeviću, ta je praksa bila napuštena nakon tridesetak godina, te se nova novačenja za Drugu kohortu Kiresta više nisu dalje provodila.¹¹⁰ Kako, prema dosadašnjim podacima, na prostoru provincije Dalmacije nije bilo tijekom 1. st. drugih specijalističkih streličarskih auxilijarnih postrojba, rimskoj vlasti je bilo u interesu da jedina takva specijalistička

¹⁰² I. HAYNES, 2013., 139., 292.

¹⁰³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42., fusnota 37.; A. BETZ, 1954., 85.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19., fusnota 23.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.; J. SPAUL, 2000., 422.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁰⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38., fusnota 9.; A. BETZ, 1954., 85., fusnota 16.; J. RUSSEL, 1991., 483., fusnota 83.; J. SPAUL, 2000., 422.

¹⁰⁵ J. SPAUL, 2000., 422.

¹⁰⁶ I. GLAVAŠ, 2015., 48-49.

¹⁰⁷ I. GLAVAŠ, 2015., 48-49.

¹⁰⁸ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; G. ALFÖLDY, 1962., 276.

¹⁰⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.

¹¹⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.

streličarska postrojba u provinciji Dalmaciji i dalje zadrži svoju snagu i vještinu na način da joj se osigura priljev odličnih streličara iz istočnih provincija Carstva.¹¹¹

No Haynes ima drugačije mišljenje. Smatra da nije bilo posebnih praksa regrutiranja za sirijske streličarske jedinice i da sirijske streličarske jedinice nisu nastavile dobijati novake isključivo na temelju njihovog etničkog podrijetla, nego se streličare novačilo i iz drugih provincija Carstva, pogotovo po pitanju časničkog kadra te iskusnijih vojnika prebačenih iz drugih postrojba.¹¹² Kao dobar primjer Haynes daje sirijsku streličarsku postrojbu *Cohors I. Hemesenorum* – dok je bila stacionirana u Siriji, postrojba je redovito dobijala novake s prostora Sirije, ali čim je došla u Panoniju počela je dobivati lokalne novake sa prostora oko *Intercise*, te Haynes smatra kako se ta logika može primijeniti i na druge sirijske streličarske postrojbe.¹¹³ Kako Haynes smatra, dobar streličarski talent nije „urođena karakteristika“ isključivo sirijskih streličarskih postrojbi, nego su svi rimski vojnici, uz stalan trening i disciplinu, mogli postati odlični streličari.¹¹⁴

6. Arheološki nalazi povezani sa streličarima u Dalmaciji

Arheološki nalazi dijelova streličarskog oružja malobrojni su na čitavom području Rimskog Carstva, i ograničeni samo na određene dijelove streličarske vojne opreme.¹¹⁵ Kako su kompozitni lukovi bili napravljeni pretežito od dijelova organskoga podrijetla poput drva i tetiva, u arheološkom kontekstu na rimskim nalazištima poput logora i vojnih postaja se, barem na području europske klime, od njihovih ostataka mogu pronaći samo ostatci koštanih ili rožnatih elemenata luka, i metalni vrhovi strijela.¹¹⁶ U Mađarskoj su pronađeni metalni dijelovi tobolaca za strijele, a na Bliskom Istoku pronađena su i drvena tijela te pera strijela, dok se štitnici za ruku ne nalaze na arheološkim lokalitetima jer su bili napravljeni od kože tj. organskih materijala pa se nisu očuvali.¹¹⁷

U dosta slučajeva se konične kacige bez vratoštitnika pronađene na rimskim arheološkim lokalitetima u jugoistočnoj Europi, uzimaju kao dokaz prisutnosti streličara orijentalnog podrijetla, no Haynes smatra kako je nemoguće zaključiti da te konične kacige

¹¹¹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.

¹¹² I. HAYNES, 2013., 135-136., 138-140., 296.

¹¹³ I. HAYNES, 2013., 81., 138-139.

¹¹⁴ I. HAYNES, 2013., 140.

¹¹⁵ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., 450., fusnota 34., 469.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 167-168.

¹¹⁶ S. IVČEVIĆ, 2004., 163.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., 450., fusnota 34., 469.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 222.; P. URECHE, 2013., 186.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 88.

¹¹⁷ P. URECHE, 2013., 186., 188.; S. IVČEVIĆ, 2013., 450., fusnota 34.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 88., 134., 167-168.

sigurno pripadaju sirijskim streličarima i smatra kako taj tip kacige nastaje tek u 2. st., kao fuzija raznih utjecaja iz čitavoga Carstva.¹¹⁸ Problem kod koštanih ojačanja kompozitnog luka je ne samo što se njihov izgled nije mijenjao cijelim razdobljem Carstva, nego i da ih je teško razlikovati od gotovo identičnih koštanih ojačanja hunskih kompozitnih lukova iz 4. i 5. st., i zato je pri pokušaju njihove datacije bitan njihov arheološki kontekst.¹¹⁹

Problem kod metalnih vrhova strijela, premda su one relativno čest nalaz u arheološkom kontekstu na rimskim nalazištima, je taj da je ponekad teško prema obliku, veličini i težini razlikovati vrh strijele za kompozitni luk od vrha laganog koplja za bacanje tj. sulice, a u nekim slučajevima i od sulice za katapult.¹²⁰ Premda se prema obliku rimske strijele mogu podijeliti u sedam skupina, vrijeme njihova nastanka ne može se precizno odrediti na temelju tipologije strijela te se stoga na raznim lokalitetima, ovisno o arheološkom kontekstu nalaza, strijele datiraju jako široko, od vremena Republike do kasne antike pa i u srednji vijek.¹²¹

Na prostoru Dalmacije, najviše ostataka streličarskog oružja je pronađeno na prostoru legijskog vojnog logora u Tiluriju – četiri metalna vrha strelica za lukove s tuljcima za nasad, te tri komada koštanih ojačanja kompozitnog luka (dva ojačanja vrha luka te jedno ojačanje drške luka).¹²² U Tiluriju su možda pronađena i dva metalna ojačanja luka, koja Šeparović datira u 1. st. (premda on smatra da je ipak riječ o ojačanjima dna sulice).¹²³ Od četiri pronađene strelice u Tiluriju samo se dvije strelice, jedna listolika plosnata strelica te jedna trobridna strelica s nasadom za trn, možda mogu datirati u razdoblje Principata.¹²⁴ Druge dvije strelice pronađene u Tiluriju različito se datiraju – strelica romboidne i plosnato raskovane glave sa vrhom plosnatog presjeka i tuljcem za nasad datira se u sredinu 6. st., u vrijeme bizantske vladavine, a strelica s krilcima u obliku lastavičjeg repa i tuljcem za nasad datira se u rani srednji vijek, između 7. i 10. st.¹²⁵ Tri pronađena koštana ojačanja luka mogu se datirati okvirno u 1. st., ako se dokaže njihova povezanost sa Drugom kohortom Kiresta, premda Radman-Livaja ne isključuje ni njihovu kasniju

¹¹⁸ I. HAYNES, 2013., 293-294., 296.

¹¹⁹ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223.

¹²⁰ S. IVČEVIĆ, 2004., 164.

¹²¹ S. IVČEVIĆ, 2004., 163.; S. IVČEVIĆ, 2010., 134.

¹²² M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 58-60.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 219., 222.; M. SANADER, T. ŠEPAROVIĆ, D. TONČINIĆ, 2008., 310.

¹²³ T. ŠEPAROVIĆ, 2003., 222., 238., kat. 34. i kat. 35.

¹²⁴ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 58., kat. 6., 59., kat. 7.; T. ŠEPAROVIĆ, 2003., 222., 237., kat. 32.; S. IVČEVIĆ, 2004., 164.; M. SANADER, T. ŠEPAROVIĆ, D. TONČINIĆ, 2008., 313., kat. 12.

¹²⁵ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 58., kat. 5., 59., kat. 8.; T. ŠEPAROVIĆ, 2003., 222., 237., kat. 32.; S. IVČEVIĆ, 2004., 164.

dataciju.¹²⁶ Dvije trobridne strelice s nasadom za trn nađene su i na prostoru legijskog logora u Burnumu te se okvirno datiraju u antičko vrijeme tj. u 1. st., dok koštana ojačanja kompozitnih lukova zasad nisu pronađena na prostoru Burnuma.¹²⁷

Datacija trobridnih strelica u 1. st. je problematična i treba se prema Šeparoviću uzeti s oprezom, jer su slični oblici tog oružja u upotrebi više stoljeća, od prapovijesti do srednjeg vijeka.¹²⁸ Željezne trobridne strelice prvi se put javljaju kod Rimljana u 2. st. pr. Kr., preuzete su s Bliskog Istoka, i popularne u Rimljana sve do kasne antike.¹²⁹ Unatoč njihovoj kompliciranoj, dugotrajnoj izradi – oko 105 minuta bilo je potrebno za izradu samo jedne trobridne strelice – one su među najučestalijim nalazima rimskih strijela, i tipično se koriste za kompozitne lukove u antici.¹³⁰ Strije s piramidalnim vrhom bile su teške strijele, posebno pogodne za probijanje oklopa, i one se prvi put javljaju kod Rimljana od 2. st. pr. Kr.¹³¹ Strijele plosnatog presjeka su jednostavne za izradu i često se susreću na rimskim nalazištima, i mogu biti raznolikih oblika (listoliki, s krilcima, rombičnog oblika itd.).¹³² Strijele plosnatog presjeka datiraju se od kasne Republike sve do kasne antike, ali ako im je kontekst nalaza nepoznat, jako ih je teško datirati, budući da se koriste u nepromijenjenim oblicima od prapovijesti sve do srednjeg vijeka.¹³³

Sanader i Tončinić povezuju koštana ojačanja kompozitnog luka pronađena u Tiluriju s Drugom kohortom Kiresta.¹³⁴ No Ivčević i Radman-Livaja smatraju da se ta koštana ojačanja kompozitnih lukova i metalni vrhovi strelica koji su pronađeni u Tiluriju ne mogu sa sigurnošću povezati sa Drugom kohortom Kiresta jer su, makar je to bila streličarska jedinica, i drugi rimski vojnici, i legionari i vojnici augzilijarnih postrojbi, također prakticirali streličarstvo.¹³⁵ To je zato jer kod dosta utvrda i logora gdje nije potvrđena prisutnost streličarskih postrojbi imamo brojne nalaze vrhova metalnih strelica te koštanih ojačanja kompozitnih lukova, pa je zato prema Ivčević i Radman-Livaji logično pretpostaviti da su kompozitni luk i strijele koristile i druge rimske vojne postrojbe, pogotovo pri obrambenim zadaćama na graničnim logorima i vojnim postajama.¹³⁶

¹²⁶ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 60., kat. 9., kat. 10., kat. 11.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223.

¹²⁷ Ž. MILETIĆ, 2010., 150., kat. 19., kat. 20.

¹²⁸ T. ŠEPAROVIĆ, 2003., 222.

¹²⁹ I. RADMAN LIVAJA, 2001., 124. Za seobe naroda, Huni donose u Europu drugačiji tip trobridne strijele, koji je masivniji i teži od rimskih trobridnih strijela. (Izvor: I. RADMAN-LIVAJA, 2001., 124.)

¹³⁰ I. RADMAN LIVAJA, 2001., 124.; P. URECHE, 2013., 186.; S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

¹³¹ I. RADMAN LIVAJA, 2001., 125.; P. URECHE, 2013., 186-187.; S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

¹³² I. RADMAN LIVAJA, 2001., 125-126.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 441.

¹³³ I. RADMAN LIVAJA, 2001., 125-126.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 441.

¹³⁴ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 60., kat. 9., kat. 10., kat. 11.

¹³⁵ S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435-436.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223.

¹³⁶ I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 223-224.; I. RADMAN LIVAJA, 2001., 123-124.

7. Druga kohorta Kiresta u Dalmaciji

7.1. Vrijeme dolaska Druge kohorte Kiresta u provinciju Dalmaciju

Imamo brojna različita mišljenja o tome kada Druga kohorta Kiresta dolazi u provinciju Dalmaciju, sva iznesena na temelju brojčane rasprostranjenosti nadgrobnih spomenika vojnika ove auxilijarne postrojbe. Betz smatra da je Druga kohorta Kiresta došla jako rano, već tijekom prva dva desetljeća 1. st. (ali da se ne može utvrditi točan datum dolaska postrojbe), i Betz smatra da je ta postrojba boravila iznimno kratko na prostoru Dalmacije tijekom prve polovice 1. st.¹³⁷ Cambi se ne slaže s Betzovom datacijom dolaska Druge kohorte Kiresta u Dalmaciju, smatrajući da je Betz svoju teoriju iznio na temelju dotad pronađenih nadgrobnih spomenika vojnika Druge kohorte Kiresta.¹³⁸

Alföldy smatra da je Druga kohorta Kiresta došla u Dalmaciju tijekom Velikog ustanka dvojice Batona, zajedno s *Ala Parthorum*, te da aktivno sudjeluje u gušenju ustanka.¹³⁹ Dok je *Ala Parthorum* odmah nakon gušenja ustanka povučena iz Dalmacije, Druga kohorta Kiresta je ostala smještena u provinciji Dalmaciji.¹⁴⁰ Ferjančić se slaže s Alföldijevom teorijom da je ova postrojba osnovana na samom kraju 1. st. pr. Kr. i samom početku 1. st., te da je došla u Dalmaciju za vrijeme Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁴¹ Šasel smatra da je ova postrojba formirana vjerojatno u prvoj polovici 1. st., i da tada dolazi u provinciju Dalmaciju.¹⁴² Tuffi smatra da je Druga kohorta Kiresta bila smještena u provinciji Dalmaciji istodobno s *Ala Claudia Nova* tj. tijekom druge polovine 1. st.¹⁴³ Spaul dijeli mišljenje Wilkesa o dolasku ove postrojbe u provinciju Dalmaciju, tj. smatra da je Druga kohorta Kiresta došla u Dalmaciju u ranom 1. st. te da je bila tu smještena tijekom dijela 1. st.¹⁴⁴ Prema Glavašu, Druga kohorta Kiresta je došla u provinciju Dalmaciju za Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁴⁵

Wilkes dijeli mišljenje Alföldya da je Druga kohorta Kiresta došla u Dalmaciju za Velikog ustanka dvojice Batona, i dijeli mišljenje Betza da je ova postrojba kratko boravila u Dalmaciji, samo tijekom prve polovice 1. st.¹⁴⁶ Medini se slaže s mišljenjem Wilkesa da

¹³⁷ N. CAMBI, 1994., 174., fusnota 94.; A. BETZ, 1954., 85.

¹³⁸ N. CAMBI, 1994., 174., fusnota 94.

¹³⁹ G. ALFÖLDY, 1962., 268.

¹⁴⁰ Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; N. CESARIK, 2020., 315., fusnota 1241.; S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁴¹ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.

¹⁴² A. ŠASEL, J. ŠASEL, 1978., 130.

¹⁴³ S. R. TUFFI, 1971., 98.

¹⁴⁴ J. SPAUL, 2000., 431., 527.

¹⁴⁵ I. GLAVAŠ, 2015., 49.

¹⁴⁶ N. CAMBI, 1994., 171-172.; J. J. WILKES, 1969., 140-141., 470., 473.

je ova postrojba boravila u Dalmaciji tijekom prve polovice 1. st.¹⁴⁷ Cesarik smatra da su tri vojnika koji nose ime *Gaius Iulius* svoj civitet dobili još za vladavine Augusta, možda za vladavine Kaligule.¹⁴⁸ Zaključuje da je Druga kohorta Kiresta došla jako rano u Dalmaciju, vjerojatno još tijekom Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁴⁹ Suić dijeli mišljenje Wilkesa i Alfoldya, smatra da ova postrojba dolazi u provinciju Dalmaciju nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona, i podupire ih nalazom nadgrobnih stela iz Burnuma.¹⁵⁰ Russel smatra da su Druga kohorta Kiresta i pretpostavljena Prva kohorta Kiresta bile unovačene u kasnoaugustovskom razdoblju.¹⁵¹

Cambi smatra kako je Druga kohorta Kiresta došla u provinciju Dalmaciju tek nakon dolaska cara Klaudija na vlast, točnije u vrijeme izbijanja i gušenja Skribonijanove pobune, oko 42. god.¹⁵² Na temelju novih nalaza nadgrobnih spomenika ove postrojbe, Cambi pobija teorije Betza da je Druga kohorta Kiresta boravila u Burnumu već tijekom prva dva desetljeća 1. st. i da je otišla već sredinom 1. st.¹⁵³ Miletić dijeli mišljenje Cambija o dolasku ove postrojbe u Dalmaciju i smatra da Druga kohorta Kiresta dolazi u Dalmaciju tek oko 42. god., u vrijeme izbijanja Skribonijanove pobune.¹⁵⁴ Matijević se slaže s mišljenjem Wilkesa i Alfoldya da je Druga kohorta Kiresta osnovana u kasno doba vladavine Augusta, tj. krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st., i da je premještena u provinciju Dalmaciju tijekom Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁵⁵ Kurilić i Serventi smatraju da je Druga kohorta Kiresta bila uspostavljena u kasno doba vladavine Augusta, te da u Dalmaciju dolazi tokom trajanja Velikog ustanka dvojice Batona.¹⁵⁶

7.2. Teorije o mjestu smještaja Druge kohorte Kiresta

Imamo nekoliko različitih teorija o mjestu smještaja Druge kohorte Kiresta, koje su nastale na temelju brojčane rasprostranjenosti nadgrobnih spomenika ove postrojbe, no pitanje gdje je ova postrojba bila smještena još uvijek nije riješeno.¹⁵⁷ Betz tako smatra da su odjeli Druge kohorte Kiresta istodobno boravili i u Burnumu i u Tiluriju.¹⁵⁸ Cesarik se slaže s Betzovom teorijom tj. smatra, na temelju gotovo ravnomjernog omjera brojčane

¹⁴⁷ J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.

¹⁴⁸ N. CESARIK, 2020., 315.

¹⁴⁹ N. CESARIK, 2020., 315.

¹⁵⁰ M. SUIĆ, 1970., 123.

¹⁵¹ J. RUSSEL, 1991., 483.

¹⁵² N. CAMBI, 1994., 172.; N. CAMBI et al., 2007., 28.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁵³ Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; N. CAMBI et al., 2007., 27.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁵⁴ Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; N. CAMBI et al., 2007., 28.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁵⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38.

¹⁵⁶ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.

¹⁵⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 22.

¹⁵⁸ N. CAMBI, 1994., 174., fusnota 94.; A. BETZ, 1954., 85.

rasprostranjenosti spomenika Druge kohorte Kiresta u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, da je ova postrojba bila ravnomjerno raspodijeljena između logora u Tiluriju i logora u Burnumu.¹⁵⁹ Alföldy smatra da je Druga kohorta Kiresta najvjerojatnije bila smještena u Burnumu u ranom 1. st., dok su odjeli postrojbe bili smješteni u Tiluriju i Saloni.¹⁶⁰ Šašel smatra da je Druga kohorta Kiresta bila najvjerojatnije smještena u Burnumu.¹⁶¹

Wilkes smatra, na temelju dotad pronađenih nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta, da je ova postrojba vjerojatno bila smještena do oko 45./50. god. u Burnumu te da je imala svoja odjeljenja smještena u Saloni, Iaderu i Tiluriju.¹⁶² Spaul se slaže sa mišljenjem Wilkesa da je Druga kohorta Kiresta bila smještena u Burnumu.¹⁶³ Ferjančić se slaže s teorijom Alföldya da je ova postrojba bila smještena u Burnumu do sredine 1. st.¹⁶⁴ Suić se također slaže s mišljenjem Wilkesa i Afoldya i smatra, na temelju nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta pronađenih u Burnumu, da je ova postrojba bila vjerojatno smještena u Burnumu.¹⁶⁵ Sanader smatra kako je Druga kohorta Kiresta vjerojatno bila jedno vrijeme smještena u legijskom logoru u Tiluriju.¹⁶⁶ Kurilić i Serventi smatraju da je Druga kohorta Kiresta bila smještena ili u Burnumu ili u Tiluriju.¹⁶⁷ Medini smatra da je Druga kohorta Kiresta bila smještena u Burnumu.¹⁶⁸ Prema Ivčević, Druga kohorta Kiresta je bila smještena u legijskom logoru u Tiluriju.¹⁶⁹

Cambi smatra, na temelju analize natpisa i tektonike burnumskih stela, dugopoljskih stela i stele Marka Pithe, da je ova postrojba bila prvo smještena u augzilijarnom logoru u Burnumu između 42. i 60. god., gdje mijenja *Ala I. Hispanorum*.¹⁷⁰ Oko 60. god., nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija, prema Cambiju, Druga kohorta Kiresta je bila premještena u ispražnjeni legijski vojni logor u Tiluriju i njegove pripadajuće utvrde radi jačanja vojne moći u zaleđu Salone, gdje preuzima vojne zadaće koje je dotad držala *Legio VII. C.P.F.*, a koja je otišla za Gornju Meziju sredinom 1. st., i Druga kohorta Kiresta onda ostaje smještena u Tiluriju sve do oko 80. god.¹⁷¹

¹⁵⁹ N. CESARIK, 2020., 314-315.

¹⁶⁰ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; G. ALFÖLDY, 1962., 268.

¹⁶¹ A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.

¹⁶² J. SPAUL, 2000., 431.; J. J. WILKES, 1969., 470., 473., 478-479.

¹⁶³ J. SPAUL, 2000., 431.

¹⁶⁴ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.

¹⁶⁵ M. SUIĆ, 1970., 106., 123.; J. J. WILKES, 1969., 473.

¹⁶⁶ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.

¹⁶⁷ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.

¹⁶⁸ J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.

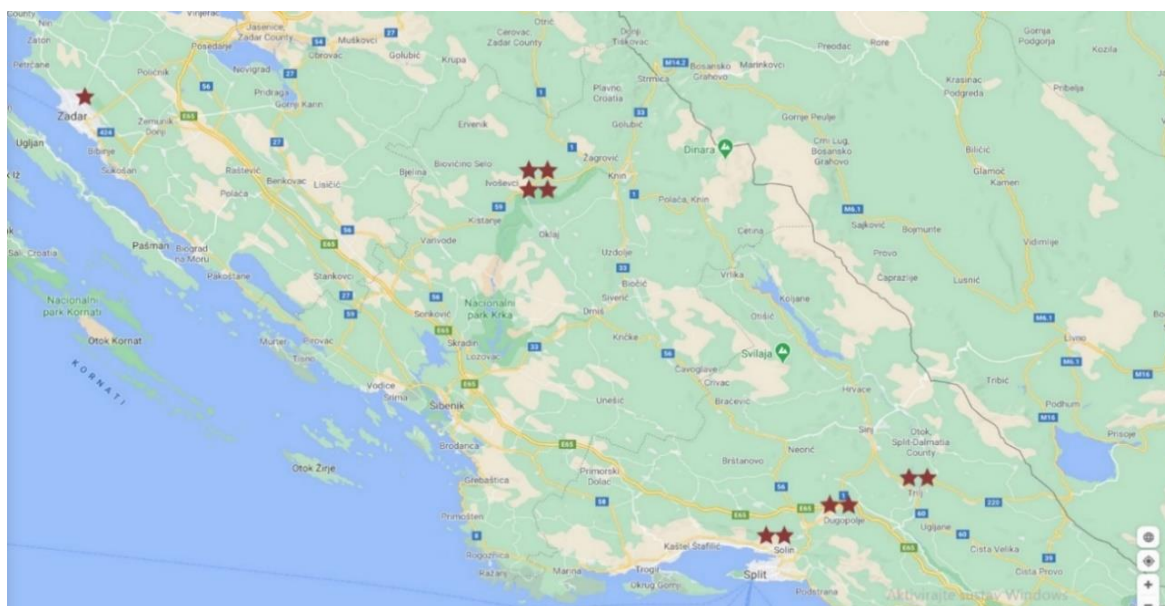
¹⁶⁹ S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435-436.

¹⁷⁰ N. CAMBI et al., 2007., 27-28., 30.

¹⁷¹ N. CAMBI et al., 2007., 27-28., 30.; N. CAMBI, 1994., 173-174.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

No Cambi pritom ne isključuje ni mogućnost da je u Burnumu bio smješten samo jedan odjel Druge kohorte Kiresta, te da je njen glavni smještaj bio u Tiluriju.¹⁷² Miletić dijeli mišljenje Cambija o mjestima smještaja Druge kohorte Kiresta, tj. da je bila prvo smještena u augzilijskom kaštelu u Burnumu između 42. i 60. god., i onda u legijskom logoru i pripadajućim utvrdama u Tiluriju između 60. i 80. god.¹⁷³ Matijević dijeli mišljenje Cambija da je postrojba bila smještena u Tiluriju, ali s umjerenom zadržskom, i smatra da će buduća arheološka istraživanja razriješiti ovu problematiku.¹⁷⁴

8. Nadgrobni spomenici Druge kohorte Kiresta

Slika 3 – karta s označenim lokacijama (crvena zvijezda) dosad pronađenih nadgrobni spomenika Druge kohorte Kiresta (izvor: <https://www.google.com/maps> (03.02.2021.))

Na prostoru rimske provincije Dalmacije do sada je pronađeno ukupno 11 nadgrobni spomenika Druge kohorte Kiresta u različitim stupnjevima očuvanosti. Od tih 11 nadgrobni spomenika, imamo 10 nadgrobni stela i jednu nadgrobnu aru. Sedam nadgrobni spomenika je samo sa sačuvanim natpisima, jedan je sa sačuvanim natpisom i portretnim poljem pokojnika, tri su sa sačuvanim natpisima i prikazima streličarskog oružja, te su dva samo sa sačuvanim prikazima streličarskog oružja.¹⁷⁵ Brojčano, spomenici Druge kohorte Kiresta rasprostranjeni su gotovo ravnomjerno između sjeverne i srednje Dalmacije – najviše ih potječe s prostora Salone i Tilurija te njihove neposredne

¹⁷² N. CAMBI et al., 2007., 27-28., 30.; N. CAMBI, 1994., 173-174.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁷³ Ž. MILETIĆ, 2010., 130-132., 134.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 360-361.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

¹⁷⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41-42.

¹⁷⁵ N. CESARIK, 2020., 313-314., fusnota 1238.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 95.

okolice.¹⁷⁶ Čak šest nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta potječe s prostora srednje Dalmacije – dva iz Tilurija, dva iz Salone i dva iz Dugopolja.¹⁷⁷ Pet nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta potječe s prostora sjeverne Dalmacije – četiri iz Burnuma te njegove neposredne okolice, i jedan iz Zadra.¹⁷⁸

8.1. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Salone

8.1.1. Nadgrobnica stela sagitarija Beresa

U Saloni je još u drugoj polovini 19. st. pronađen fragment nadgrobnice stele s prikazom strelčarske vojne opreme te natpisom strelčara – *Beres sagittarius*.¹⁷⁹ U dosadašnjoj znanstvenoj publikaciji ovu stelu je prvi opisao Frane Bulić 1880. god. te je potom kratko spominju brojni autori od Wilkesa do Cambija i Matijevića u fusnotama svojih članaka tijekom sljedećih 140 godina, a prvi put je ovu stelu detaljno obradila Sanja Ivčević u svom članku iz 2013. god. Stela je pronađena na položaju Stojčevac u Solinu, na posjedu Lovre Milišića, a Arheološki muzej u Splitu ju je otkupio od Lovre Milišića za svoju zbirku 1879. god.¹⁸⁰ Danas se ova stela nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, pod inventarnim brojem AMS A-1679.¹⁸¹

Stela je napravljena od običnog bijelog vapnenca.¹⁸² Sačuvani natpis na ovoj steli je izrazito kratak i jednostavno sastavljen, bilježi samo ime i zanimanje pokojnika, a njegova restitucija prema internetskoj bazi Clauss Slaby i Alföldy glasi: *Beres sagit(tarius) h(ic) s(itus) e(st)*.¹⁸³ Slova su lijepo klesana, u pravilnoj kapitali, te su visoka između 2.5 i 3.5 cm, a široka između 1.5 i 2 cm. Prema Alföldy, ime Beres nije ilirskog nego semitskog podrijetla, koje je potvrđeno na brojnim grčkim natpisima i papirusima na Bliskom Istoku.¹⁸⁴ Alföldy također smatra kako je ovaj vojnik vjerojatno bio orijentalnog podrijetla,

¹⁷⁶ N. CESARIK, 2020., 314.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 96., 106., fusnota 94.; J. SPAUL, 2000., 431.; J. J. WILKES, 1969., 478-479.

¹⁷⁷ N. CESARIK, 2020., 314.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 96., 106., fusnota 94.; J. SPAUL, 2000., 431.; J. J. WILKES, 1969., 478-479.

¹⁷⁸ N. CESARIK, 2020., 314.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 96., 106., fusnota 94.; J. SPAUL, 2000., 431.; J. J. WILKES, 1969., 478-479.

¹⁷⁹ N. CAMBI, 1994., 173., fusnota 91.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; N. CESARIK, 2020., 314., 342.; S. IVČEVIĆ, 2013., 451.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.

¹⁸⁰ F. BULIĆ, 1880., 177.; S. IVČEVIĆ, 2013., 451., fusnota 41.

¹⁸¹ S. IVČEVIĆ, 2013., 451., fusnota 41.

¹⁸² F. BULIĆ, 1880., 177.

¹⁸³ F. BULIĆ, 1880., 177.; S. IVČEVIĆ, 2013., 451.; N. CAMBI, 2001., 95.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.; J. SPAUL, 2000., 431.; CIL 03, 08734 (p 2135), <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.)

¹⁸⁴ G. ALFÖLDY, 1969., 164-165., 363.

iz Bereje, s obzirom da je odande svojim etničkim podrijetlom većina vojnika Druge kohorte Kiresta.¹⁸⁵ Spaul smatra kako je ova stela ključan dokaz da je Druga kohorta Kiresta bila streličarska postrojba, s obzirom da se na njoj spominje *sagittarius*.¹⁸⁶

Slika 4 – nadgrobnna stela sagitarija Beresa (autor fotografije: Frane Asanović)

Umjesto češće kratice za naziv streličara, *SAG*, imamo kraticu *SAGIT*.¹⁸⁷ Ispod tog kratkog natpisa je, na lijevoj strani donjeg dijela stele, jednostavan prikaz luka sa strijelom postavljenom u položaj za ispaljivanje na napetoj tetivi, dok je na desnoj strani donjeg dijela stele, odmah do luka i strijele, uklesan prikaz nekakvog štapa čija je točna funkcija još uvijek nepoznata.¹⁸⁸ Stela uopće nema arhitektonsku raščlambu – Cambi je uspoređuje sa stelom s otučenim natpisom i prikazom trublje i štita iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, i obje stele stavlja pod isti tip.¹⁸⁹ Stela mjeri 129 cm u visinu, 59 cm u širinu, a debljina joj je 16 cm.

¹⁸⁵ G. ALFÖLDY, 1962., 293., fusnota 44.; G. ALFÖLDY, 1969., 164-165.

¹⁸⁶ J. SPAUL, 2000., 431.

¹⁸⁷ F. BULIĆ, 1880., 178.

¹⁸⁸ F. BULIĆ, 1880., 178.; S. IVČEVIĆ, 2013., 451.

¹⁸⁹ N. CAMBI, 2001., 96.

Slika 5 – natpis na steli sagitarija Beresa (autor fotografije – Frane Asanović)

Gornji dio stele je u jednom trenutku bio prelomljen te se zato očuvao samo donji dio stele s minimalnim komadićem natpisnog polja.¹⁹⁰ Na samom vrhu stele, gdje je bila odlomljena u jednom trenutku, se vidi trag očuvanog friza, visok svega tri cm. Bulić je mišljenja da je u tom gornjem dijelu nadgrobnne stele bio reljefni prikaz pokojnika Beresa, ili najmanje njegova bista.¹⁹¹ Ne isključujem tu mogućnost, ali smatram kako je moguće da je to možda friz od natpisnog polja, i da je možda ovaj sačuvani kratki natpis zapravo posljednji redak teksta koji nije uspio u cijelosti stati na natpisno polje, pa je onda kamenoklesar dovršio natpis ispod natpisnog polja, kao u slučaju Teodorove stele.

Wilkes i Alföldy spominju ovu nadgrobnnu stelu, i obojica smatraju kako je ona vjerojatno pripadala vojniku-streličaru iz Druge kohorte Kiresta, i datiraju je u razdoblje između Augusta i Klaudija.¹⁹² Cambi i Matijević također smatraju, iako nema indikacija u natpisu, ali s obzirom kako nadgrobnna stela na sebi ima prikaz luka i strijele, karakteristike streličarske postrojbe, kako je velika vjerojatnost da je to zaista nadgrobnni spomenik koji je pripadao vojniku Druge kohorte Kiresta.¹⁹³ Suić smatra drugačije, kako nije sigurno da je ovaj vojnik bio pripadnik Druge kohorte Kiresta.¹⁹⁴ Bulić piše da je ovo sigurno spomenik rimskog auxilijarnog vojnika-streličara, ali nigdje ne spominje da je on bio pripadnik Druge kohorte Kiresta.¹⁹⁵ Kurilić i Serventi smatraju da je ova stela najvjerojatnije pripadala vojniku Druge kohorte Kiresta.¹⁹⁶

Stela sagitarija Beresa se u literaturi klasificira kao stela Druge kohorte Kiresta na osnovi povijesnih okolnosti.¹⁹⁷ Nikola Cesarik smatra da je, s obzirom na ime i profesiju pokojnika, lako moguće da je riječ o još jednom pripadniku Druge kohorte Kiresta.¹⁹⁸ Unatoč tome, Cesarik smatra da se nadgrobnna stela sagitarija Beresa ne može nedvojbeno

¹⁹⁰ F. BULIĆ, 1880., 178.; N. CAMBI, 2001., 95.

¹⁹¹ F. BULIĆ, 1880., 178.

¹⁹² N. CAMBI, 1994., 173., fusnota 91.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.; G. ALFÖLDY, 1969., 164-165.; J. J. WILKES, 1969., 470., 473., 479.

¹⁹³ N. CAMBI, 1994., 160., 173., fusnota 91.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; N. CAMBI, 2001., 95., 106., fusnota 87.

¹⁹⁴ M. SUIĆ, 1970., 123., fusnota 58.

¹⁹⁵ F. BULIĆ, 1880., 178.

¹⁹⁶ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19., fusnota 28.

¹⁹⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 24.; J. SPAUL, 2000., 431., fusnota 1.

¹⁹⁸ N. CESARIK, 2020., 314., fusnota 1234.

povezati s Drugom kohortom Kiresta zato jer nigdje nije na natpisu izričito navedeno da je Beres bio pripadnik Druge kohorte Kiresta, i zbog toga ovu stelu Cesarik nije uvrstio u svoj katalog nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta u svojem doktoratu.¹⁹⁹ Alföldy nadgrobnju stelu sagitarija Beresa datira u 1. st.²⁰⁰ Slažem se s mišljenjem Cambija i Matijevića i smatram kako je ovaj ulomak nadgrobne stele zaista pripadao vojniku Druge kohorte Kiresta zbog toga jer je na njoj prikaz luka i strijele, karakterističnog oružja Druge kohorte Kiresta. Prema mom mišljenju, dataciju nadgrobne stele sagitarija Beresa nemoguće je napraviti na temelju očuvanog ulomka, jer nema očuvanog natpisnog polja s podacima o pokojniku, i jer su motivi na steli prestilizirano napravljeni.

8.1.2. Nadgrobna ara veterana Gaja Julija Mare

Ovu nadgrobnju aru spominje već Cambi u svojim člancima o dugopoljskim stelama iz 1994. i 2001. god., ali u njima samo piše kako je pronađena u Solinu, da je riječ o spomeniku drugačijeg oblika i da je još uvijek neobjavljena.²⁰¹ Nadgrobnju aru je detaljno obradio tek Ivan Matijević u svom članku iz 2009. god. Nadgrobna ara je upisana pod inventarnim brojem AMS 38111 u Arheološkom muzeju u Splitu, a danas se nalazi u južnom vrtu Tusculuma u Solinu, ugrađena u betonsko postolje.²⁰² Ovaj nadgrobnji spomenik je pronađen u travnju 1992. god. prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja južnih i istočnih bedema Salone, u ulici kralja Zvonimira u Solinu.²⁰³

Nadgrobnju aru je izbacio bager na samom početku građevinskih radova na postavljanju kanalizacijskih cijevi u ulici kralja Zvonimira u Solinu.²⁰⁴ Njezin pronalazak bio je poticaj za početak zaštitnih arheoloških istraživanja u toj ulici, pod vodstvom Jagode Mardešić.²⁰⁵ Nadgrobna ara je pronađena nedaleko od gradske pošte u Solinu, deset metara zapadno od mosta koji vodi na Gospin otok.²⁰⁶ Ova nadgrobna ara vjerojatno se nalazila na prostoru jugoistočne nekropole antičke Salone, koja je nakon 170. god. uništena proširenjem gradskog tkiva antičke Salone na istok, *Urbs Orientalis*.²⁰⁷ Vrlo vjerojatno je ova nadgrobna ara bila nakon uništenja jugoistočne nekropole Salone ponovno iskorištena kao spolija pri izgradnji novih obrambenih bedema Salone.²⁰⁸ Nadgrobna ara napravljena je od

¹⁹⁹ N. CESARIK, 2020., 314., fusnota 1234., 342., fusnota 1333.

²⁰⁰ G. ALFÖLDY, 1962., 282.

²⁰¹ N. CAMBI, 1994., 173., fusnota 91.; N. CAMBI, 2001., 106., fusnota 94.

²⁰² I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²⁰³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 143.

²⁰⁴ J. MARDEŠIĆ, 1999., 143.

²⁰⁵ J. MARDEŠIĆ, 1999., 143.

²⁰⁶ J. MARDEŠIĆ, 1999., 143., 145.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²⁰⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 144., 146., 150.; I. GLAVAŠ, 2015., 47.

²⁰⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 144., 146., 150.; I. GLAVAŠ, 2015., 47.

kamena vapnenca, i sastoji se od kubusa i vijenca koji ne čine organsku cjelinu, dok je na prednjoj strani kubusa natpisno polje uokvireno jednostavnom „S“ profilacijom.²⁰⁹ Donja polovica vijenca je optočena sa trostrukom „S“ profilacijom na sve četiri strane.²¹⁰

Slika 6 – nadgrobna ara veterana Gaja Julija Mare, danas u južnom vrtu Tusculuma u Solinu (autor fotografije – Frane Asanović)

Baza are nije pronađena, a spomenik ima samo manja oštećenja pri samom dnu natpisnog polja, gdje je okrhnut veći komad vapnenca koji je naknadno slijepljen cementom.²¹¹ Ara je odlično očuvana, te samo na rubovima imamo manje tragove oštećenja. Vremenski elementi su dosta izlizali površinu spomenika, zbog čega se slova sada slabije vide. Kubus are je visok 109 cm, širok 114 cm i debljine 59 cm, vijenac are je visok 35 cm, širok 147 cm i debljine 94 cm, te su cjelokupne dimenzije are 144 cm visina, 114 cm širina i 59 cm debljina.²¹²

²⁰⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²¹⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²¹¹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36. Na isti način je cementom rekonstruiran i dio profilacijske letvice na donjem lijevom dijelu natpisnog polja. (Izvor: I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.)

²¹² I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

Slika 7 – natpis na nadgrobnoj ari veterana Gaja Julije Mare (autor fotografije – Frane Asanović)

Tekst u natpisnom polju je potpuno sačuvan. Premda su slova dosta izlizana, i dalje se vidi da su slova klesana u lijepoj i pravilnoj kapitali, te da su riječi odvojene trokutastim znakovima interpunkcije.²¹³ Veličina slova u prvom retku je 9 cm, u drugom retku 7,5 cm, u trećem retku 6,5 cm, u četvrtom retku 7 cm, u petom retku 6,5 cm, u šestom retku 6 cm.²¹⁴ Slova su veća na vrhu natpisnog polja, i smanjuju se prema dnu natpisnog polja. U trećem retku su slova *NN* klesana u ligaturi.²¹⁵

Tekst je raspoređen u šest redaka, koji glasi:

C IVLIVS MARA
 VETER COH II
 CYRRHESTAR ANN XC
 DOM BEREATFI
 MAGNVS LIB IDEMQVE
 HERES POSVIT

Restitucija natpisa, prema Matijeviću, Cesariku, Glavašu i internetskoj bazi Clauss Slaby, glasi: *C(aius) Iulius Mara / veter(anus) coh(ortis) II / Cyrrhestar(um) (qvi vixit) ann(or)um XC / dom(o) Berea t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Magnus lib(ertus) idemque /*

²¹³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²¹⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

²¹⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.

*heres posuit.*²¹⁶ Prijevod natpisa, prema Matijeviću, glasi: *Gaj Julije Mara, veteran Druge kohorte Kiresta (koji je živio) 90 godina, podrijetlom iz Bereje, daje oporučno postaviti. Podigao oslobođenik i nasljednik Magnus.*²¹⁷ Dakle, vidi se da je ova nadgrobna ara pripadala Gaju Juliju Mari, veteranu Druge kohorte Kiresta.²¹⁸ Mara je bio podrijetlom iz Bereje, a njegov cognomen je grčkog podrijetla, koji se dosad ne javlja u provinciji Dalmaciji.²¹⁹ Mara je u trenutku svoje smrti doživio, za antičko vrijeme, izrazito duboku starost od čak 90 godina.²²⁰

Prema Alföldy, sličan cognomen, *Maro*, je znan u Italiji i povremeno u zapadnom dijelu Carstva, dok u istočnom dijelu Carstva, među stanovništvom orijentalnog podrijetla, ono također može biti i semitskog podrijetla.²²¹ Gaju Juliju Mari je nadgrobni spomenik oporučno podignuo njegov oslobođenik i nasljednik Magnus, a prema Alföldy ime Magnus je možda italskog ili keltskog podrijetla s obzirom da je ono rašireno po cijelom Carstvu, pogotovo u Italiji i keltskim provincijama.²²² Ovaj nadgrobni spomenik je prva i zasad jedina potvrda veterana Druge kohorte Kiresta na prostoru provincije Dalmacije.²²³ Problem je što se nigdje se natpisu ne spominje broj zarađenih stipendija, pa ne znamo koliko je godina Gaj Julije Mara služio u antičkoj rimskoj vojsci prije svog umirovljenja. Također, makar je Mara dobio rimski građanski status, nigdje se na natpisu ne spominje *tribus* u koji je bio upisan.

Prema Matijeviću, Mara je bio jedan od originalnih regruta Druge kohorte Kiresta u kasno doba Augustove vladavine, a nakon završetka svoje 25-godišnje vojne službe, Mari je rimsko građansko pravo dao jedan od julijevskih careva koji je vladao prije dolaska Klaudija na vlast 41. god., najvjerojatnije između 10. i 20. god. tj. krajem Augustove i početkom Tiberijeve vladavine.²²⁴ Matijević ne isključuje ni mogućnost da je Mara dobio civitet kasnije, tek za Kaliguline vladavine.²²⁵ Naprotiv, Glavaš smatra da je Mara dobio civitet već za Augustove vladavine.²²⁶ Matijević ovu nadgrobnu aru datira između 50/60. god. i 80. god. na temelju prisutnosti nekih izraza koji se javljaju tek od vremena cara

²¹⁶ AE 2009., 01015, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.); I. MATIJEVIĆ, 2009., 36.; N. CESARIK, 2020., 359., kat. 47.; I. GLAVAŠ, 2015., 47.

²¹⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37.

²¹⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 146.

²¹⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 146.

²²⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37.; J. MARDEŠIĆ, 1999., 146.; N. CESARIK, 2020., 330.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.

²²¹ G. ALFÖLDY, 1969., 239.

²²² I. MATIJEVIĆ, 2009., 37.; G. ALFÖLDY, 1962., 279.; G. ALFÖLDY, 1969., 235.

²²³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38.; N. CESARIK, 2020., 330.

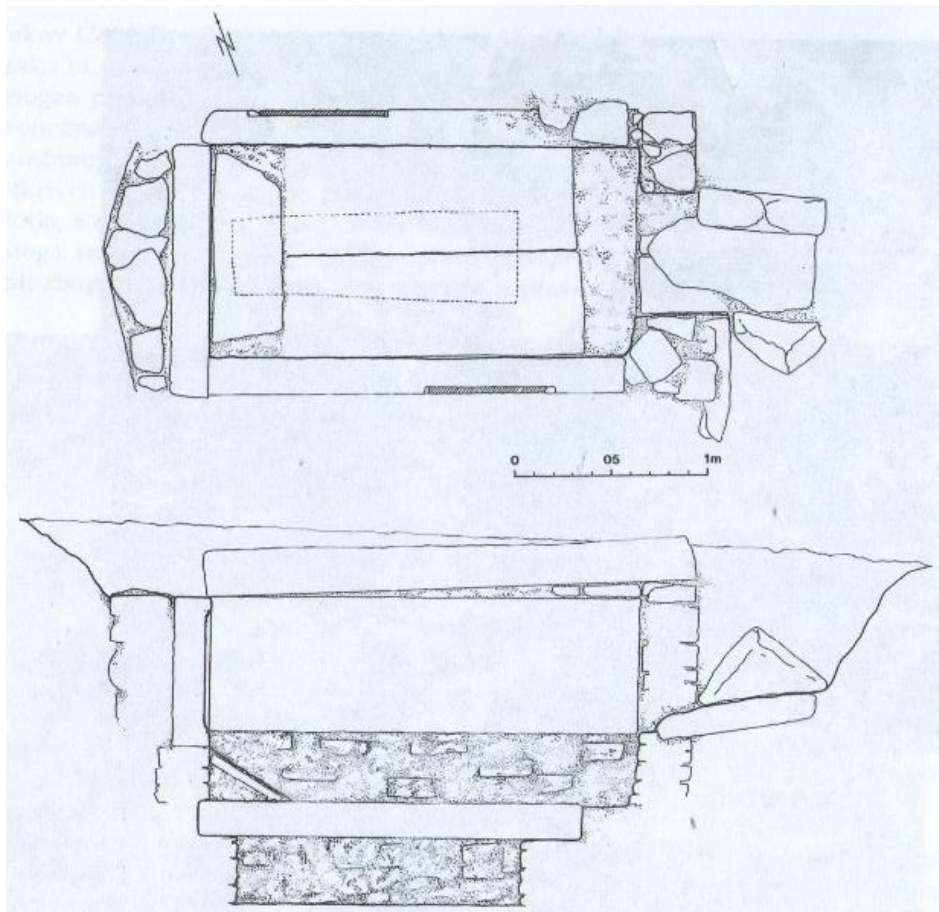
²²⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37-38.; S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.

²²⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 37-38.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.

²²⁶ I. GLAVAŠ, 2015., 48.

Klaudija na vojničkim natpisima (pojava cognomena, te korištenje izraza poput *heres* te *testamento*).²²⁷ Jagoda Mardešić datira ovu nadgrobnu aru u kraj 1. st.²²⁸

8.2. Nadgrobni spomenici Druge kohorte Kiresta iz Dugopolja

Slika 8 – tlocrt kasnoantičke grobnice u Dugopolju (izvor: N. CAMBI, 1994., 152., slika 4.)

Još 1979. god. je lokalno stanovništvo na položaju Crkvina (po nekima se to mjesto zove Kapela), lokalitet Reruša kod Dugopolja, koje se nalazi pedesetak metara od odvojka antičke ceste prema Tiluriju i Naroni, otkrilo antičku grobnicu, koja je arheološki istražena 1981. god. pod vodstvom Arheološkog muzeja u Splitu.²²⁹ Grobnica je kasnoantička, salonitanskog tipa „piscina“, a Cambi je datira u kraj 3. i početak 4. st.²³⁰ Grobnica je bila visoka 70 cm, široka 75 cm i duga 205 cm.²³¹ Grobnica je napravljena u cijelosti od spolija – te spolije su bile nadgrobne stele iz ranog Principata, uzidane u grobnicu kao običan

²²⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38.

²²⁸ J. MARDEŠIĆ, 1999., 146.

²²⁹ N. CAMBI, 1994., 147-148. S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 82-83., 98., 100.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.; N. CESARIK, 2014., 1-2.

²³⁰ N. CAMBI, 1994., 147., 151., 172.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131., fusnota 73.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 83., 98., 101.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.

²³¹ N. CAMBI, 1994., 148-150.; N. CAMBI, 2001., 83.

građevinski materijal te međusobno pričvršćene debelim slojem žbuke.²³² Stele su tvorile pokrov, bočne stranice, začelje i dno grobnice.²³³ Bile su postavljene usko jedna do druge, i položene na prethodno pripremljeni čvrsti temelj od žbuke i kamena.²³⁴

Slika 9 – kasnoantička grobnica u Dugopolju (izvor: N. CAMBI, 1994., 149., slika 2.)

Kasnoantička grobnica u Dugopolju je bila izrađena od ukupno sedam antičkih stela.²³⁵ Šest stela su iz sredine 1. st. te su vojničke (od toga četiri imaju motiv vrata), i slične su po dimenzijama i obliku, dok je samo jedna stela, ona Papilije Metelike, civilnog podrijetla te je iz sredine 2. st.²³⁶ Od šest vojničkih stela, dvije pripadaju Drugoj kohorti Kiresta (stela Gaja Julija Teodora i stela Gaja Julija Andromaha), dvije nemaju sačuvani natpis, ali zato imaju sačuvane motive vojničke ikonografije (trublja, štitovi, friz oružja i oklopa, tordirani stupovi s korintskim kapitelima), i jedna je pripadala veteranu *Legio VII.* (stela Gaja

²³² N. CAMBI, 1994., 147.-151., 172.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131., fusnota 73.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 83.; N. CAMBI, 1986., 84.; N. CESARIK, 2014., 1-2.

²³³ N. CAMBI, 1994., 147.-151., 172.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131., fusnota 73.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CAMBI, 2001., 83.; N. CAMBI, 1986., 84.; N. CESARIK, 2014., 1-2.

²³⁴ N. CAMBI, 1994., 147.-151.; N. CAMBI, 2001., 83.

²³⁵ N. CAMBI, 1994., 154-165.; D. TONČINIĆ, 2011., 18-19.; N. CAMBI, 2001., 84-93., 100.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.

²³⁶ N. CAMBI, 1994., 147., 164-165., 172.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2001., 84., 97., 100.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 86.

Julija).²³⁷ Jedna stela je pripadala konjaniku Severu, sinu Trioharovu koji je, prema Cambiju, bio konjanik *Ala IV. NCR* (ili *Ala IV. Noricorum*, ili *Ala IV. Numidiorum Civium Romanorum*).²³⁸ No prema Cesariku, koji donosi novu, ispravljenu restituciju natpisa na ovoj steli, vidi se da je Sever, sin Trioharov bio konjanik *Ala Tungrorum*.²³⁹

Prema Cambiju, jedino se stele Gaja Julija Andromaha i Gaja Julija Teodora mogu datirati u drugu polovinu 1. st., dok ostale vojničke stele iz dugopoljske grobnice Cambi datira u prvu polovicu 1. st. tj. prije dolaska Klaudija na prijestolje.²⁴⁰ Cambi smatra kako su vojničke stele iz dugopoljske grobnice proizvod legijskih kamenoklesarskih radionica u Tiluriju ili najviše proizvod dvije srodne radionice, zato jer međusobno pokazuju opće morfološke i dekorativne srodnosti.²⁴¹ Prema Cambiju, zbog njihove velike srodnosti s vojničkim stelama *Legio VII.* iz Tilurija te stelama veterana iz okolice Bigesta, dugopoljske vojničke stele su bile napravljene u ograničenom vremenskom periodu – unutar manje od 50 godina, sa manje od dvije generacije vremenskog razmaka kamenoklesarskih majstora između najstarije i najmlađe stele.²⁴²

8.2.1. Nadgrobna stela Gaja Julija Teodora

Stela se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, unesena pod inventarni broj AMS A-5962.²⁴³ Stela je dobro očuvana, ali pokazuje znakove izlizanosti od vremenskih elemenata, zbog kojih se slova u donjem desnom uglu stele više gotovo uopće ne vide. Stela mjeri 165 cm u visinu, 46 cm u širinu, a debljina joj je 15 cm.²⁴⁴ Stela ima trokutni zabat koji je jako oštećen, a potpuno su otučeni i unutarnja površina zabata te kutni akroteriji, tako da se ne može utvrditi je li što bilo prikazano unutar zabatnog polja, a ne može se utvrditi niti je li postojao akroterij na vrhu zabata.²⁴⁵ Trokutni zabat je služio kao sjeverni bočni zid grobnice, a desni gornji dio stele je bio otklesan pod pravim kutom kako bi se stela mogla uglaviti u pročelje tj. prednji dio grobnice.²⁴⁶

²³⁷ N. CAMBI, 1994., 154-165.; N. CAMBI, 2001., 84-93., 100-101.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 37-38., 49., 86-87.

²³⁸ N. CAMBI, 1994., 154-157.; N. CAMBI, 2001., 84-93., 100-101.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 37-38., 49., 86-87.; N. CESARIK, 2014., 1-2.

²³⁹ N. CESARIK, 2014., 1-2., 4., 7., 17-18.

²⁴⁰ N. CAMBI, 1994., 171.; N. CAMBI, 2001., 97.

²⁴¹ N. CAMBI, 1994., 171.; N. CAMBI, 2001., 93., 97.

²⁴² N. CAMBI, 1994., 171.; N. CAMBI, 2001., 97.

²⁴³ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁴⁴ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁴⁵ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁴⁶ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

Slika 10 – motiv streličarskog oružja u kasetonima Teodorove stele (autor fotografije – Frane Asanović)

Ispod trokutnog zabata je uokvireni friz ispunjen vegetabilnim ornamentom – tanke, lijepo zakrivljene vitice sa četiri svijena tanja izbojka, koje su izlazile iz središnje biljne čaške i izvijali se prema krajevima.²⁴⁷ Lijevi dio vegetabilnog ukrasa friza je teško oštećen, i sačuvao se samo krajnji izbojak.²⁴⁸ Ispod friza je arhitrav koji ima dvije profilacije te jednu dužu i ravnu traku, a arhitrav nose dva tanka, tordirana stupa s korintskim kapitelima, dok se baze stupova, koje stoje na okviru vrata, sastoje od jednog torusa i dva trohila.²⁴⁹ Između tankih tordiranih stupova nalazi se profilirano natpisno polje.²⁵⁰ Ispod natpisnog polja je motiv dvokrilnih vrata s jakim okvirom koja dolaze do samoga kraja donjeg dijela stele, te imaju dva gornja izdužena kasetona sa snažnom profilacijom, dok donjih kasetona nema.²⁵¹

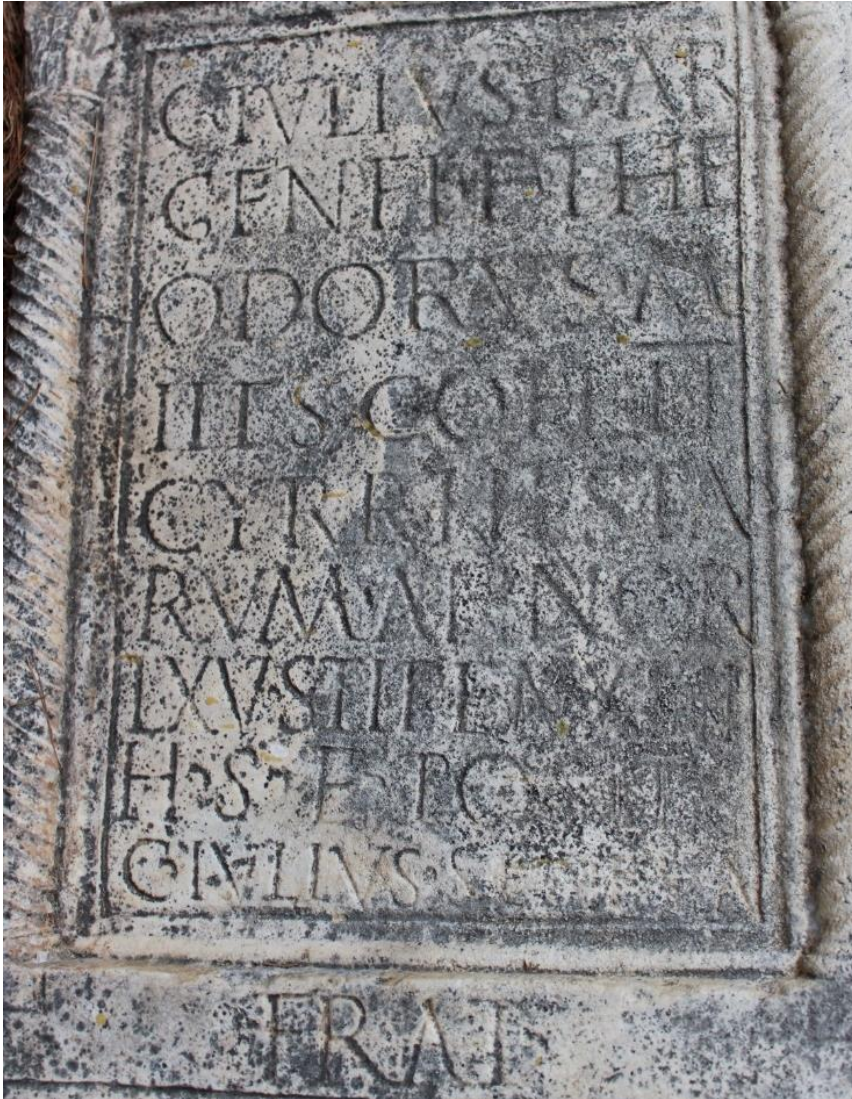
²⁴⁷ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁴⁸ N. CAMBI, 2001., 87.; N. CAMBI, 1994., 158.

²⁴⁹ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁵⁰ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁵¹ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.; N. CAMBI, 1986., 84.

Slika 11 – natpisno polje Teodorove stele (autor fotografije – Frane Asanović)

Kasetoni su visine 35 cm, širine 18 cm. U kasetonima se nalaze detaljni prikazi streličarskog oružja – u lijevom kasetonu je prikazan savijeni luk s tetivom te dvije strelice prikazane usporedno, s vrhovima okrenutima prema dolje, dok je u desnom kasetonu prikazan tobolac oblika valjka s koničnim poklopcem i pojasnom garniturom remenja za pričvršćivanje na leđa.²⁵² Ispod kasetona je dugačka, potpuno glatka površina bez ikakvih ukrasa ili motiva.²⁵³ Donji dio stele je ravno odsječen, otklesan pri ugradbi stele u konstrukciju grobnice kako bi se ona mogla bolje uglaviti u druge stele, a Cambi smatra kako se tu vjerojatno nalazio klin za uglavljivanje stele u tlo.²⁵⁴

²⁵² N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.; N. CAMBI, 1986., 84.

²⁵³ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88.

²⁵⁴ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 83.

Slika 12 – nadgrobna stela Gaja Julija Teodora (autor fotografije – Tonči Sever, viši muzejski fotograf)

Natpisno polje je visine 49 cm i širine 35 cm. Slova u natpisnom polju su loše vidljiva, visina slova varira od 2.6 do 4 cm.²⁵⁵ Širina slova varira od 0.5 do 3.5 cm, slova su manja pri dnu natpisnog polja a veća na vrhu natpisnog polja. Posljednji redak teksta je upisan na okviru vrata ispod natpisnog polja.²⁵⁶ Tekst je raspoređen u deset redaka, koji glasi:²⁵⁷

²⁵⁵ N. CAMBI, 1994., 158-159.; N. CAMBI, 2001., 87.

²⁵⁶ N. CAMBI, 2001., 88.

²⁵⁷ N. CAMBI, 1994., 158.; N. CAMBI, 2001., 87.

C IVLIVS BAR
CENEI F THE
ODORVS M
ILES COH II
CYRRHESTA
RVM ANNOR
LXV STIPEN XLII
H S E POSVIT
C IVLIVS SCAEVA
FRAT

Restitucija natpisa, prema Cambiju, Cesariku, Glavašu i internetskoj bazi Clauss Slaby, glasi: *C(aius) Iulius Bar/cenei f(ilius) The/odorus m/iles coh(ortis) II / Cyrrhesta/rum annor(um) / LXV stipen(diorum) XLII / h(ic) s(itus) e(st) posuit / C(aius) Iulius Scaeva / frat(er)*.²⁵⁸ U svom prvom članku o dugopoljskim stelama iz 1994. god. je Cambi napravio, zbog brzine pisanja članka, grešku u restituciji, pa je umjesto *Scaeva* napisao *Scapula*.²⁵⁹

Dakle, vidi se da je stela pripadala Gaju Juliju Teodoru, sinu Barcenejevu, vojniku Druge kohorte Kiresta.²⁶⁰ U trenutku svoje smrti imao je 65 godina te je zaradio 42 stipendije tj. proveo je 42 godine aktivne vojne službe u postrojbi.²⁶¹ Po tome Cesarik i Cambi zaključuju da je Teodor bio regrutiran u postrojbu sa 23 godine starosti.²⁶² Nadgrobnni spomenik mu je podigao njegov „brat“ (*frater* – prema Cambiju, to vjerojatno znači sudrug u vojnoj službi, pobratim) Gaj Julije Scaeva.²⁶³

Po natpisu se također vidi da je Teodor bio peregrin koji je dobio rimsko građansko pravo prije svoje smrti, ali nigdje nije naveden u natpisu *tribus* u koji je vojnik bio upisan, njegov domicil niti njegov veteranski status, što znači da je i dalje bio u aktivnoj vojnoj službi u trenutku svoje smrti.²⁶⁴ Prema Cambiju, Teodorov *praenomen* i *nomen* očito potječe od nekog cara julijeuskog roda, te Cambi smatra da je Teodor mogao dobiti rimsko građansko pravo do cara Klaudija, koji više ne nosi *nomen Iulius*.²⁶⁵

²⁵⁸ AE 1994, 01357, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.); N. CAMBI, 1994., 158.; N. CESARIK, 2020., 359., kat. 45.; N. CAMBI, 2001., 87.; J. SPAUL, 2000., 431.; I. GLAVAŠ, 2015., 47.

²⁵⁹ N. CAMBI, 2001., 100., 104., fusnota 47.; I. GLAVAŠ, 2015., 47., fusnota 250.

²⁶⁰ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.

²⁶¹ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CESARIK, 2020., 330.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.

²⁶² N. CESARIK, 2020., 330.; N. CAMBI, 2001., 88.

²⁶³ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.

²⁶⁴ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88.

²⁶⁵ N. CAMBI, 2001., 103., fusnota 39.

Njegov cognomen *Theodorus* je latinizirani oblik grčkog imena, dok je njegov otac i dalje nosio domicilno ime *Barcenei*, koje je vjerojatno podrijetlom s područja sjeverozapadne Sirije.²⁶⁶ Prema Alföldy, ime *Theodorus* je rašireno svugdje po Carstvu, pogotovo na prostoru sjeverne Italije.²⁶⁷ Cognomen *Scaeva*, prema Cambiju, je nadimak latinskog postajanja i znači povoljno znamenje koje se pojavljuje na desnoj strani na nebu.²⁶⁸ Prema Alföldy, *Scaeva* je poznato kao ilirski cognomen, iz jezika drevnih ilira, a po Italiji i zapadnom dijelu Carstva raširio se kao italsko ime.²⁶⁹ Prema Cambiju, *Scaeva* može biti i ilirski cognomen, ali sigurno nije ilirski cognomen na ovome natpisu jer, s obzirom na etničko podrijetlo pokojnika Teodora, vjerojatno je i njegov *frater* Scaeva bio etničkim podrijetlom iz sirijske pokrajine Kirestike, te je po svoj prilici iz iste vojne postrojbe kao i Teodor.²⁷⁰

Teodorovu stelu je prema Cambiju jako teško datirati, ali on donosi dataciju stele na temelju prisutnosti cognomena (koji se javlja kod rimskih vojnika od vladavine Klaudija, a nema ih u prvoj polovici 1. st.) te određenih stilskih obilježja, te prema usporedbi s najmlađom stelom Druge kohorte Kiresta, stelom Marka Pithe iz Tilurija, koja pokazuje flavijejske karakteristike.²⁷¹ Cambi prema svemu tome zaključuje kako je Teodorova stela mlađa od ostalih dugopoljskih stela i datira ju u razdoblje između 40. i 60. god., najkasnije do početka flavijejskog doba.²⁷²

8.2.2. Nadgrobna stela Gaja Julija Andromaha

Stela se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, unesena pod inventarni broj AMS A-5963.²⁷³ Stela je napravljena od vapnenca.²⁷⁴ Skoro je u potpunosti sačuvana, sa samo manjim oštećenjima na rubovima. Stela je bila ugrađena kao južna tj. lijeva bočna strana grobnice, te je klin ove stele bio uglavljen u za tu svrhu posebno isklesanu rupu načinjenu u natpisu stele koja se nalazila na stražnjoj strani grobnice, zbog čega se samo na ovoj dugopoljskoj steli očuvao klin.²⁷⁵ Trokutni zabat je imao akroterije na svojim kutovima, ali lijevi akroterij je u potpunosti otučen (sačuvala se samo njegova baza).²⁷⁶

²⁶⁶ N. CAMBI, 1994., 159.; N. CAMBI, 2001., 88., 103., fusnota 40.

²⁶⁷ G. ALFÖLDY, 1969., 310.

²⁶⁸ N. CAMBI, 2001., 88.

²⁶⁹ G. ALFÖLDY, 1969., 288-289.

²⁷⁰ N. CAMBI, 2001., 88., 104., fusnota 47.

²⁷¹ N. CAMBI, 2001., 88-89., 101.

²⁷² N. CAMBI, 2001., 88-89., 101.

²⁷³ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.

²⁷⁴ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.

²⁷⁵ N. CAMBI, 1994., 161-162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 83., 89.

²⁷⁶ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

Slika 13 – motiv streličarskog oružja u kasetonima Andromahove stele (autor fotografije – Frane Asanović)

Oštećen je i vrh trokuta zabata, ali tu prema Cambiju vjerojatno nije bilo akroterija.²⁷⁷ Zabatno polje je malo spuštено i uokvireno je profilacijom u obliku slova S.²⁷⁸ Stela mjeri 204 cm u visinu, 60 cm u širinu, a debljina joj je 15 cm.²⁷⁹ U središtu trokutnog zabata se nalazi dobro očuvana ženska teatarska maska, bez vrata, s kosom i pletenicama spuštenim niz lijepo, dobro oblikovano lice, ali su usta, nos i brada izlizani.²⁸⁰ Ispod trokutnog zabata je uokvireni friz s vegetabilnim motivom koji se sastoji od vitica koje izlaze iz središnje biljne čaške, a iz glavne vitice izlazi pet izbojaka koji se spiralno savijaju prema oba kraja.²⁸¹ Ispod friza je profilirani arhitrav koji se u gornjem dijelu sastoji od S profila, a u donjem dijelu od jedne posve ravne trake.²⁸² Arhitrav nose tanki tordirani stupovi s korintskim kapitelima, dok se baze stupova sastoje samo od jednog trohila.²⁸³ Između tankih tordiranih stupova je uokvireno natpisno polje sa S profilacijom.²⁸⁴

²⁷⁷ N. CAMBI, 1994., 161.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁷⁸ N. CAMBI, 1994., 161.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁷⁹ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.; D. MARŠIĆ, 2015., 11.

²⁸⁰ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁸¹ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁸² N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁸³ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

²⁸⁴ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

Slika 14 – natpisno polje Andromahove stele (autor fotografije – Frane Asanović)

Ispod natpisnog polja prikazan je reducirani motiv vrata, s okvirom i dva gornja ponešto izdužena kasetona koja su udubljena i profilirana, a ispod ta dva kasetona je prazno uglačano polje.²⁸⁵ Kasetoni su visine 36 cm, širine 23 cm. Kao i kod Teodorove stele, i u kasetonima Andromahove stele imamo detaljne prikaze streličarskog oružja – savijeni luk i dvije strijele prikazane usporedno i s vrhovima okrenutim prema dolje u desnom kasetonu te tobolac oblika valjka s koničnim poklopcem i pojasnom garniturom remenja za pričvršćivanje na leđa u lijevom kasetonu.²⁸⁶ Natpisno polje je visine 52 cm i širine 45 cm. Slova u natpisnom polju su jako dobro sačuvana i jasno vidljiva, nisu izlizana, visina slova varira od 3 do 4.4 cm a širina slova varira od 2.5 do 3.5 cm.²⁸⁷

²⁸⁵ N. CAMBI, 1994., 162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 89., 101.; N. CAMBI, 1986., 84.

²⁸⁶ N. CAMBI, 1994., 162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 89., 101.; N. CAMBI, 1986., 84.

²⁸⁷ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.

Slika 15 – nadgrobna stela Gaja Julija Andromaha (autor fotografije – Tonči Sever, viši muzejski fotograf)

Tekst je raspoređen u osam redaka, koji glasi:²⁸⁸

C IVLIVS AN
DROMACHVS
MILES COH II
CYRRESTAR
ANN LXV STIPEND

²⁸⁸ N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.

XXXX
C IVLIVS APOLLA
SODALIS VO POSVIT

Restitucija natpisa, prema Cambiju, Glavašu i internetskoj bazi Clauss Slaby glasi: *C(aius) Iulius An/dromachus / miles coh(ortis) II / Cyrr(h)estar(um) ann(or)um LXV stipend(iorum) / XXXX / C(aius) Iulius Apolla / sodalis vo(tum) posuit.*²⁸⁹ Ime kohorte je napisano drugačije nego na Teodorovoj steli, jer nedostaje slovo *H*.²⁹⁰ Prema svojoj restituciji zadnjeg retka natpisa kao *vo(tum) posuit*, Cambi donosi zanimljivu pretpostavku – da je Gaj Julije Apolla postavio Andromahu nadgrobni spomenik kao zavjet (*votum*).²⁹¹ To je jako česta praksa kod votivnih natpisa postavljenih u čast božanstava, ali nije uobičajeno za nadgrobne stele da se postavljaju kao ispunjavanje zavjeta.²⁹² No Nikola Cesarik donosi malo drugačiju restituciju zadnjeg retka natpisa Andromahove stele pa umjesto *sodalis vo(tum) posuit* donosi *sodali suo posuit* – iz Cambijeve restitucije Cesarik miče zadnje slovo *s* iz *sodalis* te ga spaja sa slovima *vo* da dobije *svo/suo*.²⁹³ To donosi zato jer smatra da je prva riječ navedena u dativu te se zato odnosi na pokojnika, te bi onda u zadnjem retku natpisa bila zapravo navedena formulacija *suo posuit*.²⁹⁴

Dakle, vidi se da je stela pripadala Gaju Juliju Andromahu, vojniku Druge kohorte Kiresta.²⁹⁵ Kao i Teodor, i Andromah je u trenutku svoje smrti imao 65 godina, ali je zaradio 40 stipendija tj. proveo je 40 godina aktivne vojne službe u postrojbi.²⁹⁶ Prema tome, Cesarik zaključuje da je Andromah bio regrutiran u postrojbu s 25 godina starosti.²⁹⁷ I Andromahu, makar je dobio rimsko građansko pravo, se nigdje ne spominje u natpisu tribus u koji je bio upisan, njegov domicil niti njegov veteranski status, što znači da je i dalje bio u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi u trenutku svoje smrti.²⁹⁸

²⁸⁹ AE 1994, 01358, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.); N. CAMBI, 1994., 161.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89.; J. SPAUL, 2000., 431.; I. GLAVAŠ, 2015., 47.

²⁹⁰ N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 89-90. No Cambi smatra, s obzirom da se na ostalim natpisima Druge kohorte Kiresta javljaju obje varijante imena Kiresta, sa i bez slova *H*, to potvrđuje da je i ta grafija bila uobičajena. (Izvor: N. CAMBI, 2001., 90.)

²⁹¹ N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 90.

²⁹² N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 90. Cambi smatra da se u ovom slučaju na Andromahovoj steli vjerojatno radi o uzajamnoj obvezi vojnika da onaj koji nadživi svog sudruga u vojnoj službi ima pokojniku oporučno postaviti nadgrobni spomenik. (Izvor: N. CAMBI, 1994., 162., fusnota 51.; N. CAMBI, 2001., 104., fusnota 56.)

²⁹³ N. CESARIK, 2020., 359., kat. 46., fusnota 1360.

²⁹⁴ N. CESARIK, 2020., 359., kat. 46., fusnota 1360.

²⁹⁵ N. CAMBI, 1994., 162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; N. CAMBI, 2001., 89., 101.

²⁹⁶ N. CAMBI, 1994., 162.; N. CESARIK, 2020., 330.; N. CAMBI, 2001., 90., 101.

²⁹⁷ N. CESARIK, 2020., 330.

²⁹⁸ N. CAMBI, 1994., 161-162.; N. CAMBI, 2001., 90.

Nadgrobni spomenik mu je podigao njegov „drug“ (*sodalis* – riječ ima isto značenje kao i riječ *frater*, tj. sudrug u službi u vojsci, samo što prema Cambiju riječ *frater* ima puno dublji, emotivniji naboj od riječi *sodalis*) Gaj Julije Apolla.²⁹⁹ Prema Cambiju, cognomen *Andromachus* je grčkog podrijetla, dok je cognomen *Apolla* teško odredivog podrijetla, i nije prije zabilježen u provinciji Dalmaciji.³⁰⁰ Cambi smatra da bi cognomen *Apolla* mogla biti skraćena od *Appolodorus*, *Apollonianus*, *Apollonius* ili slično.³⁰¹ Geza Alföldy slični cognomen, *Apollo*, označava da je podrijetlom iz Italije.³⁰² Cambi za Andromahovu stelu smatra da je mlađa od ostalih dugopoljskih stela te ju datira, na temelju prisutnosti cognomena i određenih stilskih obilježja, u vremensko razdoblje između 40. i 60. god., najkasnije do početka flavijevskog doba.³⁰³

8.2.3. Poveznica između dugopoljskih stela Teodora i Andromaha i nadgrobne are Gaja Julija Mare iz Salone?

Matijević donosi zanimljivu pretpostavku i povezuje stele Andromaha i Teodora iz Dugopolja s nadgrobnom arom Gaja Julija Mare iz Salone. Naime, na ta tri nadgrobna spomenika imamo čak pet imena (Andromah, Apolla, Teodor, Scaeva i Mara) s istim preimenom i nomenom – *Gaius Iulius*.³⁰⁴ Cambi i Matijević zato zaključuju da su ti vojnici-peregrini zajedno dobili rimsko građansko pravo nakon što su odslužili 25 godina vojne službe u Drugoj kohorti Kiresta.³⁰⁵ Prema Matijeviću, moguće je da, kao i Teodor i Andromah, ni Mara nije nakon primanja rimskog građanskog prava prekinuo svoju vojnu službu.³⁰⁶ Prema Cambiju, budući da svi pokojnici imaju isti preimen i nomen, svi su dobili rimsko građansko pravo za Klaudijeve vojne reforme.³⁰⁷

Cesarik smatra kako je velika vjerojatnost da su Teodor i Andromah, koji su umrli za vrijeme aktivne vojne službe, dobili rimsko građansko pravo od cara Augusta, ali ga nisu dobili povodom časnog otpusta nakon 25 godina vojne službe, nego temeljem individualnog dostignuća tj. po istaknutom činu hrabrosti.³⁰⁸ Glavaš ima drugačiju teoriju i smatra, s obzirom na kratku Kaligulinu vladavinu, manjak rimskih vojnih operacija za

²⁹⁹ N. CAMBI, 1994., 162., fusnota 48.; N. CAMBI, 2001., 90., 101.

³⁰⁰ N. CAMBI, 1994., 162., fusnota 50.; N. CAMBI, 2001., 90., 104., fusnota 55.

³⁰¹ N. CAMBI, 1994., 162., fusnota 50.; N. CAMBI, 2001., 90., 104., fusnota 55.

³⁰² G. ALFÖLDY, 1969., 153.

³⁰³ N. CAMBI, 2001., 90., 101.

³⁰⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38-39.; N. CAMBI, 1994., 159., 162.; N. CAMBI, 2001., 90.; I. GLAVAŠ, 2015., 47-48.

³⁰⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38.; N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 90.

³⁰⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38.; N. CAMBI, 1994., 162.

³⁰⁷ N. CAMBI, 2001., 90.

³⁰⁸ N. CESARIK, 2020., 315., fusnota 1240.

Kaliguline vladavine te činjenice da samo August i Kaligula nose titulu *Gaius Iulius*, da su Mara, Teodor, Apolla, Scaeva i Andromah mogli dobiti rimsko građansko pravo samo za vladavine cara Augusta, nikako kasnije, i da su oni svi bili regrutirani u prvom valu novačenja za Drugu kohortu Kiresta za vladavine Augusta.³⁰⁹ Prema Glavašu, da su oni dobili rimsko građansko pravo za vladavine Kaligule, sukladno broju njihovih stipendija, onda bi neki pripadnici Druge kohorte Kiresta umrli čak u rano Domicijanovo doba, što nikako ne odgovara dataciji dugopoljskih stela, ali i stele Marka Pithe iz Tilurija.³¹⁰

Matijević smatra da je, na temelju istodobne datacije dugopoljskih stela i nadgrobne are veterana Gaja Julija Mare iz Salone, Mara mogao barem jedan dio vremena služiti zajedno sa Andromahom i Teodorom u Dugopolju, strateški važnoj lokaciji koja je branila prilaze legijskom vojnom logoru u Tiluriju.³¹¹ Andromaha i Teodora je tako smrt zatekla tijekom trajanja njihove vojne službe u postrojbi, pa su njima nadgrobne spomenike podignuli njihova „braća po oružju“ koji imaju isti nomen i prenamen kao i pokojnici te koji su vjerojatno služili u istoj postrojbi zajedno s pokojnicima.³¹² No Mara se, po toj Matijevićevoj pretpostavci, nakon završetka svoje vojne službe preselio iz Dugopolja u glavni grad provincije Dalmacije, Salonu, kao što su to činili brojni veterani prije i poslije njega, uzeo sebi osobnog roba, Magnusa, i mirno proveo svoje staračke dane u Saloni.³¹³ Matijević naglašava da, nažalost, jedino datacija ovih nadgrobničkih spomenika, istovjetnost nomena i prenamen pokojnika te blizina Salone i Dugopolja ukazuju na moguću ispravnost te pretpostavke.³¹⁴

Cambi postavlja dobro pitanje zašto su gotovo isključivo vojničke stele korištene kao spolije u dugopoljskoj kasnoantičkoj grobnici, te smatra kako su sve te nadgrobne stele došle iz bliskog izvora – s nekropole nekog zaseoka tj. *vicusa* kojeg su naselili vojnici i veterani rimskih vojnih jedinica stacioniranih u Tiluriju.³¹⁵ Cambi smatra kako je gradina koja se nalazi u neposrednoj blizini dugopoljske grobnice mogla biti u funkciji tilurijskog obrambenog sustava i da se tu nalazila vojna postaja sa stalnom posadom, s obzirom da se s te gradine nadzire antička cesta koja ide od Salone prema Tiluriju, mostu na rijeci Cetini kod civilnog naselja *Pons Tiluri*, i Naroni.³¹⁶

³⁰⁹ I. GLAVAŠ, 2015., 48.

³¹⁰ I. GLAVAŠ, 2015., 48.

³¹¹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38-39., fusnota 15.; N. CAMBI, 1994., 173.

³¹² I. MATIJEVIĆ, 2009., 38-39.

³¹³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 38-39.

³¹⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 39.

³¹⁵ N. CAMBI, 1994., 173.; N. CAMBI, 1986., 84.; I. GLAVAŠ, 2015., 87.

³¹⁶ N. CAMBI, 1994., 173.; N. CAMBI, 2001., 98., 101.; I. GLAVAŠ, 2015., 87.

Do danas ta rimska utvrda na prostoru Dugopolja nije arheološki ubicirana na terenu.³¹⁷ Cambi smatra kako se u podnožju te ilirske gradine, nakon završetka rimskog osvajanja Dalmacije početkom 1. st., formiralo civilno naselje tj. *vicus* od strane stanovnika ilirske gradine koji su se spustili s brijega na polje uz cestu, a kasnije se tu naseljavaju i vojnici i veterani iz Tilurija.³¹⁸ Prema Cambiju, ta dugopoljska antička nekropola se onda formirala odmah uz tu važnu cestu koja je prolazila kroz Dugopolje, a u blizini ilirskih naselja koja su bila na gradinama i ispod gradina.³¹⁹

Prema Cambiju, rimski vojnici koji bi umrli tijekom trajanja svoje vojne službe na toj vojnoj postaji bili bi pokopani na tom mjestu gdje su služili, i zato imamo u dugopoljskoj grobnici pet stela aktivnih vojnika i samo jednu stelu veterana.³²⁰ Glavaš se slaže s Cambijem i također smatra da su vojnici iz dugopoljske grobnice bili posada utvrde na prostoru Dugopolja, ali smatra da su tu prvo bili smješteni vojnici *Legio VII. i Ala Tungrorum*, a nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Dalmacije sredinom 1. st. su dugopoljsku utvrdu preuzeli vojnici Druge kohorte Kiresta.³²¹ Miletić smatra kako su ove stele vjerojatno podrijetlom iz ranocarske nekropole koja se nalazila u blizini još neubicirane utvrde na prostoru između Dicma i Dugopolja.³²² Cesarik smatra da je kod te vojne postaje u Dugopolju bilo smješteno i odjeljenje *Legio VII.* iz Tilurija, kao i odjeljenje Druge kohorte Kiresta te konjanička postrojba *Ala Tungrorum*.³²³

Za razliku od nadgrobne are Gaja Julije Mare te ostalih nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta sa sačuvanim natpisnim poljima, na dugopoljskim stelama Andromaha i Teodora se ne spominje etničko podrijetlo pokojnika.³²⁴ Cesarik unatoč tome smatra da su i Teodor i Andromah vjerojatno bili podrijetlom iz sirijskog grada Kira.³²⁵ Cesarik smatra da, kako su obojica bili iz grada Kira, onda ti vojnici nisu imali potrebu posebno isticati svoje etničko podrijetlo na natpisu, s obzirom da je ono već na neki način bilo navedeno u samom imenu postrojbe.³²⁶ Cambi također smatra kako domicil na stelama Andromaha i Teodora nije bilo potrebno naglašavati jer je Druga kohorta Kiresta bila sastavljena od pretežito sirijskih Kiresta, čime je već bilo jasno određeno vojnikovo etničko podrijetlo.³²⁷

³¹⁷ I. GLAVAŠ, 2015., 87.

³¹⁸ N. CAMBI, 2001., 98-99., 102.; N. CAMBI, 1986., 84.

³¹⁹ N. CAMBI, 2001., 98-99., 102.; N. CAMBI, 1986., 84.

³²⁰ N. CAMBI, 1994., 173.; N. CAMBI, 2001., 98.

³²¹ I. GLAVAŠ, 2015., 49., 86-87.

³²² Ž. MILETIĆ, 2010., 131., fusnota 73.

³²³ N. CESARIK, 2018.b, 54.

³²⁴ N. CESARIK, 2020., 314., 325.

³²⁵ N. CESARIK, 2020., 314., 325.

³²⁶ N. CESARIK, 2020., 314., 325.

³²⁷ N. CAMBI, 1994., 159.

8.3. Nadgrobnici spomenici Druge kohorte Kiresta iz Tilurija

U legijskom vojnom logoru u Tiluriju bila je smještena *Legio VII.*, i upravo ona podiže trajni, kameni logor u Tiluriju, a od 42. god., nakon gušenja Skribonijanove pobune, legija nosi počasnu titulu *Claudia Pia Fidelis*, skraćen na natpisima kao *C.P.F.* (u prijevodu „Klaudiju odane i vjerne“), koju legija nosi sve do kraja svog postojanja.³²⁸ Prema Cambiju i Wilkesu, odjeljenje *Legio VII.* je bilo smješteno i u Saloni, i ono je vjerojatno obavljalo neke javne poslove i dužnosti u Saloni.³²⁹ Imamo i teoriju Zaninovića da je u Tiluriju prije *Legio VII.* bila smještena u privremenom, ljetnom logoru *Legio IX Hispana*.³³⁰ No Nikola Cesarik smatra da u Tiluriju nikad nije bila smještena *Legio IX Hispana*, nego da je tijekom trajanja Velikog ustanka dvojice Batona ili neposredno nakon gušenja ustanka bila smještena veksilacija *Legio XX.* u privremenom logoru u Tiluriju.³³¹ Prema Cesariku, prije nego je *Legio XX.* otišla iz Dalmacije 9./10. god. za Germaniju, dio veterana *Legio XX.* se naselio na legijskom teritoriju Tilurija.³³²

Legio VII. je došla u provinciju Dalmaciju tijekom gušenja Velikog ustanka dvojice Batona, između 6. i 9. god., bila je smještena u Tiluriju cijelo vrijeme dok je bila u Dalmaciji, a otišla je iz Dalmacije negdje između 51. i 62. god., najvjerojatnije oko 56./58. god., kada je prebačena u Gornju Meziju, u legijski logor u Viminaciju na rijeci Dunav (danas Kostolac u Srbiji).³³³ Prema Zaninoviću i Wilkesu, nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Dalmacije, u Tiluriju je možda bilo smješteno odjeljenje *Legio XI. C.P.F.* iz Burnuma, koje ostaje u Tiluriju sve do odlaska *Legio XI. C.P.F.* iz Dalmacije 69. god.³³⁴

³²⁸ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 38., 42.; D. TONČINIĆ, 2011., 14.; D. TONČINIĆ, 2005., 284.; N. CAMBI, 2001., 103., fusnota 29.; N. CESARIK, 2018.b, 53., 60.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20-21.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187-188., 192.; N. CESARIK, 2020., 156.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 494., 496.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.; N. CAMBI, 1986., 83.; N. CAMBI et. al., 2007., 19.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 71-72.; S. IVČEVIĆ, 2010., 127.; I. GLAVAŠ, 2015., 21-22., 85.; J. J. WILKES, 1969., 96., 451.; D. TONČINIĆ, 2014., 87.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225., fusnota 4.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; M. SANADER, 2015., 131., 134.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 171.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 412-414., 418., 425.

³²⁹ N. CAMBI, 1986., 80.; J. J. WILKES, 1969., 100.

³³⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45.; N. CESARIK, 2020., 150.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68.; I. GLAVAŠ, 2015., 21., 85.; J. J. WILKES, 1969., 94.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 416.

³³¹ N. CESARIK, 2020., 153.

³³² N. CESARIK, 2020., 153.

³³³ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 45-47.; D. TONČINIĆ, 2005., 284.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; N. CESARIK, 2020., 156-162.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 496.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.; G. ALFÖLDY, 1962., 285.; Ž. MILETIĆ, 2011., 269., 275., fusnota 30.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 68-70., 71.; D. TONČINIĆ, 2011., 11-15.; S. IVČEVIĆ, 2004., 163.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 221.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358., 363.; I. GLAVAŠ, 2015., 21-22.; J. J. WILKES, 1969., 94-96.; D. TONČINIĆ, 2014., 90.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; Ž. MILETIĆ, 2017., 36.; N. CAMBI, 2013., 22-23.; M. SANADER, 2015., 131.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 171.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 414., 416., 418-419., 425.

³³⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 221.; J. J. WILKES, 1969., 100.

Uz *Legio VII.* je dosad potvrđeno na tilurijskim nadgrobnim spomenicima, osim Druge kohorte Kiresta, još pet augzilijarnih postrojbi koje su bile smještene na prostoru Tilurija – *Ala Claudia Nova*, *Ala (Tungrorum) Frontoniana*, *Cohors I. Belgarum*, *Cohors III. Alpinorum*, *Cohors VIII. Voluntariorum Civium Romanorum* i *Cohors Aquitanorum*.³³⁵ *Cohors VIII. Voluntariorum Civium Romanorum* je zadnja augzilijarna postrojba koja odlazi iz Tilurija, nakon 245. god.³³⁶ U Tiluriju su nakon odlaska zadnjih augzilijarnih postrojbi bili smješteni i konzularni beneficijari, jer se kod mosta preko rijeke Cetine u civilnom naselju *Pons Tiluri* (današnji Trilj), nalazila beneficijarska postaja.³³⁷

Legijski logor se nalazio na rubu sinjskog polja na njegovoj najjužnijoj točki, na mjestu gdje rijeka Cetina izlazi iz sinjskog polja i ulazi u planine točno iza Omiša, u selu Gardun poviše Trilja.³³⁸ Logor je smješten između Stazine Glavice i crkve sv. Petra, na sjeveroistočnom dijelu visoravni koja se lagano spušta prema jugu, na području zaselaka Tadinci, Perzelji, Bašići i Žuljevići, točno na mjestu prapovijesne gradine koja se nalazi na desnoj obali rijeke Cetine.³³⁹ Tilurij je nadzirao ključni prijelaz preko rijeke Cetine koji se nalazio na mostu kod civilnog naselja *Pons Tiluri*, te je time nadzirao i ceste koje su vodile od Salone prema Panoniji na sjeveru i Naroni na jugu.³⁴⁰

Stalni kameni objekti unutar legijskog logora bili su napravljeni za vladavine Klaudija, nakon 42. god. – arheološki je potvrđeno da se do sada istražene kamene spavaonice u legijskom logoru mogu datirati tek u Klaudijevsko razdoblje.³⁴¹ Nakon odlaska zadnjih

³³⁵ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 34-37.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 496-497.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.; I. GLAVAŠ, 2015., 62., 85.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 412-413., 419.

³³⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 70.; I. GLAVAŠ, 2015., 258.; D. TONČINIĆ, 2004., 154.; J. J. WILKES, 1969., 142.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 26.; G. ALFÖLDY, 1962., 271.

³³⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984., 73.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 221.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 415., 419.

³³⁸ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41-42.; N. CESARIK, 2018.b, 53.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20.; R. MATIJAŠIĆ, 2010., 188.; N. CESARIK, 2020., 426.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.; N. CAMBI, 1986., 80.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66., 70.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358.; I. GLAVAŠ, 2015., 85.; J. J. WILKES, 1969., 97., 241.; M. SANADER, 2015., 127.; M. SANADER, T. ŠEPAROVIĆ, D. TONČINIĆ, 2008., 309.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 171.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 411.

³³⁹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41-42.; N. CESARIK, 2018.b, 53.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20.; R. MATIJAŠIĆ, 2010., 188.; N. CESARIK, 2020., 426.; D. TONČINIĆ, 2004., 148.; N. CAMBI, 1986., 80.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 66., 70.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358.; I. GLAVAŠ, 2015., 85.; J. J. WILKES, 1969., 97., 241.; M. SANADER, 2015., 127.; M. SANADER, T. ŠEPAROVIĆ, D. TONČINIĆ, 2008., 309.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 171.

³⁴⁰ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 41-42.; N. CESARIK, 2018.b, 53.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20.; R. MATIJAŠIĆ, 2010., 188.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358.; I. GLAVAŠ, 2015., 85-86.; J. J. WILKES, 1969., 97.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; M. SANADER, T. ŠEPAROVIĆ, D. TONČINIĆ, 2008., 309.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 171.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 411., 415.

³⁴¹ N. CESARIK, 2019., 28.; N. CESARIK, 2020., 427.; D. TONČINIĆ, 2014., 91.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 40-43., 56-59.; M. SANADER, 2015., 134.

augzilizarnih postrojbi iz Tilurija, legijski logor doživljava tijekom kasne antike brojne građevinske preinake, pa se tako u kraj 4. st. datira uništavanje i prenamjena kamenih spavaonica te izgradnja kasnoantičkih grobnica od spolija unutar zidina logora.³⁴² Tijekom kasne antike, legijski logor u Tiluriju je bio u funkciji *castelluma* i *refugiuma* (spominje se sredinom 6. st. kao *Pontem Ciluri* u bizantskim pisanim izvorima), a funkcionirao je u sklopu justinijanskog sustava utvrda u unutrašnjosti bizantske provincije Dalmacije.³⁴³

Nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz provincije Dalmacije sredinom 1. st., Tilurij nije postao civilni municipij kao što je to bio slučaj s Burnumom, nego je ostao i dalje u funkciji vojnog logora sve do kraja kasne antike te je svoj strateški značaj kao *castellum* i *refugium* zadržao sve do svoje propasti početkom 7. st.³⁴⁴ Zaninović smatra da je to zato jer se u neposrednoj blizini nalazila veteranska kolonija *Claudia Aequum*, osnovana 42. god., pa Rimljani nisu imali „potrebu“ osnivati dvije velike gradske aglomeracije na tako maloj geografskoj razdaljini.³⁴⁵ Prema Zaninoviću, legijski logor u Burnumu zajedno s kanabama je dobio municipalni status i izgubio svoju vojnu važnost upravo zato jer u njegovoj neposrednoj blizini nije tada postojala veća naseobinska aglomeracija.³⁴⁶

Još 2015. god. Glavaš piše u svom doktoratu kako se tek treba utvrditi lokacija augzilizarnog logora na prostoru Tilurija.³⁴⁷ No nova zračna rekognisciranja geografskog prostora Trilja i Garduna, o kojima opsežno piše Cesarik u svojim člancima i doktorskom radu, su otkrila lokacije augzilizarnih logora na prostoru Tilurija.³⁴⁸ Uz legijski logor, postojala su još dva augzilizarna logora na prostoru Tilurija koja su nadzirala prijelaze preko rijeke Cetine, oba logora imaju klasični tlocrt „igraće karte“ (pravokutnik sa zaobljenim uglovima).³⁴⁹ Prema Cesariku, pravilni pravokutni tlocrti augzilizarnih logora u salonitanskom zaleđu i njihove konstrukcije zida od kamena ukazuju da su ti logori najvjerojatnije izgrađeni za vladavine Klaudija.³⁵⁰ Ti augzilizarni logori su:³⁵¹

³⁴² N. CESARIK, 2019., 28.; N. CESARIK, 2020., 427.; D. TONČINIĆ, 2014., 91.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 40-43., 56-59.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 41.; S. IVČEVIĆ, 2004., 164.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435.; M. SANADER, 2015., 134.

³⁴³ S. IVČEVIĆ, 2004., 164.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 219.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 41.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 419.

³⁴⁴ N. CAMBI, 2001., 102., fusnota 3.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.; S. IVČEVIĆ, 2004., 164.; S. IVČEVIĆ, 2010., 127.; S. IVČEVIĆ, 2013.b, 435.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 219.; I. RADMAN-LIVAJA, 1998., 221.; J. J. WILKES, 1969., 98-99., 239., 241-242.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 39.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 419.

³⁴⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.

³⁴⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984., 72-73.

³⁴⁷ I. GLAVAŠ, 2015., 30., 85.

³⁴⁸ N. CESARIK, 2018.b, 57-60., 62.; N. CESARIK, 2019., 27., 32-39.; N. CESARIK, 2020., 425., 435.

³⁴⁹ N. CESARIK, 2018.b, 57-60., 62.; N. CESARIK, 2019., 27., 32-39.; N. CESARIK, 2020., 425., 435.

³⁵⁰ N. CESARIK, 2020., 128., 441.

- Lokacija Turjački Podi, iznad sela Turjaci kod Sinja, lokalci je zovu Radašuša (logor velik 2.2 hektara), logor je nadzirao komunikaciju Salona-Aequum te sjeverozapadni ulaz prema Dicmu i Dugopolju.³⁵² Prema Cesariku, ovaj logor je bio organiziran na dvije terase, slično utvrdi Housesteads na Hadrijanovom zidu – gornja terasa koja je pružala vizualni nadzor nad Sinjskim poljem, te donja terasa koja je pružala bolji smještaj za vojnike i bolji pristup cesti za dobivanje zaliha.³⁵³ Ispod Radašuše se nalazi i istoimena vrtača s vodom, što je prema Cesariku možda i jedan od razloga zašto je tu podignut augzilijarni logor.³⁵⁴
- Lokacija kod zaseoka Golinjevo u Gardunu (velik 1.6 hektara), nalazi se 550 metara južno od legijskog logora, logor je nadzirao prijelaz preko rijeke Cetine kod sedrene barijere na mjestu Mostina podno Svalinove Gradine kod Čaporica, te nadzire komunikaciju Salona-središnja Bosna i Salona-Narona.³⁵⁵ Kod ovog logora malo odudara njegov pravokutni tlocrt jer je zbog terena sjeveroistočni ugao logora morao biti „odsječen“, s obzirom da se tu nalazi vododerina koja se spušta prema Cetini.³⁵⁶ U središtu logora se nalazi i prirodna vrtača s izvorom pitke vode, i Cesarik smatra da je to jedan od razloga zašto je tu podignut augzilijarni logor.³⁵⁷

Isprva je Cesarik smatrao da je položaj Ograde kod zaseoka Živaljići u Gardunu, koji se nalazi 1.5 kilometara južno od legijskog logora, bio augzilijarni logor koji je nadzirao prijelaz preko rijeke Cetine s prostora Vojnića i Garduna prema Čaporicama.³⁵⁸ Cesarik je to smatrao zbog toga jer je ta pravokutna suhozidna konstrukcija veličine 1.9 hektara imala tlocrt „igračće karte“ (izduženi pravokutnik sa zaobljenim kutovima).³⁵⁹ No kasnije je, nakon novih terenskih pregleda i pregleda zračnih snimaka, promijenio mišljenje, i sad Cesarik smatra da je zapravo krški plato Golinjevo kod Garduna, koji se nalazi iznad lokacije Ograde, prava lokacija augzilijarnog logora.³⁶⁰

³⁵¹ N. CESARIK, 2018.b, 57-60., 62.; N. CESARIK, 2019., 27., 32-39.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 31.; N. CESARIK, 2020., 429-447.

³⁵² N. CESARIK, 2018.b, 57-60., 62.; N. CESARIK, 2020., 441-442.

³⁵³ N. CESARIK, 2018.b, 59., 62.; N. CESARIK, 2020., 442.

³⁵⁴ N. CESARIK, 2018.b, 57.; N. CESARIK, 2020., 442.

³⁵⁵ N. CESARIK, 2019., 27., 32-39.; N. CESARIK, 2020., 435.. 441. Ta je sedrena barijera danas potopljena, vjerojatno radi izgradnje nizvodne hidroelektrane Đale, ali ona se i dalje vidi na zračnim snimkama iz 1968. god. (Izvor: N. CESARIK, 2020., 435.)

³⁵⁶ N. CESARIK, 2019., 32-39.; N. CESARIK, 2020., 435.

³⁵⁷ N. CESARIK, 2020., 435.

³⁵⁸ N. CESARIK, 2018.b, 55., 57., 61.; N. CESARIK, 2019., 30-32.; N. CESARIK, 2020., 429-435.

³⁵⁹ N. CESARIK, 2018.b, 55., 57., 61.; N. CESARIK, 2019., 30-32.; N. CESARIK, 2020., 429-435.

³⁶⁰ N. CESARIK, 2019., 32., 39.; N. CESARIK, 2020., 435.

Cesarik smatra da se na lokaciji Ograde najvjerojatnije nalazi suhozid iz modernog doba, pogotovo zato jer na toj lokaciji nije našao površinske nalaze rimske keramike te jer se Ograde u Živaljićima nalaze podno gardunske zaravni, na strateški nepogodnoj poziciji za nadzor prijelaza preko rijeke Cetine.³⁶¹ Cesarik također smatra da je augzilijarni logor u Andetriju, koji se vjerojatno nalazi na lokaciji Ordžija usred Mućkog polja, zapravo funkcionirao kao „treći augzilijarni logor Tilurija“, tj. smatra da je Mućko polje bilo integralni dio obrambenog sustava Tilurija, nadziravši pristup Saloni preko komunikacije Mućko polje-Klis, preko Gizdavca i Prugova.³⁶²

U Tiluriju su do danas otkrivena dva nadgrobna spomenika Druge kohorte Kiresta – stela Marka Pithe, sina Segnova te ulomak stele s prikazom motiva vrata s kasetonima, oba se danas nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu. S obzirom kako je Tilurij vjerojatno bio mjesto gdje je Druga kohorta Kiresta bila smještena u drugoj polovini 1. st. nakon njezinog prebacivanja iz Burnuma, jako je neobično da su samo dva nadgrobna spomenika ove postrojbe dosad pronađena u Tiluriju. Vjerojatno je jedan od razloga tom manjku nadgrobni spomenika Druge kohorte Kiresta u Tiluriju taj što dosad nisu bila provedena arheološka istraživanja okolice Tilurija i potencijalnih lokacija tilurijskih augzilijarnih logora koji su identificirani preko zračnih snimaka.

8.3.1. Nadgrobna stela Marka Pithe, sina Segnova

Ova nadgrobna stela pronađena je u proljeće 1899. god. na položaju Gornji Rakićani kod Vojnić-Garduna, antički Tilurij, iza kuće Nikole Krstića, koja je otprilike pola kilometra udaljena od antičkog teatra (vjerojatno amfiteatar) Tilurija, a Arheološki muzej u Splitu ju je te godine otkupio za svoju zbirku od Nikole Krstića.³⁶³ Stela se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, upisana je pod inventarnim brojem AMS A-2777.³⁶⁴ Stela Marka Pithe je napravljena od mekanog, ali izdržljivog kamena vapnenca crvenkaste boje, kojeg Bulić zove „Molecca“.³⁶⁵ Stela je jako izlizana na površini, te je dosta oštećena – nedostaje središnji akroterij na vrhu zabata, dok su bočni akroteriji s palmetama ostali sačuvani.³⁶⁶ Desni polustup se očuvao, ali lijevi polustup je velikim dijelom uništen.³⁶⁷

³⁶¹ N. CESARIK, 2019., 32., 39.; N. CESARIK, 2020., 433.

³⁶² N. CESARIK, 2018.b, 60., 62.; N. CESARIK, 2020., 424., 450-451.

³⁶³ F. BULIĆ, 1900., 10.

³⁶⁴ K. PRIJATELJ, 1952., 143.

³⁶⁵ F. BULIĆ, 1900., 10.; S. R. TUFFI, 1971., 98.; H. DESSAU, 1916., 85., br. 9164; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.; K. PRIJATELJ, 1952., 143.

³⁶⁶ S. R. TUFFI, 1971., 98.

³⁶⁷ S. R. TUFFI, 1971., 98.

Slika 16 – portretno polje stele Marka Pithe, sina Segnova (autor fotografije – Frane Asanović)

Fizionomske karakteristike portreta prikazanih u niši su jako istrošeni, te su zbog toga uglavnom neprepoznatljivi.³⁶⁸ Stela je bila u jednom trenutku prelomljena na pola po sredini natpisanog polja, tako da se nije sačuvao njezin donji dio – Cambi iznosi kako bi bilo zanimljivo znati kako je izgledao donji dio stele Marka Pithe, pogotovo zato jer je ovo jedina stela Druge kohorte Kiresta sa sačuvanim portretnim poljem pokojnika.³⁶⁹ Stela mjeri 131 cm u visinu, 77 cm u širinu, a debljina joj je 30 cm.³⁷⁰

Stela je rađena po shemi provincijskog nadgrobnog spomenika, gdje tvrdoća odjeće odaje dlijeto lokalnog majstora.³⁷¹ Zapaža se smanjena arhitektonizacija, ali su dimenzije stele i dalje velike.³⁷² Stela je oblika pseudoedikule s polukružnom nišom – zabat nosi

³⁶⁸ S. R. TUFFI, 1971., 98.

³⁶⁹ N. CAMBI, 2001., 95.

³⁷⁰ F. BULIĆ, 1900., 10.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.; S. R. TUFFI, 1971., 98.; K. PRIJATELJ, 1952., 143.

³⁷¹ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.

³⁷² N. CAMBI, 2000., 49.

središnji akroterij, koji se nije sačuvao, te dva bočna akroterija sa isklesanim palmetama.³⁷³ Portretno polje tj. niša je uokvirena sa dva tordirana polustupa sa korintskim kapitelima.³⁷⁴ Polukružna niša jako zadire u trokutasti zabat, tako da su od zabata ostala dva blisko postavljena profilirana ruba/friza, koja kao krov na dvije vode zatvaraju nišu.³⁷⁵

Slika 17 – nadgrobna stela Marka Pithe, sina Segnova, iz Tilurija (autor fotografija – Frane Asanović)

Portretno polje počinje od vrha polukružne niše, ima ravno dno u donjem dijelu, a završava lukom u gornjem dijelu.³⁷⁶ U vrhu niše uklesana je školjka rebraste unutrašnjosti kao pozadina za glave portreta pokojnika i njegova oslobođenika.³⁷⁷ Školjka je jako dobro sačuvana i dobro se vidi iza glava prikazanih likova, a visoka je 36 cm, široka 50 cm te duboka 10 cm, dok je cijelo portretno polje visoko 80 cm, široko 61 cm i duboko 10 cm. Donji rub niše je presjekao portrete odmah iznad visine struka.³⁷⁸ Niša sadržava u polju ispod školjke portrete poprsja dvaju muškaraca – pokojnika Marka Pithe (lijevi portret), i njegovog oslobođenika Feliksa (desni portret), a glave su im položene na školjku koja je u

³⁷³ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁷⁴ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁷⁵ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁷⁶ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁷⁷ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁷⁸ S. R. TUFFI, 1971., 98.

pozadini portretnog polja.³⁷⁹ Vidi se mala disproporcija u veličini dvaju portreta – portret Marka Pithe je veći, krupniji te malo isturen naprijed, dok je portret Feliksa manji, uvučen u nišu i djelomično zaklonjen Pithinim ramenom.³⁸⁰ Premda se zbog lošeg stanja očuvanosti i velike izlizanosti ne mogu dobro prepoznati fizionomske karakteristike portreta (kosa, nos, pogotovo usta su skoro potpuno nestali), može se vidjeti da obje glave imaju jako široki oblik lica te jako robusnu čeljust.³⁸¹

Portreti u steli već pokazuju određene flavijevske karakteristike, i Cambi ih datira u ranoflavijevsko doba.³⁸² Cambi vidi u oba portreta određene sličnosti sa Vespazijanom, kako po frizuri tako i po građi lubanje.³⁸³ Prema Cambiju, portret Marka Pithe svojim izgledom i oblikom podsjeća na Vespazijana te je kamenoklesaru nesumnjivo portret Vespazijana poslužio kao stilska i fizionomska odrednica pri izradi Pithina portreta.³⁸⁴ Na Pithinu portretu se, prema Cambiju, dobro vidi Vespazijanova gojaznost, strukturalna zaobljenost i frizura s kosom priljubljenom uz tjeme, bez naznaka pramenova na čelu.³⁸⁵ Feliksova frizura, prema Cambiju, oponaša frizuru koja ima Neronov *gradus* (na temelju oblika kose s pramenovima koji su jedan iznad drugog).³⁸⁶

Odjeću je jako teško raspoznati zbog lošeg stanja očuvanosti, ali opet se nazire njen oblik. Pitha je odjeven u mušku vunenu ili lanenu tuniku koja malo izviruje pod vratom ispod ogrtača, a preko tunike ima vojnički ogrtač (*paenula*) koji je tankih, gustih preklopa te sitnih, vertikalnih nabora paralelnih jedan prema drugom, što ukazuje na finiji, tanji materijal ogrtača.³⁸⁷ Ogrtač oko vrata završava prebačenim rubom, koji upućuje na to da se na leđima nastavlja u kapuljaču.³⁸⁸ Schönauer i Tuffi uspoređuju Pithin ogrtač sa sličnim ogrtačem na Elvadijevoj steli iz Košuta kod Garduna, koji isto završava prebačenim rubom što znači da se na leđima nastavlja u kapuljaču, samo što Elvadijev ogrtač ima manje

³⁷⁹ F. BULIĆ, 1900., 9.; S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.; N. CAMBI, 2001., 95.

³⁸⁰ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

³⁸¹ S. R. TUFFI, 1971., 98.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.

³⁸² N. CAMBI, 1994., 161., 172.; N. CAMBI, 2005., 66.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.; N. CAMBI, 2001., 89.

³⁸³ N. CAMBI, 1994., 161., 172.; N. CAMBI, 2005., 66.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.; N. CAMBI, 2001., 89.

³⁸⁴ N. CAMBI, 1994., 161., 172.; S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; N. CAMBI, 2005., 67.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.

³⁸⁵ N. CAMBI, 1994., 161., 172.; S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; N. CAMBI, 2005., 67.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.

³⁸⁶ N. CAMBI, 1994., 161., 172.; S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; N. CAMBI, 2005., 67.; N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.

³⁸⁷ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. IVČEVIĆ, 2013., 470.

³⁸⁸ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; S. R. TUFFI, 1971., 98.

krupnih zvonolikih nabora.³⁸⁹ Jedina razlika između Elvadijeva i Pithina ogrtača je ta da Elvadije nosi teški zimski ogrtač *birrus*, dok Pitha nosi lagani ljetni ogrtač *lacerna*.³⁹⁰ Na prsima se, prema Ivčević, mogu jedva raspoznati kopče kojima je bila zakačena toga.³⁹¹

Srđana Schönauer smatra da Marko Pitha nosi tanju i elegantiju vrstu vojnog ogrtača *lacerna*, zato jer su jedino nabori *lacerne* mogli biti prikazani ovako fino, plitko i u velikom broju.³⁹² *Lacerna* je imala rese na donjem rubu, a mogla se pričvršćivati kopčom sprijeda pod vratom ili fibulom na desnom ramenu.³⁹³ Također, makar toga nije prikazana, Schönauer smatra da Pitha sigurno nosi togu ispod ogrtača, zbog hijerarhijskih razloga koji su se ogledali u odijevanju (kako pišu Svetonije i Marcijal, samo se *lacerna* nosila preko toge).³⁹⁴ Prema Schönauer, Pitha ima uobičajenu pozu čovjeka odjevenog u togu, jer je oblina na lijevoj strani ruba ogrtača zapravo korodirani prikaz Pithine šake.³⁹⁵

Za razliku od Marka Pithe, njegov oslobođenik Feliks nosi mušku tuniku, ravnu tkaninu od vune ili lana koja je dopirala do koljena i opasivala se u struku, i preko tunike nosi *toga virilis*, znak slobodnog rimskog građanina.³⁹⁶ Prema Schönauer, po Goetteovoj klasifikaciji, Feliksova toga je drapirana u tip Ac iz ranoaugustovskog doba, s *bracchio cohibito* (obuhvaćenom desnom rukom i sa sinusom, odnosno povećanim volumenom), ima dosta široki balteus.³⁹⁷ Od desne ruke viri samo šaka koja podržava lijevi kraj toge, dok u desnom donjem uglu, iz završnog dijela toge, izviruje Feliksova lijeva šaka.³⁹⁸

Srđana Schönauer uspoređuje stelu Marka Pithe sa stelom Marka Elvadija, konjanika *Ala Claudia Nova*, koja je pronađena u Košutama kod Garduna, i koja ima određene sličnosti sa Pithinom stelom.³⁹⁹ Kao i stela Marka Pithe, i stela Marka Elvadija je oblika pseudoedikule, niša je uokvirena tankim tordiranim polustupovima s korintskim kapitelima te ima prikaz portreta pokojnika u niši ili školjci u gornjem dijelu stele.⁴⁰⁰ Ispod niše s portretima je natpisno polje u profiliranom okviru, uokvireno ravnom vrpcom i blizu postavljenim frizovima.⁴⁰¹

³⁸⁹ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.; S. R. TUFFI, 1971., 98.

³⁹⁰ S. SCHÖNAUER, 2000., 256-259., 260.

³⁹¹ S. IVČEVIĆ, 2013., 451.

³⁹² S. SCHÖNAUER, 2000., 260.

³⁹³ S. SCHÖNAUER, 2000., 403.

³⁹⁴ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.

³⁹⁵ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.

³⁹⁶ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 260-261.

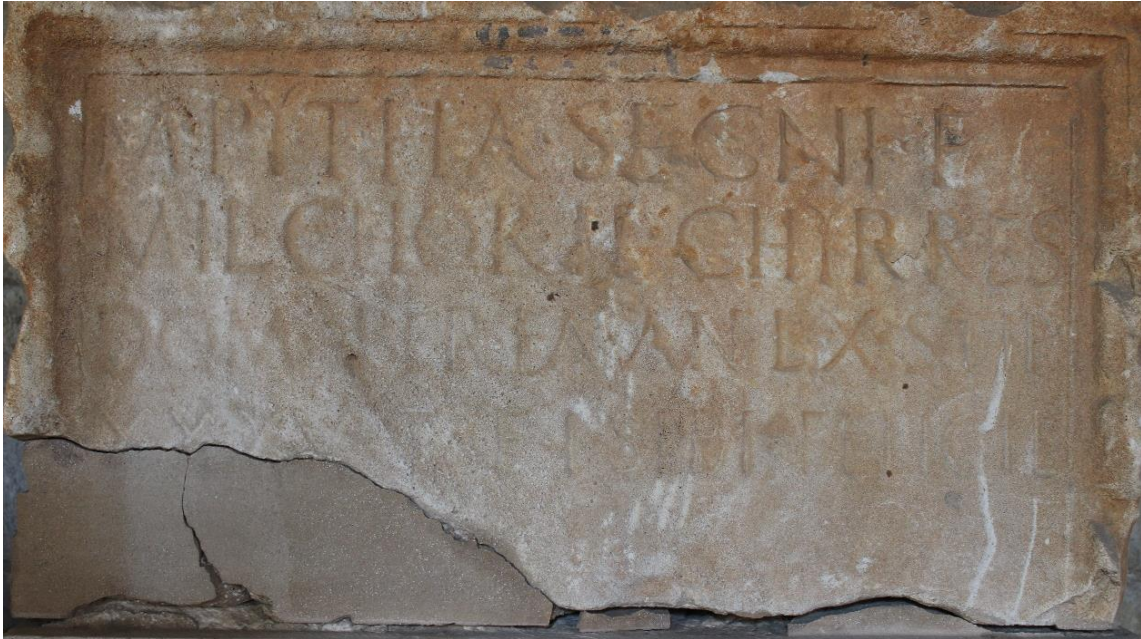
³⁹⁷ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 260-261., 398.

³⁹⁸ S. SCHÖNAUER, 2000., 261.

³⁹⁹ S. SCHÖNAUER, 2000., 256-259., 260.

⁴⁰⁰ S. SCHÖNAUER, 2000., 256-259., 260.

⁴⁰¹ S. R. TUFFI, 1971., 98.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259.

Slika 18 – natpisno polje stele Marka Pithe, sina Segnova (autor fotografije – Frane Asanović)

Natpisno polje Pithine stele je razbijeno na pola tj. odsječeno na dnu, na lijevoj donjoj strani natpisa se pogotovo vidi jaka linija prijeloma (tu je prijelom nadopunjen betonskom smjesom).⁴⁰² Natpisno polje je visoko 35 cm te široko 68 cm. Natpis je jako izlizan blizu linije frakture, dok se slova loše vide, posebno loše su očuvana slova trećeg i četvrtog reda.⁴⁰³ Slova su visoka između 3.5 i 4.5 cm, te široka između 3 i 4 cm. Sačuvana su četiri reda teksta, koji glasi:⁴⁰⁴

M PYTHA SEGNI F
MIL CHOR II CHYRRES
DOM BEREAN LX STIP
XXXV T F I SIBI FELICI L

Prema internetskoj bazi Clauss Slaby, Tuffiju, Glavašu, Alföldyu, Betzu te Cesariku, restitucija natpisa je sljedeća: *M(arcus) Pytha Segni f(ilius) / mil(es) c(o)hor(tis) II C{h}yrres(tarum) / dom(o) Ber(o)ea an(norum) LX stip(endiorum) / XXXV t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi felici l(iberto)*.⁴⁰⁵ Frane Bulić donosi sljedeću restituciju natpisa: *M(arcus) (?) Pytha, segni f(ilius), mil(es) c(o)hor(tis) II Chyrres(ticorum), dom(o) Berea, an(norum) LX, stip(endiorum) XXXV, t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi, felici l(iberto)*.⁴⁰⁶

⁴⁰² S. R. TUFFI, 1971., 98.; F. BULIĆ, 1900., 10.

⁴⁰³ S. R. TUFFI, 1971., 98.; F. BULIĆ, 1900., 10.

⁴⁰⁴ S. R. TUFFI, 1971., 98.

⁴⁰⁵ S. R. TUFFI, 1971., 98.; A. BETZ, 1954., 85.; N. CESARIK, 2020., 359., kat. 48.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.; G. ALFÖLDY, 1969., 278.; J. SPAUL, 2000., 431.; I. GLAVAŠ, 2015., 48., fusnota 256.; CIL 03, 14934 = D 09164 = AE 1900, 00048 = AE 1994, +01357, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.)

⁴⁰⁶ F. BULIĆ, 1900., 10.

Suić donosi sljedeću restituciju ovog natpisa: *Pytha Segni f. / mil. Chor. II Chyrres. / dom. Berea an. LX stip. / XXXV...*⁴⁰⁷ Dessau donosi sljedeću restituciju natpisa: *M(arcus?) Pytha Segni f. / mil. chor. II Chyrres(ticensis) / domo Berea, an. LX, stip. / XXXV, t. f. i. sibi, Felici l, / ...*⁴⁰⁸ U drugom retku je zapisano *Chyrrestarum* umjesto *Cyrrhestarum*, drukčije nego na ostalim nadgrobni spomenicima Druge kohorte Kiresta.⁴⁰⁹

Slika 19 – usporedba prikaza u niši stele Marka Elvadija (lijevo – izvor: S. SCHÖNAUER, 2000., 345., tabela 11.) i prikaza u niši stele Marka Pithe (desno – autor fotografije – Frane Asanović)

Dakle, na natpisu se spominju vojnici (*miles*) Druge kohorte Kiresta Marko Pitha, sin Segnov, podrijetlom iz grada Bereje, te njegov oslobođenik Feliks, koji Pithi oporučno podiže nadgrobni spomenik.⁴¹⁰ Pitha je u trenutku svoje smrti imao 60 godina, a zaradio je 35 stipendija tj. proveo je 35 godina aktivne vojne službe u postrojbi.⁴¹¹ Prema tome Matijević zaključuje da je Pitha bio unovačen u postrojbu sa između 30 i 40 godina starosti.⁴¹² Cesarik donosi drugačiju tezu, te smatra da je Pitha bio unovačen u postrojbu sa 25 godina starosti.⁴¹³ Glavaš smatra, s obzirom kako su pripadnici Druge kohorte Kiresta iz Dugopolja i Salone s imenom *Gaius Iulius* bili prema njemu unovačeni za vladavine Augusta, kako je Pitha bio unovačen u drugom valu novačenja za ovu postrojbu negdje

⁴⁰⁷ M. SUIĆ, 1970., 123., fusnota 58.

⁴⁰⁸ H. DESSAU, 1916., 85., br. 9164

⁴⁰⁹ F. BULIĆ, 1900., 10.

⁴¹⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; H. DESSAU, 1916., 85., br. 9164; F. BULIĆ, 1900., 10.; S. SCHÖNAUER, 2000., 259-260.; J. J. WILKES, 1969., 148., 473., 478.

⁴¹¹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.; N. CESARIK, 2020., 330.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.

⁴¹² I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.

⁴¹³ N. CESARIK, 2020., 330.

krajem Tiberijeve i početkom Kaliguline vladavine, da bi onda bio umirovljen za vladavine Vespazijana.⁴¹⁴ Nigdje se na natpisu ne spominje da je Pitha dobio veteranski status niti da je dobio rimsko građansko pravo, po čemu se možda može zaključiti da je umro za vrijeme trajanja svoje vojne službe.

Ime *Pytha* je prema Alföldyju vjerojatno grčkog podrijetla, povezano sa *Pythas* i sličnim formama.⁴¹⁵ Ime Feliks je prema Alföldyju jako rašireno po Carstvu, pogotovo u južnoj Italiji i Africi, te je jako često među oslobođenicima i robovima, a često se javlja i u Dalmaciji, ali nije česta pojava među autohtonim dalmatinskim stanovništvom, kao ni kognomen koji se iz njega formirao.⁴¹⁶ Srđana Schönauer datira Pithinu stelu istodobno sa stelom Marka Elvadija tj. u 7. ili 8. desetljeće 1. st., s obzirom da je *Ala Claudia Nova* bila smještena u provinciji Dalmaciji otprilike istodobno s Drugom kohortom Kiresta.⁴¹⁷ Ivčević također ovu stelu datira u ranoflavijevsko razdoblje, istodobno sa stelom Marka Elvadija.⁴¹⁸ Matijević smatra, prema analizi portretnih karakteristika stele Marka Pithe, da je ova stela nastala u 7. ili 8. desetljeću 1. st.⁴¹⁹ Kruno Prijatelj ovu stelu stavlja pod provincijske nadgrobnne spomenike s portretom prosječne forme, bez originalnosti, i smatra da je ona djelo klesara-obrtnika, produkt površinske romanizacije ukusa i naručitelja i klesarske radionice.⁴²⁰

Tuffi smatra da je stela Marka Pithe u previše lošem stanju očuvanosti i da je prevelika istrošenost portreta, zbog čega je nemoguće analizirati portrete na steli.⁴²¹ Prema Tuffiju, stela Marka Pithe se zbog svoje loše očuvanosti ne može točno datirati na temelju njezinih portreta, te samo spominjanje Druge kohorte Kiresta na natpisu okvirno datira ovu stelu u vrijeme smještanja ove postrojbe u provinciji Dalmaciji, tj. u drugu polovinu 1. st.⁴²² Cambi, na temelju analize prikaza portreta Marka Pithe i Feliksa smatra da je ova stela jedan od najranijih primjeraka nadgrobnih stela flavijevskog doba.⁴²³ Alföldy stelu Marka Pithe datira u rano 1. st.⁴²⁴

⁴¹⁴ I. GLAVAŠ, 2015., 48.

⁴¹⁵ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; G. ALFÖLDY, 1969., 278., 363.

⁴¹⁶ G. ALFÖLDY, 1969., 202.

⁴¹⁷ S. SCHÖNAUER, 2000., 260.

⁴¹⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 446-447., 461., 470.

⁴¹⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42.

⁴²⁰ K. PRIJATELJ, 1952., 143.

⁴²¹ S. R. TUFFI, 1971., 98., 154.

⁴²² S. R. TUFFI, 1971., 98.

⁴²³ N. CAMBI, 2000., 49.; N. CAMBI, 1991., 77.; I. GLAVAŠ, 2015., 48.

⁴²⁴ G. ALFÖLDY, 1962., 283.

8.3.2. Ulomak nadgrobne stele s prikazom motiva vrata

Slika 20 – ulomak nadgrobne stele s prikazom motiva vrata iz Tilurija (autor fotografije – Frane Asanović)

Ovaj ulomak stele su kratko spomenuli Cambi i Matijević u svojim radovima, a prvi put ga je detaljno obradila Sanja Ivčević u članku iz 2013. god.⁴²⁵ Ulomak ove stele je pronađen u Tiluriju, a danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, upisan pod inventarnim brojem AMS D-222.⁴²⁶ Arheološki muzej u Splitu je otkupio ovaj ulomak za svoju zbirku 1897. god., a prethodno je bio uzidan u kući Joze Tadinea u Gardunu.⁴²⁷ Gornji dio stele se nije sačuvao, nego samo donji dio stele s prikazom motiva vrata s četiri kasetona.⁴²⁸ Očuvan je samo središnji dio donjeg dijela stele – stela je slomljena na vrhu (gdje se očuvao sami donji rub friza natpisnog polja, visok svega 3.5 cm), te na dnu (linija

⁴²⁵ N. CAMBI, 1994., 160., fusnota 41., 168., fusnota 75.; N. CESARIK, 2020., 314., fusnota 1235.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

⁴²⁶ N. CAMBI, 1994., 160., 173., fusnota 90.; N. CESARIK, 2020., 314.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

⁴²⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 449. Podaci iz kataloga Arheološkog muzeja u Splitu. Zahvaljujem se Ninu Švonji, kustosu Arheološkog muzeja u Splitu, na ustupljenim podacima iz ovog kataloga.

⁴²⁸ N. CAMBI, 1994., 160., 168., 173., fusnota 90.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; N. CESARIK, 2020., 314.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 24., 449.; D. TONČINIĆ, 2005., 284.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

prijeloma djelomice oštetila donji friz oba donja kasetona). Fragment ove stele mjeri 29.5 cm u visinu, 23 cm u širinu, a debljina joj je 19 cm.

Slika 21 – ulomak nadgrobnje stele s prikazom motiva vrata iz Tilurija (izvor: S. IVČEVIĆ, 2013., 472., sl. 1.)

Gornji kasetoni su visoki 19 cm i široki 14 cm, dok su donji kasetoni visoki 34 cm, a široki 23.5 cm. Gornji kasetoni su manji i uži dok su donji kasetoni veći i izduženi, vjerojatno zato kako bi mogli u njih stati prikazi streličarskog oružja. Desni dio stele je u donjem kutu oštećen i restauriran betonskom smjesom. U lijevom bočnom dijelu stela je malo izbočena s unutarnje strane (dubina tog izbočenja je 9 cm). Ulomak ove stele je osrednje očuvan, oštećen je na nekoliko mjesta, a primjećuje se i ljuštenje vapnenca na površini stele koje dodatno ugrožava prikazane motive.

Na ovom ulomku stele imamo prikaz motiva vrata s četiri kasetona, klasičan za tilurijske vojničke stele – u gornja dva manja kasetona su identični prikazi jednostavnih alki za kucanje s okruglim izbočenim tijelom i alkom koje visi o bršljanovom listu.⁴²⁹ U

⁴²⁹ N. CAMBI, 1994., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 95.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

donja dva veća, izdužena kasetona je prikaz streličarske opreme – luk s tetivom i dvije strelice prikazane usporedno s vrhovima okrenutim prema dnu u desnom kasetonu te tobolac oblika valjka s koničnim poklopcem i pojasnom garniturom remenja za pričvršćivanje na leđa u lijevom kasetonu.⁴³⁰

Matijević, Tončinić i Cambi su sigurni da je ova stela pripadala vojniku Druge kohorte Kiresta upravo zato jer sadrži prikaz luka, strijela i tobolca, oružja karakterističnog za streličarsku postrojbu.⁴³¹ Također, s obzirom da gotovo identični prikaz streličarskog oružja imamo na Teodorovoj i Andromahovoj steli iz Dugopolja, to je još jedan dodatni argument da se ovaj ulomak stele pripiše upravo Drugoj kohorti Kiresta.⁴³² Slažem se s mišljenjem Tončinića i Cambija. Smatram da je dataciju ovog ulomka stele nemoguće napraviti zbog njezine loše očuvanosti i zato jer natpisno polje nije sačuvano.

8.4. Nadgrobnici Druge kohorte Kiresta iz Burnuma

U legijskom vojnom logoru u Burnumu su od kraja 1. st. pr. Kr. do početka 2. st. bile smještene četiri rimske legije.⁴³³

- *Legio XX. Valeria Victrix* – zimski logor legije bio je u Akvileji, a privremeni ljetni logor legije je bio u Burnumu od oko 20. god. pr. Kr. do 9./10 god., kada je prebačena u Germaniju, na rijeku Rajnu, u dvostruku utvrdu Köln.⁴³⁴ Prema Cesariku, *Legio XX.* nikad nije bila smještena u Burnumu, nego na teritoriju antičke Narone, gdje boravi od 11. god. pr. Kr. do 6. god.⁴³⁵ Prema Cesariku, za Velikog ustanka dvojice Batona ili neposredno poslije gušenja ustanka 9. god. su odjeljena *Legio XX.* bili smješteni u privremenim ljetnim logorima u Burnumu i Tiluriju.⁴³⁶
- *Legio XI.* – ova legija podiže trajni, kameni logor u Burnumu, te je tamo smještena cijelo svoje vrijeme dok je bila u Dalmaciji, od oko 9./10. god. do 69. god., kada *Legio XI. C.P.F.* odlazi iz Burnuma da sudjeluje prvo na strani Vespazijana u građanskom ratu u Italiji između Vitelija i Vespazijana, te odmah iza toga u gušenju Batavskog ustanka u sjevernoj Galiji, a 70. god. je *Legio XI. C.P.F.*

⁴³⁰ N. CAMBI, 1994., 168.; N. CESARIK, 2020., 314.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 24., 449.; D. TONČINIĆ, 2005., 284.; N. CAMBI, 2001., 95.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

⁴³¹ N. CAMBI, 1994., 160.; I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

⁴³² D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510-511.

⁴³³ Ž. MILETIĆ, 2010., 120-129.; N. CAMBI et al., 2007., 10-17.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; I. GLAVAŠ, 2015., 19-27., 72.

⁴³⁴ M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; Ž. MILETIĆ, 2010., 114., 120-123.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187-188.; N. CAMBI et al., 2007., 11-14.; G. ALFÖLDY, 1962., 284. Ž. MILETIĆ, 2011., 264., 274., fusnota 6.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; I. GLAVAŠ, 2015., 20-21.; J. J. WILKES, 1969., 93.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37., 56., fusnota 49.

⁴³⁵ N. CESARIK, 2020., 146-154.

⁴³⁶ N. CESARIK, 2020., 146-154.

prebačena u logor *Vindonissa* (danas Windisch, Švicarska) u Germaniji.⁴³⁷ *Legio XI.* od 42. god., nakon gušenja Skribonijanove pobune, nosi počasni nadimak *Claudia Pia Fidelis*, skraćen na natpisima kao *C.P.F.* (u prijevodu „Klaudiju odane i vjerne“), počasnu titulu koju legija nosi sve do kraja svog postojanja.⁴³⁸

- *Legio III. Flavia Felix* – smještena u Burnumu od oko 70. god. do oko 86. god., kada je prebačena u logor u *Singidunumu* (danas Beograd, Srbija) u Meziji.⁴³⁹
- Jedno odjeljenje *Legio VIII. Augusta* – smještena u Burnumu od oko 86. god. do početka 2. st., dočekuje cara Trajana u Burnumu 105. god., prema Miletiću odlazi iz Burnuma za vladavine Trajana.⁴⁴⁰ Miletić smatra, na temelju dosad pronađenih tegula u Dalmaciji s pečatom ove legije gdje ona uvijek nosi epitet *Augusta*, nikad epitet *Pia Fidelis* (koji dobija tek za Komoda) da je odjeljenje *Legio VIII. Augusta* bilo smješteno u Burnumu između 86. god. i 118. god., kada se Burnum spominje kao municipij.⁴⁴¹ Prema Miletiću, upravo je prisutnost odjeljenja *Legio VIII. Augusta*, koje je bilo specijalizirano za građevinske aktivnosti u legijskom logoru, razlog zašto je Burnum dobio municipalni status tek za vladavine Hadrijana.⁴⁴²

Nakon odlaska odjeljenja *Legio VIII. Augusta* iz Burnuma početkom 2. st., car Hadrijan dodjeljuje municipalni status legijskom logoru u Burnumu zajedno s njegovim kanabama.⁴⁴³ Na dodjeljivanje municipalnog statusa Burnumu ukazuje natpis koji se datira

⁴³⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 14.; N. CAMBI, 1993., 33., fusnota 41.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; N. CESARIK, 2018.b, 60.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20-21., 27.; Ž. MILETIĆ, 2010., 114., 120-123.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; N. CESARIK, 2020., 162-170.; N. CAMBI et. al., 2007., 8., 14-16., 19.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 494.; G. ALFÖLDY, 1962., 284-285.; Ž. MILETIĆ, 2011., 264.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173., 175.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; I. GLAVAŠ, 2015., 22-24., 71.; J. J. WILKES, 1969., 93-94., 96-97., 451.; D. TONČINIĆ, 2014., 87., 90.; M. ABRAMIĆ, 1924., 222-223.; Ž. MILETIĆ, 2017., 38.; N. CAMBI, 2013., 22.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37., 56-57.

⁴³⁸ D. TONČINIĆ, 2011., 14.; N. CAMBI, 1993., 33., fusnota 41.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; N. CESARIK, 2018.b, 60.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20-21., 27.; Ž. MILETIĆ, 2010., 114., 122-123.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188.; N. CESARIK, 2020., 162-170.; N. CAMBI et. al., 2007., 8., 14-16., 19.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 494.; G. ALFÖLDY, 1962., 284-285.; Ž. MILETIĆ, 2011., 264.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173., 175.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 72.; I. GLAVAŠ, 2015., 22-24., 71.; J. J. WILKES, 1969., 93-94., 96-97., 451.; D. TONČINIĆ, 2014., 87., 90.; M. ABRAMIĆ, 1924., 222-223.; N. CAMBI, 2013., 22.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 418.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37.

⁴³⁹ N. CAMBI, 1993., 33., fusnota 41., 34., fusnota 43.; M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 21.; Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 126., 134.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188., 192.; N. CESARIK, 2020., 170-173.; N. CAMBI et. al., 2007., 16.; G. ALFÖLDY, 1962., 285.; Ž. MILETIĆ, 2011., 268.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75-76.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 175.; I. GLAVAŠ, 2015., 19., 24-25.; J. J. WILKES, 1969., 97., 103-104.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37., 59.

⁴⁴⁰ Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 127-129., 139.; Ž. MILETIĆ, 2011., 270-271.

⁴⁴¹ Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 127-129.; Ž. MILETIĆ, 2011., 270-271.

⁴⁴² Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 127-129., 139.; Ž. MILETIĆ, 2011., 270-271.

⁴⁴³ M. ZANINOVIĆ, 1968., 127.; N. CESARIK, 2018., 13.; Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 127-129., 139.; N. CAMBI et. al., 2007., 10-11.; Ž. MILETIĆ, 2011., 270-271.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I.

u 118. god., a koji je *ordo decurionum* Burnuma podignuo u čast cara Hadrijana.⁴⁴⁴ Time legijski logor gubi svoju vojnu ulogu i postaje civilnim gradom – *canabae et civitas peregrinorum* – dok se vojničko središte seli u obližnji auxilijarni logor.⁴⁴⁵ Također je utvrđeno da su, osim Druge kohorte Kiresta, na prostoru Burnuma bile tijekom 1. st. smještene u njegovim auxilijarnim logorima još tri auxilijarne postrojbe – *Ala I. Hispanorum, Cohors III. Alpinorum* i *Cohors I. Montanorum civium Romanorum*.⁴⁴⁶

Legijski logor, *castrum* Burnum, nalazi se na lokaciji Šupljaja/Šuplja Crkva kod Ivoševaca nedaleko od Kistanja, na desnoj obali rijeke Krke, te je nadzirao prijelaz preko rijeke Krke kod sedrene barijere Manojlovačkog slapa, ceste koje su povezivale srednju Dalmaciju sa sjevernom Dalmacijom te liburnsko-delmatsku granicu.⁴⁴⁷ Nalazio se na krajnjem istočnom dijelu ravne visoravni Bukovica, iznad jednog oštrog zavoja rijeke Krke koja teče kanjonom ispod legijskog logora, a ime je dobio po obližnjoj liburnskoj peregrinskoj zajednici Burnista.⁴⁴⁸ Stalni kameni objekti unutar legijskog logora bili su napravljeni za vladavine Klaudija, kada se gradi i veći principij i amfiteatar u Burnumu.⁴⁴⁹

Amfiteatar u Burnumu obnovljen je i povećan za vladavine Vespazijana, a radove na amfiteatru obavljali su vojnici *Legio III. Flavia Felix*.⁴⁵⁰ To se zaključuje na temelju počasnog natpisa cara Vespazijana koji je pronađen na južnom ulazu u burnumski amfiteatar, datiran u 76./77. god., a koji ukazuje na carsku munificijenciju.⁴⁵¹ Osim u Burnumu, odjeljenja burnumskih legija i auxilijarnih postrojbi bili su stacionirani i u pet

GLAVAŠ, 2015., 19-20., 26-27., 72.; J. J. WILKES, 1969., 98-99., 115-116., 217-218.; A. CAMPEDELLI, 2011., 39., 60-61.

⁴⁴⁴ A. CAMPEDELLI, 2011., 39., 60-61.; Ž. MILETIĆ, 2010., 139.; N. CAMBI et al., 2007., 10-11.

⁴⁴⁵ M. ZANINOVIĆ, 1968., 127.; N. CESARIK, 2018., 13.; Ž. MILETIĆ, 2010., 117., 127-129., 135., 139.; N. CAMBI et al., 2007., 10-11.; Ž. MILETIĆ, 2011., 270-271.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I. GLAVAŠ, 2015., 19-20., 26-27., 72.; J. J. WILKES, 1969., 98-99., 115-116., 217-218.; A. CAMPEDELLI, 2011., 39., 61-63.

⁴⁴⁶ Ž. MILETIĆ, 2010., 129-130.; N. CAMBI et al., 2007., 23-24.; Ž. MILETIĆ, 2011., 264., 268.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I. GLAVAŠ, 2015., 61-62., 76.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37-38.

⁴⁴⁷ M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; N. CESARIK, 2017., 363.; N. CESARIK, 2018., 15.; I. GLAVAŠ, 2014., 65.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20.; N. CESARIK, 2020., 379., 401., 413.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75-76.; M. ZANINOVIĆ, 1976., 173-175.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 67.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419-420.; I. GLAVAŠ, 2015., 71.; J. J. WILKES, 1969., 97.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 187-188.; A. CAMPEDELLI, 2011., 33., 35-37., 39-40.

⁴⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 1968., 122.; N. CESARIK, 2017., 363.; N. CESARIK, 2018., 15.; I. GLAVAŠ, 2014., 65.; M. ZANINOVIĆ, 2010., 20.; R. MATIJAŠIĆ, 2009., 188-189.; I. GLAVAŠ, 2015., 71.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37.

⁴⁴⁹ N. CESARIK, 2019., 27-28.; Ž. MILETIĆ, 2010., 126., 137.; N. CESARIK, 2020., 380., 401.; N. CAMBI et al., 2007., 19-20.; Ž. MILETIĆ, 2011., 267-268., 272.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 75-77., 79., 81.; J. J. WILKES, 1969., 98.; D. TONČINIĆ, 2014., 91.; M. ABRAMIĆ, 1924., 223-224.; A. CAMPEDELLI, 2011., 44., 49-50., 59.

⁴⁵⁰ Ž. MILETIĆ, 2011., 268., 272.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76-78., 81.; A. CAMPEDELLI, 2011., 49., 59., fusnota 55.; Ž. MILETIĆ, 2010., 137.

⁴⁵¹ Ž. MILETIĆ, 2011., 268., 272.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76-78., 81.; A. CAMPEDELLI, 2011., 49.

okolnih utvrda čije je vojno središte bio legijski logor u Burnumu, a iz kojih su se nadzirale sve ceste na tom području, prijelazi preko rijeke Krke, kao i legijski teritorij Burnuma – Strmica, Pađani/Mokropolje, Kapitul kod Knina kraj ušća Kosovčice u Krku, Klanac kod Tepljuha na samom kraju Petrova polja, i Kadina glavica kod Promone.⁴⁵² Također, iz Burnuma su bila nadzirana još dva važna prijelaza preko rijeke Krke – jedan na mjestu sedrene barijere kod Roškog slapa, i jedan kod Skardone gdje se nalazio glavni prijelaz preko donjeg toka rijeke Krke.⁴⁵³ Na obje te lokacije su veterani *Legio XI.* dobili zemlju od rimske države uz obvezu da čuvaju prijelaze i promet rijekom Krkom.⁴⁵⁴

Na prostoru Burnuma su dosad otkrivena preko zračnih snimaka četiri augzilijarna logora, svi klasičnog oblika „igračće karte“ (izduženi pravokutnik zaobljenih uglova), i svi su smješteni poviše sedrenih barijera gornjeg toka rijeke Krke.⁴⁵⁵ Cesarik za njih smatra da su svi bili izgrađeni tijekom Klaudijeve vladavine.⁴⁵⁶ Ta četiri augzilijarna logora su:⁴⁵⁷

- Lokacija Dračevica u zaseoku Ljevaje kod Radučića (logor velik 2.7 hektara), koja je nadzirala prijelaz preko rijeke Krke kod sedrene barijere Čavlinov buk, nalazila se 4.6 kilometara udaljena od legijskog logora.⁴⁵⁸ Prema Cesariku, upravo se kod Čavlinova buka nalazio najvažniji prijelaz preko gornjeg toka rijeke Krke u antičko doba, zato jer se tu nalazi najblaži, najlakši pristup kanjonu rijeke Krke.⁴⁵⁹
- Lokacija u zaseoku Bjelobrci u Donjim Radićima kod Radučića (logor velik 2.6 hektara), koja je nadzirala prijelaz preko rijeke Krke kod sedrene barijere Bilušića buk, nalazila se 2.2 kilometra udaljena od legijskog logora.⁴⁶⁰
- Lokacija Jurine Ograde u Ivoševcima, nedaleko od toponima Provalije (logor velik 2 hektara), koja je nadzirala prijelaz preko rijeke Krke kod sedrene barijere Brljana, nalazila se samo 270 metara istočno od legijskog logora.⁴⁶¹ Prema Cesariku, ovaj

⁴⁵² N. CAMBI et. al., 2007., 6.; I. GLAVAŠ, 2015., 74., 77-79.; J. J. WILKES, 1969., 101-102., 139., 142-143.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 34., 43.; N. CESARIK, 2017., 368-369.; Ž. MILETIĆ, 2010., 119.; N. CESARIK, 2020., 375-376., 397-398.; A. CAMPEDELLI, 2011., 37-38., 55.

⁴⁵³ N. CESARIK, 2020., 398.; Ž. MILETIĆ, 2010., 118.; N. CAMBI et al., 2007., 5.; I. GLAVAŠ, 2015., 74-75.; J. J. WILKES, 1969., 111-112., 218-219.

⁴⁵⁴ N. CESARIK, 2020., 398.; Ž. MILETIĆ, 2010., 118.; N. CAMBI et al., 2007., 5.; I. GLAVAŠ, 2015., 74-75.; J. J. WILKES, 1969., 111-112., 218-219.

⁴⁵⁵ N. CESARIK, 2020., 126., 381-382., 388., 405-422.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 31.; N. CESARIK, 2017., 365., 367-368.; N. CESARIK, 2018., 18.; N. CESARIK, 2018.b, 53.; N. CESARIK, 2019., 27.

⁴⁵⁶ N. CESARIK, 2020., 126., 413.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., fusnota 31.; N. CESARIK, 2017., 365., 367-368.; N. CESARIK, 2018., 18.

⁴⁵⁷ N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 42-43.; N. CESARIK, 2020., 126., 381., 405-422.

⁴⁵⁸ N. CESARIK, 2017., 366-367.; N. CESARIK, 2018., 15.; N. CESARIK, 2020., 405.

⁴⁵⁹ N. CESARIK, 2017., 365-366., 381-382.; N. CESARIK, 2018., 15.; N. CESARIK, 2020., 405.

⁴⁶⁰ N. CESARIK, 2017., 366.; N. CESARIK, 2018., 15.; N. CESARIK, 2020., 409.

⁴⁶¹ N. CESARIK, 2017., 365.; N. CESARIK, 2018., 15.; N. CESARIK, 2019., 28.; N. CESARIK, 2020., 413.; Ž. MILETIĆ, 2011., 267-268.; I. GLAVAŠ, 2015., 76.

augzilijarni logor, zajedno s legijskim logorom u Burnumu, imao je i važnu zadaću nadzora nad delmatskom gradinom Puljani koja se nalazila na lijevoj obali rijeke Krke.⁴⁶² Prema Miletiću i Cesariku, taj augzilijarni logor je bio izgrađen poslije 42. god., za vladavine Klaudija, najkasnije do odlaska *Legio XI. C.P.F.* iz Burnuma 69. god., premda ne isključuju ni mogućnost da je bio izgrađen istodobno s legijskim logorom.⁴⁶³ Glavaš smatra da je taj logor vjerojatno bio napravljen već početkom 1. st., nikako za vladavine Klaudija.⁴⁶⁴ Prema Miletiću, a s time se slaže i Glavaš, u tom augzilijarnom logoru su bile smještene *Ala I. Hispanorum*, *Cohors II. Cyrrhestarum* i *Cohors I. Montanorum civium Romanorum*.⁴⁶⁵

- Lokacija Čučevo kod Čičinovaca (logor velik 0.9 hektara), koja je nadzirala prijelaz preko rijeke Krke kod Miljacka slapa, Daljenskog buka, te sedrene barijere Mostina, nalazi se otprilike kilometar južno od legijskog logora.⁴⁶⁶

Zajedno s legijskim logorom i okolnim utvrdama, ti augzilijarni logori su kontrolirali ulaz u Liburniju s teritorija Delmata preko rijeke Krke te su činili obrambeni sustav koji je štitiio ne samo cestovne komunikacije, nego i cijelu liburnsko-delmatsku granicu na rijeci Krki.⁴⁶⁷ Prema Cesariku, ti augzilijarni logori su svi funkcionirali istodobno te su u njima bile istodobno smještene najmanje tri različite augzilijarne jedinice – jedan logor je bio za pješadiju, jedan za streličare i jedan za konjaništvo.⁴⁶⁸

Prema Glavašu, Tončiniću, Zaninoviću i Miletiću, augzilijarni logor Burnuma se nalazio na lokaciji Glavičina kod Kadine Glavice, kod rimske Promone (po kojoj taj logor i dobija ime), koji funkcionira od 1. do 3. st.⁴⁶⁹ Riječ je o gotovo pravilnoj kvadratnoj parceli površine oko četiri hektara, smještenoj na jugozapadnom podnožju uzvisine Glavičina, na području sela Parčić, sjeverozapadno od centra naselja Kadina Glavica, nedaleko od Drniša.⁴⁷⁰ Prema Glavašu, Zaninoviću, Tončiniću i Miletiću, sudeći po brojnim nalazima natpisa augzilijarnih postrojbi na prostoru sjevernog dijela Petrovog polja, augzilijarni logor na Kadinoj Glavici vjerojatno je bio napravljen za vladavine

⁴⁶² N. CESARIK, 2017., 365.; N. CESARIK, 2020., 413.

⁴⁶³ Ž. MILETIĆ, 2011., 267-268.; N. CESARIK, 2020., 127., 413.

⁴⁶⁴ I. GLAVAŠ, 2015., 76-77.

⁴⁶⁵ Ž. MILETIĆ, 2010., 134-135.; I. GLAVAŠ, 2015., 76.

⁴⁶⁶ N. CESARIK, 2018., 15-18.; N. CESARIK, 2020., 417-419.

⁴⁶⁷ N. CESARIK, 2018.b, 53.; A. CAMPEDELLI, 2011., 55.

⁴⁶⁸ N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 43.; N. CESARIK, 2017., 368.; N. CESARIK, 2018., 18-20.; N. CESARIK, 2018.b, 53.

⁴⁶⁹ I. GLAVAŠ, 2014., 63-65.; Ž. MILETIĆ, 2010., 119.; I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, 2010., 71.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.; I. GLAVAŠ, 2015., 79-80.; D. TONČINIĆ, 2014., 91.

⁴⁷⁰ N. CESARIK, 2020., 375., fusnota 1379.; I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, 2010., 71.; I. GLAVAŠ, 2015., 79-80.; D. TONČINIĆ, 2014., 91.

Klaudija.⁴⁷¹ U tom augzilijarnom logoru je bilo smješteno, prema njima, nekoliko augzilijarnih postrojbi – jedna ala (*Ala I. Claudia Nova*) i četiri kohorte (*Cohors III. Alpinorum Equitata*, *Cohors I. Belgarum Equitata*, *Cohors I. Lucensium Equitata*, i *Cohors I. Milliararia Delmatarum*).⁴⁷² S pozicije Kadine Glavice moglo se, prema Glavašu, Miletiću i Zaninoviću, nadzirati sve važne cestovne pravce na području oko rijeke Krke.⁴⁷³

No Cesarik smatra da na području Petrovog polja kod Kadine Glavice nikad nije bio izgrađen augzilijarni logor, nego da je tu zapravo riječ o kombinaciji poljoprivrednog jarka, rubova zemljanih terasa te kamene gomile, čije linije prati vegetacija, a koja je stvorila privid kvadratne forme na zračnim snimcima.⁴⁷⁴ Cesarik smatra, uzimajući u obzir činjenicu da se na desnoj obali rijeke Krke nalaze četiri augzilijarna logora na potezu od Radučića do Čučeva, da su augzilijarne postrojbe evidentirane na natpisima pronađenim na prostoru Petrovog polja bile smještene na liniji augzilijarnih logora na desnoj obali rijeke Krke, a ne u Kadinoj Glavici.⁴⁷⁵ Cesarik također iznosi, kao dodatne razloge zašto se na Kadinoj Glavici nikad nije nalazio rimski augzilijarni logor, činjenice kako na Kadinoj Glavici nikad nisu pronađeni površinski nalazi rimske keramike te da se teren u potpunosti nalazi na padini, što odudara od tradicije građenja rimskih vojnih logora.⁴⁷⁶

Prema Cesariku, onda su ti nalazi natpisa koji spominju augzilijarne postrojbe te tegula s pečatima legija na prostoru Petrovog polja zapravo ostatci manje vojne utvrde (*castellum*) koja je kod Kadine Glavice nadzirala južni ulaz u *prata legionis* burnumskog logora na Kosovu polju, a ne ostatci augzilijarnog logora.⁴⁷⁷ Prema Cesariku, vojnici smješteni u utverdama na Petrovom polju imali su istu ulogu kao i vojnici stacionirani u utverdama na Kninskom polju – kontrola glavnih cestovnih komunikacija te nadzor prirodnih ulaza u *prata legionis* na Kosovu polju, kako iz smjera Kninskog polja (utvrda na Kapitulju) tako i iz smjera Petrovog polja (utvrda na Klancu).⁴⁷⁸

U Burnumu su do danas otkrivena četiri nadgrobna spomenika Druge kohorte Kiresta. Na dvije stele spominju se dva vojnika, Dagnas sin Apsejev, i Heras sin Enomajev, dok se

⁴⁷¹ I. GLAVAŠ, 2014., 66-69.; I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, 2010., 71., 74., fusnota 1.; D. TONČINIĆ, 2014., 91-92.

⁴⁷² I. GLAVAŠ, 2014., 66-69.; I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, 2010., 71., 74., fusnota 1.; D. TONČINIĆ, 2014., 91-92.

⁴⁷³ I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, 2010., 71.; I. GLAVAŠ, 2015., 79-80.

⁴⁷⁴ N. CESARIK, 2020., 340.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 36., 43.; N. CESARIK, 2020., 375., fusnota 1379.

⁴⁷⁵ N. CESARIK, 2020., 340., 376.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 43.; N. CESARIK, 2017., 369.

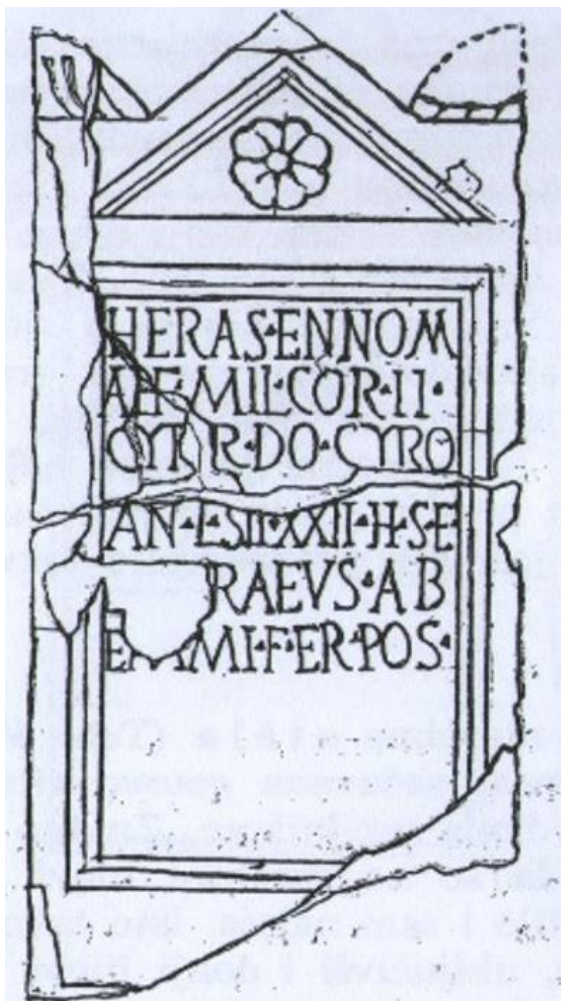
⁴⁷⁶ N. CESARIK, 2020., 375., fusnota 1379.

⁴⁷⁷ N. CESARIK, 2020., 340., 375-376.; N. CESARIK, L. DRAHOUTSKY-BRUKETA, 2020., 43.; N. CESARIK, 2017., 369.

⁴⁷⁸ N. CESARIK, 2020., 375-376., 397-398.

na druge dvije stele nije sačuvalo ime vojnika (jedna je očuvana samo u malom ulomku, a druga ima jako izlizan, teško oštećen natpis).⁴⁷⁹ Karakteristika burnumskih stela je ta da su najvažniji i cjelovito sačuvani primjerci otkriveni u sekundarnoj funkciji kao spolije, iskorištene kao poklopnice kasnoantičkih grobnica.⁴⁸⁰ Prema Kurilić i Serventi, burnumske stele Druge kohorte Kiresta mogu se datirati u prvu polovicu 1. st. i sredinu 1. st.⁴⁸¹

8.4.1. Nadgrobna stela vojnika Herasa, sina Enomajeva

Slika 22 – crtež stele vojnika Herasa, sina Enomajeva (izvor: M. SUIĆ, 1970., 105.)

Ova nadgrobna stela pronađena je sjeverozapadno od ostataka lukova logorskog principija Burnuma, zajedno s još nekoliko drugih stela, tijekom gradnje željezničke pruge Knin-Zadar.⁴⁸² Sve stele su pronađene iskorištene u sekundarne svrhe kao spolije, u funkciji poklopnica kasnoantičkih grobova.⁴⁸³ Stela je izrađena od bijelog vapnenca,

⁴⁷⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; N. CESARIK, 2020., 314., 360., kat. 50. i kat. 52., 369.

⁴⁸⁰ D. MARŠIĆ, 2007., 225.; M. SUIĆ, 1970., 93.

⁴⁸¹ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.

⁴⁸² M. SUIĆ, 1970., 93.

⁴⁸³ M. SUIĆ, 1970., 93.

pronađena je razbijena u pet ulomaka, ali kad se ponovno spoje komadi, vidi se da je dosta cjelovito očuvana.⁴⁸⁴ Nedostaju samo desni bočni akroterij i donji desni ugao. Stela se danas nalazi u lapidariju antičkog depoa Arheološkog muzeja u Zadru, gdje je pohranjena, razbijena u tri dijela, pod inventarnim brojem A27910.⁴⁸⁵ Stela mjeri 100 cm u visinu, 49 cm u širinu, a debljina joj je 27 cm.⁴⁸⁶

Zabat stele znatno je uvučen, ima profil od dva polja, te je u sredini zabata rozeta s osam gusto priljubljenih latica.⁴⁸⁷ Imamo bočne akroterije s polupalmetama, ali sačuvao se samo lijevi akroterij te, sudeći po njemu, Suić smatra da je desni akroterij izgledao jednako – jednostavno ornamentirani, s tri tanka lista.⁴⁸⁸ Visina timpanona tj. zabata stele je 23,5 cm, visina donjeg pojasa ispod natpisnog polja je 14 cm, a profilirani okvir natpisnog polja je spušten sve do podnožja sa zubom za uglavljivanje.⁴⁸⁹ Stela Herasa, sina Enomajeva spada pod male profilirane stele.⁴⁹⁰ Natpis je pisan kapitalom izrazitih karakteristika, prema Suiću tipično za razdoblje druge polovice 1. st. i prve polovice 2. st.⁴⁹¹

Natpisno polje je dimenzija 62,5 x 41 cm, uokvireno jednostavnom dvostrukom profilacijom te je udubljeno od vanjske površine jedva 1 cm – dosta je oštećeno, te nedostaje dio lijevog ruba natpisnog polja.⁴⁹² Premda je natpis oštećen, moguće ga je gotovo u potpunosti rekonstruirati – nedostaju samo prva slova nomena dedikanta u petom retku.⁴⁹³ Sačuvano je šest redaka teksta, koji glasi:⁴⁹⁴

HERAS ENNOM
AI F MIL COR II
CYRR DO CYRO
AN L STI XXII H S E
...RAEVS AB
EMMI F ER POS

Restitucija natpisa, prema Suiću, Glavašu, Cesariku, Zović, Šašel i internetskoj bazi Clauss Slaby, glasi: *Heras Ennom/ai f(i)lius mil(es) c(oh)or(tis) II / Cyrr(hestarum) do(mo) Cyr(rh)o / an(norum) L sti(pendiorum) XXII h(ic) s(itus) e(st) / [Heb?]raeus Ab/emmi*

⁴⁸⁴ M. SUIĆ, 1970., 105.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.

⁴⁸⁵ D. MARŠIĆ, 2007., 212., fusnota 41.

⁴⁸⁶ M. SUIĆ, 1970., 105.; D. MARŠIĆ, 2007., 212., fusnota 41.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.

⁴⁸⁷ M. SUIĆ, 1970., 105.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.

⁴⁸⁸ M. SUIĆ, 1970., 105.; D. MARŠIĆ, 2007., 212.

⁴⁸⁹ M. SUIĆ, 1970., 105.; D. MARŠIĆ, 2007., 212.

⁴⁹⁰ D. MARŠIĆ, 2007., 212.

⁴⁹¹ M. SUIĆ, 1970., 105.

⁴⁹² M. SUIĆ, 1970., 105.

⁴⁹³ M. SUIĆ, 1970., 105.

⁴⁹⁴ M. SUIĆ, 1970., 105.

f(ilius) (*h*)*er*(es) *pos*(uit).⁴⁹⁵ U petkom retku je nesigurna restitucija riječi [Heb?]*raeus* – Suić smatra, ako je konjektura ispravna, da je moguće da se radi o nadimku, dok Šašel smatra da je to najvjerojatnija restitucija.⁴⁹⁶ Imamo i pojavu nedostatka jednog konsonanta u geminati, česta pojava u razdoblju ranog Principata na području Liburna, prema Zović.⁴⁹⁷

Slika 23 – nadgrobna stela vojnika Herasa, sina Enomajeva (autor fotografija – Ortolf Harl)

Dakle, na natpisu se spominje Heras, sin Enomajev, vojnik (*miles*) Druge kohorte Kiresta, podrijetlom iz grada Kira, te njegov dedikant i nasljednik Hebraeus, sin Abemijev.⁴⁹⁸ Heras je u trenutku svoje smrti imao 50 godina, te je zaradio 22 stipendije tj. proveo je 22 godine aktivne vojne službe u postrojbi.⁴⁹⁹ Prema tome, Cesarik zaključuje da je Heras bio unovačen u postrojbu s 28 godina starosti.⁵⁰⁰ Heras je prvi i zasad jedini potvrđeni pripadnik Druge kohorte Kiresta koji je podrijetlom iz sirijskog grada Kira, središta sirijske provincije Kirestike.⁵⁰¹

Spaul smatra da je riječ *CYRO* zapravo klesarska greška, pogrešno napisana kratica za *CYRRUS*, označavajući grad Kir ili provinciju Kirestiku, te zato on smatra da je pokojnik definitivno bio podrijetlom iz sirijskog grada Kira.⁵⁰² Kurilić i Serventi smatraju da je i [Heb?]*raeus Abemmi*, dedikant i njegov nasljednik, također vjerojatno bio podrijetlom iz

⁴⁹⁵ M. SUIĆ, 1970., 106.; V. ZOVIĆ, 2015., 198., kat. Br. 26.; N. CESARIK, 2020., 360., kat. 51.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.; J. SPAUL, 2000., 431.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.; ILJug-02, 00842, <http://www.manfredclaus.de/> (12.08.2020.)

⁴⁹⁶ M. SUIĆ, 1970., 106.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 121.

⁴⁹⁷ V. ZOVIĆ, 2015., 177.

⁴⁹⁸ D. MARŠIĆ, 2007., 212.; M. SUIĆ, 1970., 106.

⁴⁹⁹ N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁰⁰ N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁰¹ M. SUIĆ, 1970., 106.; D. MARŠIĆ, 2007., 212.; N. CESARIK, 2020., 314.; J. SPAUL, 2000., 431.

⁵⁰² J. SPAUL, 2000., 431.

grada Kira.⁵⁰³ Dražen Maršić stelu Herasa, sina Enomajeva uspoređuje sa stelom Stauma, sina Succusa, pripadnika *Cohors I. Montanorum civium Romanorum*, koja je isto pronađena u Burnumu.⁵⁰⁴ Kako je zabat s rozetama i akroterij s polupalmetama gotovo identično izrađen na obje stele, Maršić smatra da zato nema nikakve sumnje kako je riječ o proizvodima istog vremena, a vjerojatno i iste kamenoklesarske radionice.⁵⁰⁵

8.4.2. Ulomak nadgrobnne stele vojnika iz Bereje

Slika 24 – ulomak nadgrobnne stele vojnika iz Bereje (autor fotografije – Ortolf Harl)

Ovu nadgrobnnu stelu je pronašao fra Lujo Marun 11. ožujka 1912. god. u okolici Burnuma – sve do nedavno, taj spomenik je bio izgubljen, i poznat samo iz zapisa i crteža u Marunovim Starinarskim dnevnicima.⁵⁰⁶ Lujo Marun, koji je ovu stelu prvotno skicirao u svojim Starinarskim dnevnicima, je ovako opisao pronalazak stele: *U društvu Ive Levačića, podpukovnika, bio sam u Burnumu. Od prilike 600 met. daleko od zadnje ograde Burnuma, pravcem prema podnevu, tik uz rimski put s desne strane, što ide kroz „Tuk“*

⁵⁰³ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18.

⁵⁰⁴ D. MARŠIĆ, 2007., 212.

⁵⁰⁵ D. MARŠIĆ, 2007., 212.

⁵⁰⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009., 39.; N. CESARIK, 2020., 360., fusnota 1361.

naišao sam sliedeći od više ulomaka natpis. Kamen prominski mergel. Dao sam ga prevesti u muzej.⁵⁰⁷ Prema zapisima i vlastoručnom crtežu fra Luje Maruna u Starinarskim Dnevniciima, ova nadgrobna stela se sastojala od pet ulomaka, a imamo zapisanu i visinu i širinu nadgrobne stele kraj Marunove skice – visina 0,85 metara, a širina 0,64 metra.⁵⁰⁸ Ovu nadgrobnu stelu je nedavno ponovno pronašao Nikola Cesarik u depou Arheološkog muzeja u Zadru, pod inventarnim brojem A27855.⁵⁰⁹ Stela mjeri 85 cm u visinu, 64 cm u širinu, a debljina joj je 20 cm.⁵¹⁰

Slika 25 – ulomak nadgrobne stele vojnika iz Bereje, crtež koji je fra Lujo Marun napravio u svojim Starinarskim dnevniciima (izvor: L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 223.)

Kako je spomenik bio jako dugo vremena izložen vremenskim elementima, a zbog utjecaja vlage prekriven je lišajevima, izrazito je loše sačuvan te su slova jako izlizana (pogotovo na desnoj strani natpisnog polja), što znatno otežava čitanje natpisa.⁵¹¹ Dobro se očuvao samo lijevi dio natpisnog polja, zajedno s dijelom profilacije natpisnog polja na lijevoj strani stele. Sačuvano je šest redaka teksta, koji glasi:⁵¹²

⁵⁰⁷ L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 223.

⁵⁰⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009., 39.; L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 223.

⁵⁰⁹ N. CESARIK, 2020., 369., fusnota 1361.

⁵¹⁰ N. CESARIK, 2020., 369.

⁵¹¹ N. CESARIK, 2020., 360., fusnota 1361.

⁵¹² I. MATIJEVIĆ, 2009., 39.

L N(?)AR I(?)ON
F MILES CO
II CYRRES[...]
DOMO BE[...]
ANN L STIP XV(?)[...]
H S E T F I

Prema Matijeviću, koji se bazirao samo na osnovi Marunove skice, restitucija natpisa je sljedeća: *L(-) N(?)AR I(?)ON / f(ilius) miles co / h(ortis) Cyrr(h)es(tarum) / domo Be[rea] / (qvi vixit) ann(or)um L stip(endiorum) XV(?) / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit).*⁵¹³ Prijevod natpisa, prema Matijeviću, glasi: (...) (?) *sin, vojnik Druge kohorte Kiresta, podrijetlom iz Bereje, (koji je živio) 50 godina i odslužio 15 (?). Ovdje počiva. Oporučno dao ostaviti.*⁵¹⁴ Matijević zaključuje kako probleme u restituciji imamo u prvom i na kraju petog redka teksta, dok je ostatak natpisa moguće pročitati u cijelosti.⁵¹⁵

Pritom Matijević naglašava kako je odgonetanje otežano činjenicom da je fra Lujo Marun često griješio u prepisivanju i drugih antičkih natpisa, poput stele Dagnasa, sina Apsejeva, izostavljajući ili krivo prepisavši neka slova.⁵¹⁶ Matijević smatra da nema brojčane oznake Druge kohorte Kiresta na ovom natpisu, i da se zato ne može sa sto postotnom sigurnošću tvrditi da je riječ o Drugoj kohorti Kiresta.⁵¹⁷ Matijević također ne isključuje mogućnost da je oznaka na početku trećeg retka broj *II*, a ne slovo *H*.⁵¹⁸ Na kraju petog retka, kod oznake pokojnikovih godina vojne službe, imamo crtu loma koja je presjekla natpis, i zato nam tu nedostaju ključne informacije o pokojniku.⁵¹⁹

Kurilić i Serventi se ne slažu s Matijevićevom restitucijom natpisa i smatraju da rekonstrukcija *L(ucius) Mar(cius?) I(?)on f(ilius)* nema smisla jer je gornji i desni dio natpisa odlomljen te zbog toga nedostaje dobar dio teksta.⁵²⁰ Kurilić i Serventi zato smatraju da bi onda *I(?)on* bio samo početak patronimika, možda čak i njegov središnji dio.⁵²¹ S obzirom da su vojnici Druge kohorte Kiresta bili peregrini, a ne rimski građani, Kurilić i Serventi smatraju da pokojnik nikako ne može biti imenovan rimskim

⁵¹³ I. MATIJEVIĆ 2009., 40.

⁵¹⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵¹⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵¹⁶ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40. Tako je u prepisivanju stele Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma, Lujo Marun izostavio pri crtanju i prepisivanju natpisa stele slovo *H* u naslovu kohorte, te slovo *A* u imenu pokojnikova oca. (I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.)

⁵¹⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵¹⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵¹⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵²⁰ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18., fusnota 17.

⁵²¹ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18., fusnota 17.

preimenom (Lucius) i nomenom (Marcius?).⁵²² Internetska baza Clauss Slaby donosi drukčiju restituciju: *L(ucius) Mar(cius?) Ion / f(ilius) miles co / h(ortis) Cyrr(h)es(tarum) / domo Be[roea] / ann(or)um L stip(endiorum) XV / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*.⁵²³ Valentina Zović donosi drukčiju restituciju natpisa: *L. MAR(---) ION / f(ilius) miles co/h(ortis) Cyrr(h)es(tarum) / domo Be[roea] / ann(or)um L stip(endiorum) XV(?) / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*.⁵²⁴

Nikola Cesarik donosi drugačiju restituciju ovog natpisa, te ga smatra samo nadopunjenom Matijevićevom restitucijom: *[---] / L(uci) Marion[is] / f(ilius) miles co[h(ortis)] / II Cyrr(h)es(tarum) / domo Be[rea] / ann(or)um L stip(endiorum) [---] / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*.⁵²⁵ Prema Cesariku, očito je, kad se uspoređi slika ove stele s lošom i manjkavom Marunovom skicom, da je natpis sadržavao još jedan redak teksta iznad danas sačuvanog sadržaja, i zato se prema njemu prvi sačuvani redak teksta najvjerojatnije odnosi na filijaciju *L(uci) Marion[is] / f(ilius)*.⁵²⁶ Cesarik također smatra kako treći redak teksta ne počinje slovom *H* već sa rednim brojem *II* tj. brojčanom oznakom kohorte.⁵²⁷ Središnji se slog *H* gubi kod imena kohorte *Cyrrhestarum*, pa se onda ono piše kao *Cyrrestarum* – to ispadanje slova *H* najčešće dolazi na prostoru klasične Liburnije i prvi put se javlja na tom području za ranog Principata, prema Zović.⁵²⁸

Prema natpisu se može zaključiti da je pokojnik bio podrijetlom iz Bereje, a u trenutku svoje smrti imao je 50 godina.⁵²⁹ Matijević smatra, na temelju svoje restitucije, da je pokojnik primio 15 stipendija tj. da je proveo 15 godina u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi.⁵³⁰ Matijević smatra kako je pokojnik najvjerojatnije napunio 25 godina vojne službe, možda čak i 30 u trenutku svoje smrti, ali još nije bio nositelj rimskog građanskog prava, te da u trenutku svoje smrti sigurno nije proveo manje od 25 godina aktivne vojne službe u postrojbi.⁵³¹ Nasuprot tome, Cesarik, na temelju svoje restitucije, smatra da se na natpisu nije sačuvao broj zarađenih stipendija, i da se zato ne može zaključiti s koliko je godina starosti pokojnik bio regrutiran u Drugu kohortu Kiresta.⁵³² Tekst natpisa završava

⁵²² A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18., fusnota 17.

⁵²³ AE 2009, 01034, <http://www.manfredclaus.de/> (12.08.2020.)

⁵²⁴ V. ZOVIĆ, 2015., 199., kat. Br. 32.

⁵²⁵ N. CESARIK, 2020., 360., kat. 50.

⁵²⁶ N. CESARIK, 2020., 360., kat. 50., fusnota 1361.

⁵²⁷ N. CESARIK, 2020., 360., kat. 50., fusnota 1361.

⁵²⁸ V. ZOVIĆ, 2015., 183-184.

⁵²⁹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵³⁰ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵³¹ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵³² N. CESARIK, 2020., 330.

karakterističnim pogrebnim formulama, a jedna od tih formula pokazuje da je spomenik bio oporučno podignut pokojniku.⁵³³ Matijević ovu stelu datira u sredinu 1. st.⁵³⁴

8.4.3. Mali ulomak nadgrobne stele iz Burnuma

Slika 26 – mali ulomak nadgrobne stele iz Burnuma (autor fotografije – Ortolf Harl)

Ovaj ulomak stele nalazi se u depou Arheološkog muzeja u Zadru pod inventarnim brojem A7631, a prvi je objavljuje Nikola Cesarik u svojem doktoratu iz 2020. god.⁵³⁵ Prije toga su ovaj jako oštećeni natpis u jednom članku kratko spomenuli Kurilić i Serventi 2015. god.⁵³⁶ Oni samo daju restituciju natpisa i napominju da je stela neobjavljena.⁵³⁷ Od stele se očuvao samo mali dio natpisnog polja te mali komadić profilacije natpisnog polja na desnoj strani. Ulomak stele mjeri 38 cm u visinu, 33 cm u širinu, a debljina je 22 cm. Sačuvana su ukupno četiri retka teksta, koji glasi:

...OH II CYR...

...DOMO...

⁵³³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵³⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.

⁵³⁵ N. CESARIK, 2020., 360., 369.

⁵³⁶ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18.

⁵³⁷ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18.

...A ANN LXI...

...XXXVI...

...E...

Nikola Cesarik donosi sljedeću restituciju natpisa: [---] / [--- mil(es) c]oh(ortis) II Cyr/[(rh)estaru]m domo / [Bere]a ann(or)um LXI [stip(endiorum)] XXXVI / [h(ic) s(itus)] e(st).⁵³⁸ Kurilić i Serventi u fusnoti svog članka donose malo drugačiju restituciju natpisa – ([--- ? / ---] / [mil(es)? c]oh(ortis) II Ch/[yyrh(estarum)?] domo / [----]V ann(or)um LX /5 [stip(endiorum)] XXXVI / [h(ic) s(itus)] e(st).⁵³⁹ Prema Kurilić i Serventi, pokojnik je najvjerojatnije bio vojnik (ili časnik ili veteran), i smatraju, premda mu se ne može sa sigurnošću utvrditi točno podrijetlo, da se može pretpostaviti da je pokojnik bio podrijetlom iz iste pokrajine kao i drugi vojnici Druge kohorte Kiresta.⁵⁴⁰

Natpis, premda necjelovit zbog teških oštećenja stele, jako je dobro sačuvan i dobro vidljiv, slova su lijepo klesana i u pravilnoj kapitali, odijeljena znakovima interpunkcije. Dakle, po natpisu se može zaključiti sljedeće – pokojnik je u trenutku svoje smrti imao 61 godinu, a primio je 36 stipendija tj. proveo je 36 godina u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi.⁵⁴¹ Prema tome, Cesarik zaključuje da je pokojnik bio unovačen u postrojbu s 25 godina starosti.⁵⁴² Zbog samo dijela očuvanog natpisnog polja, izuzev njegove starosti i broja zarađenih stipendija, ništa više ne možemo saznati o ovom pripadniku Druge kohorte Kiresta. Unatoč tome što nije sačuvan *domus* vojnika na natpisu, Cesarik pokojnika, prema svojoj pretpostavljenoj restituciji, a na temelju sačuvanog slova A iza riječi *DOMO*, stavlja pod skupinu vojnika koji su svojim etničkim podrijetlom bili iz Bereje.⁵⁴³

8.4.4. Nadgrobna stela vojnika Dagnasa, sina Apsejeva

Ovu stelu je pronašao fra Lujo Marun 14. ožujka 1908. god. zapadno od Burnuma, na staroj rimskoj cesti, neposredno uz svoju bazu i licem okrenuta prema zemlji, na čestici zemlje broj 4684/1 koja je bila u vlasništvu braće Pave, Ivana i Tanasije Grčića.⁵⁴⁴ Lujo Marun je ovako opisao pronalazak stele u svojim Starinarskim dnevnicima: *Bio sam u Burnumu, da vidim slučajno našasti nadgrobni rimski spomenik. Konstatirao sam da je ovaj ležao na zemljištu „ograda“, sadašnjem vlasništvu braće Pavla, Jovana i Tanasije*

⁵³⁸ N. CESARIK, 2020., 360., kat. 52.

⁵³⁹ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18., fusnota 19.

⁵⁴⁰ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 18.

⁵⁴¹ N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁴² N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁴³ N. CESARIK, 2020., 314., 327., 360., kat. 52.

⁵⁴⁴ N. CAMBI, 1994., 168., 174.; D. MARŠIĆ, 2007., 225.; L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 165.; W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.; N. CAMBI, 1986., 84., fusnota 115.

Grčića pok. Gnjatije, zem. čest. 4684/1, koja je uz državnu cestu, daleko od sjevernog zida ograde na jug met. 76. Nadpis bio je okrenut sa pismom k zemlji, a upirao je glavom u kameni stalak, u koji je bio usadjen, kakovih se stalaka množija, tamo amo uz stare rimske putove oko Burnuma opaža. Jasno je da kako se u postavku od stalka odlomio, tako tu je i pao. Nu, okolovština, što su slova bila okrenuta zemlji, ne izključuje vjerojatnost da je mogao biti u neko neizvjestno vrieme i naumice okrenut, ili da baš ne pripada spomenutom stalku, nego drugom što je zatrpan pod „ruševinam“ kamenjem rimskog puta što tuda, i to baš pravcem zapadnog zida obrage, što od sjevera, pokraj zapadne strane amphiteatra k jugu teče, te se spaja sa drugim rimskim putem „Tuk“.⁵⁴⁵

Slika 27 – natpisno polje stele Dagnasa, sina Apsejeva (autor fotografije – Ortolf Harl)

Stela je kredasto bijele boje, te je odlomljena pri dnu.⁵⁴⁶ U početku se ova nadgrobna stela nalazila u Kninskom muzeju, a danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru pod inventarnim brojem A10915. Stela mjeri 221 cm u visinu, 67 cm u širinu, a debljina joj je 22 cm.⁵⁴⁷ Stela Dagnasa, sina Apsejeva spada u posebnu tipološku inačicu profilirane stele kojoj je naličje raščlanjeno profilacijom, najčešće profilacijom u obliku obrnutog slova S tj. *cyma reversa*.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 165.

⁵⁴⁶ W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.

⁵⁴⁷ W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.

⁵⁴⁸ D. MARŠIĆ, 2007., 206-207., 210.

Slika 28 – nadgrobna stela vojnika Dagnasa, sina Apsejeva (lijevo – autor fotografije – Ortolf Harl), i crtež stele koji je napravio fra Lujo Marun u svojim Starinarskim dnevnicima (desno – izvor: L. MARUN, M. PETRINEC, 1998., 165.)

Po svojim strukturalnim i formativnim obilježjima stela Dagnasa, sina Apsejeva pripada monumentalnim profiliranim stelama, ali se na njoj javlja motiv koji na drugim monumentalnim burnumskim stelama nije prisutan, a to je motiv vrata.⁵⁴⁹ U svom gornjem dijelu, iznad natpisnog polja, imamo zabat na vrhu, u središtu zabata nalazi se rozeta, te zabat ima bočne akroterije sa palmetama.⁵⁵⁰ Natpisno polje, koje obuhvaća središnji dio stele, je veličine 68x52 cm.⁵⁵¹ Sačuvano je ukupno sedam redaka teksta, koji glasi:⁵⁵²

⁵⁴⁹ D. MARŠIĆ, 2007., 210.

⁵⁵⁰ W. KUBITSCHEK, 1924., 217.

⁵⁵¹ W. KUBITSCHEK, 1924., 217.

⁵⁵² ILJug-03, 02820 = AE 1925, 00132, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.)

DACNAS
APSAEI F
MIL GOH II
CYRRHESTARV
DOM BERE A
ANN L STIP XXIV
H S E

Restitucija natpisa, prema internetskoj bazi Clauss Slaby, Suiću, Cesariku, Kubitscheku, Alföldy i Zović, glasi: *Dacnas / Apsaei f(ilius) / mil(es) goh(ortis)(!) II / Cyrrhestaru(m) / domo Berea / ann(orum) L stip(endiorum) XXIV / h(ic) s(itus) e(st)*.⁵⁵³ Zanimljiva je netipična pojava u imenici za kohortu, gdje je slovo *C* zamijenjeno sa slovom *G* – prema Zović, to je obično karakteristika vulgarnog latinskog govora kasnog Principata u Dalmaciji, s obzirom kako su fonemi [g] i [k] slično zvučali, pa su se lako mogli zamijeniti zvučni i bezvučni konsonanti.⁵⁵⁴ Kako je ovo jedini takav primjer zamjene konsonanta iz čitavog ranog Principata, Zović smatra da je to toliko jedinstvena pojava da je jako teško govoriti o tome kao o karakterističnoj odlici lokalnog govornog jezika, te smatra kako je lako moguće da je to jednostavno bila klesarska greška.⁵⁵⁵

U donjem dijelu stele, ispod natpisnog polja, imamo prikazan motiv dvodijelnih vrata bogate profilacije s četiri kasetona, a vrata u svom gornjem dijelu imaju naznačenu širinu nadvratnika.⁵⁵⁶ U gornja dva manja kasetona prikazane su jednostavne alke za kucanje s okruglim izbočenim tijelom i alkom koja visi o bršljanovom listu.⁵⁵⁷ U donja dva veća, izdužena kasetona je jednostavni prikaz streličarske opreme – luk s tetivom postavljenom na lijevu stranu (desni kaseton), i dvije strelice prikazane usporedno, sa vrhovima usmjerenim prema dnu (lijevi kaseton).⁵⁵⁸

⁵⁵³ W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.; A. BETZ, 1954., 85.; M. SUIĆ, 1970., 123., fusnota 58.; V. ZOVIĆ, 2015., 198., kat. Br. 29.; N. CESARIK, 2020., 359., kat. 49.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.; G. ALFÖLDY, 1969., 184.; J. SPAUL, 2000., 431.; ILJug-03, 02820 = AE 1925, 00132, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.)

⁵⁵⁴ V. ZOVIĆ, 2015., 189-190.

⁵⁵⁵ V. ZOVIĆ, 2015., 189-190.

⁵⁵⁶ N. CAMBI, 1994., 168.; W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.; D. MARŠIĆ, 2007., 210.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 20.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 95.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.

⁵⁵⁷ N. CAMBI, 1994., 168.; W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.; D. MARŠIĆ, 2007., 210.; J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 95.; N. CAMBI, 1986., 84., fusnota 115.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

⁵⁵⁸ N. CAMBI, 1994., 168.; W. KUBITSCHKEK, 1924., 217.; D. MARŠIĆ, 2007., 210.; J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 95.; N. CAMBI, 1986., 84., fusnota 115.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

Slika 29 – prikaz motiva vrata (desno) te detaljni prikaz motiva streličarskog oružja (lijevo) na steli vojnika Dagnasa, sina Apsejeva (autor fotografija – Ortolf Harl)

Dakle, na natpisu se spominje Dagnas, sin Apsejev, vojnik (*miles*) Druge kohorte Kiresta, podrijetlom iz grada Bereje.⁵⁵⁹ Dagnas je u trenutku svoje smrti imao 50 godina, te je primio 24 stipendije tj. bio je 24 godine u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi.⁵⁶⁰ Prema tome, Cesarik zaključuje da je Dagnas bio unovačen u postrojbu s 26 godina starosti.⁵⁶¹ Glavaš ima drugačiju teoriju, i smatra kako je Dagnas bio unovačen u drugom valu novačenja za Druhu kohortu Kiresta negdje krajem Tiberijeve i početkom Kaliguline vladavine.⁵⁶² Ime Dagnas je prema Alföldy nedvojbeno semitskog podrijetla i osim na ovoj steli nije više nigdje spomenuto na prostoru Balkana i zapadnih provincija Carstva.⁵⁶³

Cambi smatra, s obzirom da su skoro sve nadgrobne stele Druge kohorte Kiresta pronađene u srednjoj Dalmaciji, i s obzirom na sličnost ove stele s tilurijskim stelama s motivom vrata, da je i stela vojnika Dagnasa, sina Apsejeva, bila izrađena u tilurijskim kamenoklesarskim radionicama, ili je barem bila napravljena prema tilurijskim šablonama.⁵⁶⁴ Maršić smatra, na temelju istih zaključaka, da je stela Dagnasa, sina

⁵⁵⁹ N. CAMBI, 1994., 168., 174.; D. MARŠIĆ, 2007., 210.; J. J. WILKES, 1969., 473., 479.

⁵⁶⁰ N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁶¹ N. CESARIK, 2020., 330.

⁵⁶² I. GLAVAŠ, 2015., 48.

⁵⁶³ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; G. ALFÖLDY, 1969., 184., 363.

⁵⁶⁴ N. CAMBI, 1994., 174.

Apsejeva bila napravljena u burnumskim kamenoklesarskim radionicama po uzoru na tilurijske stele s motivom vrata.⁵⁶⁵ Alföldy datira ovu stelu u prvu polovicu 1. st.⁵⁶⁶

8.5. Nadgrobni spomenici Druge kohorte Kiresta iz Zadra

8.5.1. Nadgrobna stela vojnika Stieva, sina Barnainova

Slika 30 – nadgrobna stela vojnika Stieva, sina Barnainova (autor fotografije – Ortolf Harl)

Ova nadgrobna stela je pronađena u Zadru 1927. god., i danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru.⁵⁶⁷ Pronađen je samo njezin gornji dio, tj. donji dio stele je bio u jednom trenutku odlomljen.⁵⁶⁸ Stela je jako loše očuvana, vremenski elementi su je dosta oštetili i izlizali. Iznad uokvirenog natpisnog polja nalazi se profilirani trokutasti zabat s rozetom u središnjem polju i bočnim akroterijima u obliku polupalmeta.⁵⁶⁹ Stela mjeri 64 cm u visinu, 60 cm u širinu, a debljina joj je 24 cm. U natpisnom polju sačuvano je ukupno šest redaka teksta, koji glasi:⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ D. MARŠIĆ, 2007., 210.

⁵⁶⁶ G. ALFÖLDY, 1962., 282.

⁵⁶⁷ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; A. BETZ, 1954., 84.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.

⁵⁶⁸ I. MATIJEVIĆ, 2009., 41.; A. BETZ, 1954., 84.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.

⁵⁶⁹ A. BETZ, 1954., 84.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.

⁵⁷⁰ ILJug-02, 00889 = AE 1961, 00303, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.)

STIEV BARN
AINU F DOMO
BEREA ANNOR
XXX MILES
COH II CREST
AR STIPEN.... O...

Natpis na steli glasi, prema Šašel, Alföldy i internetskoj bazi Clauss Slaby: *Stiev Barn/ainu f(ilius) domo / Berea annor(um) / XXX miles / coh(ortis) II Crest/ar(um) stipen[di]o/[rum]*.⁵⁷¹ Zović i Cesarik donose skoro pa identičnu restituciju, jedino donose mogućnost drukčije restitucije rečenice kao *C(yr)r(h)est/ar(um)*.⁵⁷² U drugom retku se posljednje slovo *O* nalazi na rubu profilirane trake natpisnog polja, a u šestom redu je kamen između slova *A* i *R* oštećen jer je kamenoklesar otklesao taj komad.⁵⁷³ Betz po fotografiji ove stele zaključuje da je šesti redak trebao završiti slovom *O*.⁵⁷⁴ Središnji slog *H* i slog *Y* se gubi kod imena kohorte, pa zato na natpisu umjesto *Cyrrhestarum* piše *Crestarum*.⁵⁷⁵ Odstupajući od uobičajene forme natpisa na nadgrobnim spomenicima, godine života pokojnika dolaze prije njegovog vojnog čina.⁵⁷⁶

Dakle, na natpisu se spominje Stiev, sin Barnainov, vojnik (*miles*) Druge kohorte Kiresta, te da je u trenutku svoje smrti imao 30 godina.⁵⁷⁷ Nigdje na natpisu se ne spominje broj stipendija tj. koliko je godina pokojnik proveo u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi, niti se spominje tribus u koji je bio upisan, što znači da vjerojatno nije imao rimsko građansko pravo. Doduše, fali polovica natpisa zbog toga što je stela prelomljena na svom donjem dijelu, tako da se konačni zaključci ne mogu donijeti na temelju sačuvanog teksta jer nisu sačuvani neki od podataka o pokojniku.

Betz smatra da je ovaj vojnik, premda pokopan u Zadru, bio stacioniran u Tiluriju.⁵⁷⁸ Alföldy naprotiv smatra da je ovaj vojnik bio stacioniran u Burnumu, pa se onda doselio u Iader, gdje je umro i bio pokopan.⁵⁷⁹ Kognomen *Stiev* je prema Alföldy nedvojbeno semitskog podrijetla i osim na ovoj steli nije više nigdje spomenuto na Balkanu i zapadnim

⁵⁷¹ ILJug-02, 00889 = AE 1961, 00303, <http://www.manfredclauss.de/> (12.08.2020.); M. SUIĆ, 1970., 123., fusnota 58.; A. BETZ, 1954., 85.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.; G. ALFÖLDY, 1962., 293.; G. ALFÖLDY, 1969., 301.; J. SPAUL, 2000., 431.

⁵⁷² V. ZOVIĆ, 2015., 200., kat. Br. 55.; N. CESARIK, 2020., 360., kat. 53.

⁵⁷³ A. BETZ, 1954., 84.

⁵⁷⁴ A. BETZ, 1954., 84.

⁵⁷⁵ V. ZOVIĆ, 2015., 183-184.; A. BETZ, 1954., 85., fusnota 16.

⁵⁷⁶ A. BETZ, 1954., 85., fusnota 16.

⁵⁷⁷ A. BETZ, 1954., 85.; N. CESARIK, 2020., 330.; J. J. WILKES, 1969., 473., 479.

⁵⁷⁸ A. BETZ, 1954., 85.

⁵⁷⁹ G. ALFÖLDY, 1962., 268.

provincijama Carstva.⁵⁸⁰ Cesarik ovu stelu, makar je iz Zadra, stavlja pod grupu burnumskih spomenika zbog toga što su pripadnici Druge kohorte Kiresta zabilježeni na četiri nadgrobne stele iz Burnuma.⁵⁸¹ Alföldy ovu stelu datira u početak 1. st., dok je Wilkes datira u razdoblje između Augusta i Klaudija.⁵⁸²

9. Opis nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta

Najčešće je nadgrobnni spomenik preminulom vojniku augzilizarnih postrojbi, aktivnom ili veteranu, podizao njegov *frater* tj. brat po oružju iz postrojbe u kojoj su služili.⁵⁸³ Jako rijetko su žene preminulih vojnika augzilizarnih postrojbi podizale svojim pokojnim muževima nadgrobnni spomenik, pogotovo tijekom 1. st.⁵⁸⁴ Pokojnikovu imovinu bi onda najčešće naslijedio kao *heres* (nasljednik) njegov *frater* tj. brat po oružju, ili ponekad časnik iz postrojbe u kojoj je pokojnik služio.⁵⁸⁵ Vojničke stele se javljaju od kasnorepublikanskog razdoblja u Italiji, a najbrojnije su u 1. st., za najvećeg širenja Rimskog Carstva, kada se šire iz Italije u sve Provincije.⁵⁸⁶ Za vladavine Klaudija, vojničke stele su se najviše raširile po zapadnom dijelu Carstva, ali su općenito rjeđe zastupljene na dunavskom limesu te na istočnom dijelu Carstva.⁵⁸⁷

Broj i kvaliteta vojničkih stela opada tijekom 2. st. i pogotovo tijekom 3. st., da bi na kraju potpuno nestale iz upotrebe u 4. st., tokom kasne antike.⁵⁸⁸ Vojničke stele se na prostoru provincije Dalmacije proizvode u legijskim kamenoklesarskim radionicama u Tiluriju i Burnumu – najbrojnije su i najbolje kvalitete u 1. st., a nakon odlaska legija iz Dalmacije, njihova kvaliteta i broj počinje drastično opadati tokom 2. st., a pogotovo tokom 3. st., nakon odlaska zadnjih augzilizarnih postrojbi iz Dalmacije.⁵⁸⁹ Vojničke stele u Dalmaciji su uglavnom arhitektonskog tipa.⁵⁹⁰ Prema Maršiću, vojničke stele su bile popularne među rimskim vojnicima kao najjeftinija i najprikladnija zamjena za mauzolej, s obzirom da su rimski vojnici uglavnom umirali kao samci, bez obitelji, pa im je zbog toga bilo disfunkcionalno graditi skupe grobnice.⁵⁹¹

⁵⁸⁰ S. FERJANČIĆ, 2018., 149.; A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, 1978., 130.; G. ALFÖLDY, 1969., 301.

⁵⁸¹ N. CESARIK, 2020., 339.

⁵⁸² G. ALFÖLDY, 1962., 282.; J. J. WILKES, 1969., 470.

⁵⁸³ G. ALFÖLDY, 1962., 279.; J. J. WILKES, 1969., 148.

⁵⁸⁴ G. ALFÖLDY, 1962., 279.; J. J. WILKES, 1969., 148.

⁵⁸⁵ G. ALFÖLDY, 1962., 279.; J. J. WILKES, 1969., 148.

⁵⁸⁶ S. IVČEVIĆ, 2013., 445., 468.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 495.

⁵⁸⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 445., 468.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 495.

⁵⁸⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 445., 468.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 495.

⁵⁸⁹ S. IVČEVIĆ, 2013., 461-462., 471.; N. CAMBI, 2002., 150-153.

⁵⁹⁰ D. MARŠIĆ, 2015., 14.

⁵⁹¹ D. MARŠIĆ, 2015., 14.

9.1. Prikaz streljačke opreme na nadgrobnim stelama Druge kohorte Kiresta

Glavna karakteristika nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta je detaljan prikaz streljačke opreme u donjem dijelu stele, koji upućuju na njihovu specijaliziranu vojnu profesiju.⁵⁹² To je i očekivano, s obzirom da su svi sirijski vojnici u postrojbi bili streljari (*sagittarii*).⁵⁹³ Na sveukupno pet od jedanaest nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta koje su dosad pronađene (stela Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma, stela sagitarija Beresa iz Salone, Andromahova i Teodorova stela iz Dugopolja, te ulomak nadgrobnne stele s motivom vrata iz Tilurija), imamo detaljan prikaz motiva streljačke opreme u donjem dijelu stele.⁵⁹⁴

Slika 31 – usporedba prikaza streljačke opreme na Andromahovoj steli (lijevo) i Teodorovoj steli (desno) (autor fotografija – Frane Asanović)

No kako Cesarik naglašava, nijedan vojnik Druge kohorte Kiresta nije izravno referiran na nadgrobnim spomenicima kao *sagittarius*, već su svi odreda jednostavno navedeni kao *milites*.⁵⁹⁵ Nadgrobnni spomenici streljara inače nisu česta pojava i zato su jako važni kad se pronađu.⁵⁹⁶ Lukovi i strijele su jako rijetko prikazivani na nadgrobnim spomenicima, a kad se i prikažu, to je najčešće među oružjem pokojnika.⁵⁹⁷ Osim toga, antički pisci i kamenoklesari nisu generalno imali dovoljno znanja o streljarstvu.⁵⁹⁸ Njihovi opisi te prikazi streljačkog oružja često nisu dobri.⁵⁹⁹ Tim su bitniji prikazi streljačke opreme

⁵⁹² N. CAMBI, 2013., 23.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 173.

⁵⁹³ S. IVČEVIĆ, 2013., 443., 461., 471.; N. CESARIK, 2020., 342.

⁵⁹⁴ S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; N. CESARIK, 2020., 342., fusnota 1332.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁵⁹⁵ N. CESARIK, 2020., 342. Izuzetak je nadgrobnna stela sagitarija Beresa iz Salone, gdje se pokojnik izričito referira na natpisu kao *sagittarius* tj. streljar, ali taj nadgrobnni spomenik Nikola Cesarik ne stavlja pod skupinu nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta u svom doktoratu. (Izvor: N. CESARIK, 2020., 314., fusnota 1234., 342., fusnota 1333.)

⁵⁹⁶ F. BULIĆ, 1880., 178.

⁵⁹⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., 469.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.; P. URECHE, 2013., 188.

⁵⁹⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

⁵⁹⁹ S. IVČEVIĆ, 2013., 448.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 510.

na stelama Druge kohorte Kiresta zato jer su, kako je streličarsko oružje prikazano na tim stelama kao samostalni motiv u odvojenim kasetonima, prikazani puno detaljnije nego u slučaju da su prikazani u sklopu čitavih figura vojnika ili scena.⁶⁰⁰

Cambi zaključuje da i fragmentirane stele koje nemaju sačuvani natpis, ali imaju prikazanu opremu streličara, pripadaju Drugoj kohorti Kiresta, jer su ti prikazi bili jedna vrsta oznake „zanata“ po kojima su se prepoznavali pokojnici iz ove postrojbe.⁶⁰¹ Slično mišljenje izlaže i Nikola Cesarik, smatrajući za ulomak stele s prikazom motiva vrata iz Tilurija da se može dovesti u vezu s Drugom kohortom Kiresta zato što je prikaz streličarske opreme unutar kasetona vrata bio popularan među vojnicima te postrojbe.⁶⁰² Cambi smatra, da Druga kohorta Kiresta nije služila u Dalmaciji, da se vjerojatno na vojničkim stelama u Dalmaciji nikad ne bi pojavili prikazi luka, strijela i tobolaca u kasetonima vrata.⁶⁰³ Prema Miletiću, prikazi motiva streličarske opreme redovito se javljaju na stelama Druge kohorte Kiresta i u Burnumu i u Tiluriju i zadržavaju se na burnumskim stelama zbog nastavka produkcije stela s motivom vrata u Burnumu.⁶⁰⁴

Slika 32 – prikaz streličarske opreme na rimskim vojnicima (lijevo – scena CVIII.28, 30-1), i rimskih streličara u napadu (desno – scena CXV.2, 4-5) na Trajanovom stupu (izvor: <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/> (15.02.2021.))

Kao dobru usporedbu s prikazom streličarske opreme na stelama Druge kohorte Kiresta možemo uzeti prikaz rimskih streličara na Trajanovom stupu, gdje je detaljno prikazana vojna oprema i izgled orijentalne opreme rimskih streličara koji su sudjelovali u Trajanovom pohodu na Daciju početkom 2. st.⁶⁰⁵ Ukupno je prikazano na Trajanovom

⁶⁰⁰ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶⁰¹ N. CAMBI, 1994., 160., 168.

⁶⁰² N. CESARIK, 2020., 314.

⁶⁰³ N. CAMBI, 1994., 168.

⁶⁰⁴ Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

⁶⁰⁵ S. IVČEVIĆ, 2013., 450., fusnota 33., fusnota 35.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/> (15.02.2021.); <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

stupu 17 streličara koji imaju levantinski izgled, nijedan ne nosi isti tip vojne opreme.⁶⁰⁶ Prema izgledu vojne opreme, na Trajanovom stupu imamo prikazana tri tipa streličara – s *lorica squamata*, koničnom željeznom kacigom i ogrtačem (Sirijci ili Anatolci), s dugom tunikom i krznenom koničnom kapom, i oni koji izgledaju identično kao rimski auxilijarni vojnici samo što nose lukove i tobole sa strijelama umjesto sulica (Sirijci).⁶⁰⁷

Slika 33 – usporedba prikaza streličarske opreme na steli sagitarija Beresa (lijevo – autor fotografije Frane Asanović) i na steli Dagnasa, sina Apsejeva (desno – autor fotografije Ortoolf Harl)

Imaju različite oblike kratkih kompozitnih lukova te su neki prikazani s tobojcima visoko na leđima iza desnog ramena (kako bi mogli uzeti strijelu iznad ramena), gladiusom na prsnom remenu te štitnikom na zapešću lijeve ruke koji im štiti ruku od trzaja luka.⁶⁰⁸ Streličari su na Trajanovom stupu prikazani u maršu, bitci i opsadama, nikada u *adlocutio* grupama, i osim što su štitili legionare dalekometnom paljbom, oni predstavljaju i široki

⁶⁰⁶ S. IVČEVIĆ, 2013., 450., fusnota 33.; P. URECHE, 2013., 188.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/> (15.02.2021.); <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

⁶⁰⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 450., fusnota 33.; P. URECHE, 2013., 188.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; I. HAYNES, 2013., 293.; <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/> (15.02.2021.); <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (12.04.2021.)

⁶⁰⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 450., fusnota 33.; P. URECHE, 2013., 188.; G. WEBSTER, 1985., 154-155.; M. C. BISHOP, J. C. N. COULSTON, 2006., 168.; <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/> (15.02.2021.); <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (15.02.2021.)

raspon etniciteta vojnika u Trajanovoj vojsci.⁶⁰⁹ Uglavnom se smatra da su streličari u Trajanovoj vojsci bili iz istočnog dijela Carstva – Sirijci, Palmirani, Levantinci i možda Sarmati.⁶¹⁰

No Haynes smatra kako nije dobro da se uzima Trajanov stup kao idealni primjer prikaza streličarske opreme, prvo zato jer uopće nije sigurno koga te figure prikazuju, i drugo jer postoji mogućnost da možda to uopće nisu prikazani auxilijarni vojnici.⁶¹¹ Također, Haynes spominje kako se jasno vidi na Trajanovom stupu da su ti vojnici odjeveni u raznu mješavinu opreme i oružja zarobljenih u ratovima Rima protiv barbara, koji onda ne predstavljaju tipično oružje rimske vojske.⁶¹² Haynes zato smatra da se prikazi streličara na Trajanovom stupu trebaju shvatiti kao umjetnička tvorevina, pokušaj kamenoklesara da gledatelju prikaže streličare na način kojim će se oni moći jasno razlikovati od ostalih rimskih vojnika prikazanih na frizovima Trajanovog stupa.⁶¹³

Na tri stele – Andromahovoj i Teodorovoj steli te na ulomku stele s motivom vrata iz Tilorija – detaljno su prikazani motivi cilindričnih tobolaca za strijele.⁶¹⁴ Tobolci i kutije za strijele bili su osnovna komponenta vojne opreme koju su nosili streličari u rimskoj vojsci, da se strijele zaštite od vlage i kiše.⁶¹⁵ Cilindrične tobolce s koničnim poklopcima su pješaci nosili na leđima, tako da otvor bude iza desnog ramena streličara, dok su konjanici nosili tobolce na boku sedla.⁶¹⁶ Sudeći po potpunom nedostatku nalaza tobolaca, oni vjerojatno nisu imali metalna lateralna ili horizontalna pojačanja.⁶¹⁷

Obručena armatura tobolaca vjerojatno je bila napravljena od kože, kao i remenja na bočnim stranama tobolca.⁶¹⁸ Tim kožnim remenjem bi se tobolac zakačio za *balteus* streličara.⁶¹⁹ Tri vrpce u gornjem te dvije vrpce u donjem dijelu armature vjerojatno su služile da se tobolac dodatno učvrsti i zaveže, ili da se dobro zahvati tobolac tako da se strijele drže čvrsto zajedno, a istu svrhu su vjerojatno imale i kožne trake postavljene u križ.⁶²⁰ Na svih pet nabrojanih stela Druge kohorte Kiresta strijele su prikazane jako

⁶⁰⁹ <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/>; <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (15.02.2021.)

⁶¹⁰ <https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/>; <http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html> (15.02.2021.)

⁶¹¹ I. HAYNES, 2013., 293.

⁶¹² I. HAYNES, 2013., 293.

⁶¹³ I. HAYNES, 2013., 293., 296.

⁶¹⁴ S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.

⁶¹⁵ S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

⁶¹⁶ S. IVČEVIĆ, 2013., 449-450.

⁶¹⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

⁶¹⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶¹⁹ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²⁰ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

detaljno, do te mjere da se mogu vidjeti usjeci na stražnjem kraju strijela za stavljanje na tetivu luka.⁶²¹ Unatoč tome, ne može se sa sigurnošću pripisati tip kojem ove strijele pripadaju, jer one variraju u veličini, težini i izgledu stražnjeg kraja strijele, a također se razlikuju i u izgledu metalnog vrha strijele, koja ovisi o tipu strijela i luka koji se koristi.⁶²²

Ivčević pretpostavlja, na temelju analize prikaza strijela na stelama Druge kohorte Kiresta, da se možda tu radi o trobridnim strijelama koje imaju pravokutni presjek.⁶²³ Na stelama iz Tilurija i Dugopolja su kompozitni lukovi prikazani izrazito detaljno, s tetivom, zakrivljenim vrhovima luka s utorima za uglaviti tetivu te ojačanom drškom.⁶²⁴ Luk, strijele i tobolac su prikazani gotovo identično i na Teodorovoj i na Andromahovoj steli, do najsitnijih detalja, samo u obrnutom rasporedu.⁶²⁵ Kod Teodorove stele su u lijevom kasetonu luk i strijele, a u desnom tobolac za strijele, dok su kod Andromahove stele u lijevom kasetonu tobolac za strijele, a u desnom kasetonu luk i strijele.⁶²⁶ Jedina bitna razlika između prikaza streličarskog oružja na te dvije stele je u obliku krajeva luka – dok su na Andromahovoj steli i ulomku stele s motivom vrata iz Tilurija krajevi sklupčani, na Teodorovoj steli krajevi su manje zakrivljeni.⁶²⁷

Na ulomku stele s motivom vrata iz Tilurija su motivi streličarskog oružja izgledom gotovo identični motivima streličarskog oružja na Andromahovoj steli, dok im je motiv streličarskog oružja na Teodorovoj steli dosta sličan.⁶²⁸ Motivi streličarskog oružja na te tri stele razlikuju se samo u sitnim detaljima, kao što je izgled poklopca tobolca i drukčije zakrivljeni krajevi luka.⁶²⁹ Ivčević i Tončinić zato smatraju da je to dodatni dokaz da su sve tri stele kronološki jako bliske, tj. da su bile napravljene istodobno u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Tiluriju.⁶³⁰

Ako se pažnja posveti isključivo prikazu streličarskog oružja na tim stelama, vidi se značajna razlika u prikazivanju i odabiru motiva između stele Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma te stela iz Tilurija i Dugopolja.⁶³¹ Dugopoljske stele te ulomak stele s motivom vrata iz Tilurija imaju prikaze streličarskog oružja koji su jako detaljni i precizni, vidi se da

⁶²¹ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²² S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²³ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²⁴ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²⁵ N. CAMBI, 1994., 160., 162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 89., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁶²⁶ N. CAMBI, 1994., 160., 162.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449.; N. CAMBI, 2001., 89., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁶²⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 450.

⁶²⁸ S. IVČEVIĆ, 2013., 450-451., fusnota 39.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁶²⁹ S. IVČEVIĆ, 2013., 450-451., fusnota 39.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁶³⁰ S. IVČEVIĆ, 2013., 450-451.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁶³¹ S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

je kamenoklesar posvetio potpunu pažnju detaljima, te je na sve tri stele tobolac prikazan u odvojenom uokvirenom kasetonu.⁶³² Nasuprot tome, na steli Dagnasa, sina Aspejeva iz Burnuma nemamo prikaz tobolca nego samo luka i strijela, koji su prikazani dosta lošije, jako stilizirano, bez puno detalja.⁶³³

Stela sagitarija Beresa iz Salone ima potpuno drugačiji prikaz streličarskog oružja od svih ostalih stela Druge kohorte Kiresta s prikazom streličarskog oružja i ne pokazuje nikakve veze ni sličnosti sa njima.⁶³⁴ Nema motiva vrata u donjem dijelu stele, nema prikaza tobolca te su luk i strijela prikazani jednostavno, stilizirano, bez detalja.⁶³⁵ Također, na steli sagitarija Beresa je skroz drugačije prikazano streličarsko oružje – strijela je postavljena na nategnutu tetivu luka, izvučena iz tobolca i postavljena u položaj za ispaljivanje, što je dosta neobično.⁶³⁶

9.2. Problematika motiva vrata na nadgrobnim stelama Druge kohorte Kiresta

Na četiri od jedanaest nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta koje su dosad pronađene (stela Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma, Andromahova i Teodorova stela iz Dugopolja te ulomak stele s motivom vrata iz Tilurija) imamo prikazan motiv vrata u donjem dijelu stele. U terminima oblika, dekoracije i ikonografije stele Druge kohorte Kiresta i iz Burnuma i iz Tilurija imaju isti oblik, a karakteristične su za legijske kamenoklesarske radionice u Tiluriju.⁶³⁷ Tilurijske stele s motivom vrata imaju sljedeće karakteristike – arhitektonska struktura stele koja imitira nadgrobnu arhitekturu (naiskos ili edikula koja završava s trokutnim zabatom s bočnim akroterijima u obliku polupalmeta).⁶³⁸ U središtu trokutnog zabata najčešće je prikaz gorgone ili rozete, a ispod zabata je friz oružja ili vegetabilni motivi, a friz oružja počiva na arhitravnoj gredi koja je poduprta tankim tordiranim stupovima s korintskim kapitelima.⁶³⁹ Prema Cambiju, glavna karakteristika stela Druge kohorte Kiresta su upravo ti tanki, tordirani stupovi s korintskim kapitelima.⁶⁴⁰

Motiv oružja i vojne opreme je najčešće prikazivan na steli s motivom vrata upravo unutar tog friza oružja, ali je oružje nerijetko prikazivano i unutar kasetona vrata ili kao

⁶³² S. IVČEVIĆ, 2013., 449.

⁶³³ S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 450-451., fusnota 39.

⁶³⁴ S. IVČEVIĆ, 2013., 451.

⁶³⁵ S. IVČEVIĆ, 2013., 451., 469.; N. CAMBI, 2001., 95.

⁶³⁶ F. BULIĆ, 1880., 178.; S. IVČEVIĆ, 2013., 451., 469.

⁶³⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; N. CAMBI, 2013., 23.

⁶³⁸ D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; M. ABRAMIĆ, 1924., 226., 228.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172.

⁶³⁹ D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; M. ABRAMIĆ, 1924., 226., 228.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172-173.

⁶⁴⁰ N. CAMBI, 1994., 161.; N. CAMBI, 2001., 89.

samostalni motiv.⁶⁴¹ U edikuli se nalazi uokvireno natpisno polje, a portret pokojnika u polubisti, koji se ponekad javlja na ovom tipu stela, može biti iznad natpisnog polja u edikuli ili ispod natpisnog polja u kasetonima vrata.⁶⁴² U donjem dijelu stele je motiv dvokrilnih vrata s četiri kasetona – unutar tih kasetona mogu biti prikazani funkcionalni elementi vrata u gornjim kasetonima (alke za kucanje i ručke za izvlačenje, koje su često napravljene u obliku lavljih glava) te u donjim kasetonima motivi koji nemaju veze sa funkcionalnošću vrata (npr. prikazi orijentalaca, vegetabilni motivi, lavlje glave, ali najčešće oružje ili oruđe).⁶⁴³ No funkcionalni dijelovi vrata (alke za kucanje i ručke) na tim stelama, kao i akroteriji ili glava meduze na zabatu, također nisu imali funkcionalnu, nego samo ukrasnu ulogu, no unatoč tome percepcija njihovog utilitarnog podrijetla se zadržala neko vrijeme.⁶⁴⁴ Čini se da su motivi lavova, orijentalaca, barbara, oružja i munja prikazani na kasetonima vrata bili interpretirani od strane kupaca kao ukrasi kucala i ručki.⁶⁴⁵

U starijoj literaturi stoji kako je motiv vrata nastao pod maloazijskim ili metroačkim utjecajem, s obzirom da upravo orijentalci „preferiraju“ taj motiv na svojim stelama.⁶⁴⁶ Hoffman je prvi upozorio na taj motiv vrata na tilurijskim stelama.⁶⁴⁷ Na prostoru Male Azije imamo prikaz takvih motiva vrata na grobovima u živoj stijeni ili na samostalnim spomenicima, pa Hoffman smatra da su tilurijske stele s motivom vrata nastale prema tkz. tipu maloazijskih grobova (grobna pročelja uklesana u stijenu, *Grabfassade*).⁶⁴⁸ Hoffmana motiv vrata na tilurijskim stelama podsjeća na ulazna vrata maloazijskih grobnica i grobnih komora uklesanih u stijenama u centralnoj Anatoliji, pogotovo likijske i frigijske grobnice, koji se tamo javljaju još od 6. st. pr. Kr.⁶⁴⁹ Prema Hoffmanu, tordirani stupovi, motiv vrata i friz oružja (pogotovo motiv štita sa ukrštenim kopljima iza štita), elementi su tilurijskih stela koji su vrlo vjerojatno preuzeti s maloazijskih nadgrobničkih spomenika.⁶⁵⁰

⁶⁴¹ D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 498-499.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; M. ABRAMIĆ, 1924., 226.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172-173.

⁶⁴² D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497-503.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225-226.

⁶⁴³ D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497-503.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; D. TONČINIĆ, 2011., 16.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225.; N. CAMBI, 2013., 22.

⁶⁴⁴ Ž. MILETIĆ, 2015., 360.

⁶⁴⁵ Ž. MILETIĆ, 2015., 360.

⁶⁴⁶ N. CAMBI, 1994., 166.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.

⁶⁴⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 16., 148.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; H. HOFFMAN, 1905., 54.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172.

⁶⁴⁸ N. CAMBI, 1994., 166.; D. TONČINIĆ, 2011., 16-17.; N. CAMBI, 1993., 32., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 282-283.; N. CAMBI, 2001., 105., fusnota 76.; H. HOFFMAN, 1905., 54-55., 88.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358-359.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172.

⁶⁴⁹ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; J. MEDINI, 1984., 114.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; H. HOFFMAN, 1905., 54., 88.

⁶⁵⁰ H. HOFFMAN, 1905., 54.

Hoffman također smatra da se bar neki dekorativni elementi na tilurijskim stelama s motivom vrata mogu dovesti u vezu s metroačkom religijom i Kibelinim kultom.⁶⁵¹ Tako bi prema Hoffmanu motivi u donjem dijelu stele, poput Atisa, maske lava s kucalima u ustima, lava koji se bori s bikom, okrugli štitovi na frizu oružja itd., potjecali iz repertoara metroačke religije, pogotovo jer su pokojnici spomenuti na tim stelama bili podrijetlom iz Male Azije.⁶⁵² Hoffman također smatra da su tilurijske stele s motivom vrata koje nemaju motive Kibelinog kulta nego u kasetonima vrata imaju motive oružja ili oruđa, kao i stele koje imaju samo donja dva kasetona na motivu vrata, vjerojatno bile napravljene za vojnike podrijetlom iz Italije.⁶⁵³ Zato prema Hoffmanu, taj motiv vrata namijenjen za vojnike iz Italije nema religioznu simboliku, nego dekorativnu ulogu (tkz. italski tropej-tip stela).⁶⁵⁴ Hoffman smatra da je taj motiv vrata došao iz Male Azije u provinciju Dalmaciju posredstvom rimskih vojnika koji su bili regrutirani na prostoru Male Azije.⁶⁵⁵

Tuffi taj motiv vrata na tilurijskim stelama označava kao „porta inferi“ i smatra da motiv vrata nije došao iz Male Azije u provinciju Dalmaciju tijekom prve polovice 1. st., nego vjerojatno prekojadranskim utjecajem, iz srednje i sjeverne jadranske obale Italije, gdje se još iz stoljeća prije Krista nalaze slične stele s motivom vrata.⁶⁵⁶ Prema Tuffiju, „porta inferi“ vjerojatno simboliziraju na rimskim nadgrobnim spomenicima prolaz između svijeta živih i svijeta mrtvih.⁶⁵⁷ Prema Tuffiju, karakteristično obilježje na stelama u srednjoj Dalmaciji je izrazito česta pojava motiva „porta inferi“, u kombinaciji s pseudo-edikulom.⁶⁵⁸ Tuffi smatra da se motiv vrata pogotovo često javlja na stelama vojnika orijentalnog podrijetla.⁶⁵⁹ Tuffi također smatra da rimski vojnici s prostora Male Azije nisu bili prvi koji su donijeli motiv „porta inferi“ na prostor Dalmacije, nego da su oni samo dodatno proširili motiv koji je bio prisutan u Dalmaciji još od vremena helenizma (kao primjer daje Trazimahovu stelu iz Isse, 2. st. pr. Kr.).⁶⁶⁰ Zaninović također smatra da je motiv vrata na tilurijskim stelama bio prikaz „porta inferi“, no smatra da se taj motiv javlja

⁶⁵¹ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; J. MEDINI, 1984., 114.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; H. HOFFMAN, 1905., 54-56., 57-59., 88.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁶⁵² D. TONČINIĆ, 2011., 17.; J. MEDINI, 1984., 114.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; H. HOFFMAN, 1905., 54-56., 57-59., 88.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁶⁵³ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; H. HOFFMAN, 1905., 57-58.

⁶⁵⁴ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; H. HOFFMAN, 1905., 57-58.

⁶⁵⁵ S. R. TUFFI, 1971., 132.; H. HOFFMAN, 1905., 54.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69-70.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225-226., fusnota 4.

⁶⁵⁶ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; J. MEDINI, 1984., 114.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; S. R. TUFFI, 1971., 132-133.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁶⁵⁷ S. R. TUFFI, 1971., 131-132.

⁶⁵⁸ S. R. TUFFI, 1971., 163.

⁶⁵⁹ S. R. TUFFI, 1971., 163.

⁶⁶⁰ S. R. TUFFI, 1971., 132-133.

prije dolaska rimskih vojnika orijentalnog podrijetla u Dalmaciju, na helenističkim nadgrobnim stelama u Issi.⁶⁶¹ Medini smatra da helenističke stele s motivom vrata nisu imale nikakvi utjecaj na razvoj tilurijskih vojničkih stela s motivom vrata.⁶⁶²

Abramić smatra da su stele s motivom vrata helenističkog podrijetla i da su one došle u Dalmaciju prije Rima, zajedno s grčkim kolonistima te kao dokaz uzima Trazimahovu stelu s motivom vrata iz Isse.⁶⁶³ Tuffi iznosi i da se uz motiv „porta inferi“ u donjem dijelu stele, u središtu zabata stela s motivom vrata često javlja ili glava gorgone ili teatralna maska.⁶⁶⁴ Tuffi također vidi i motiv Atisa na tilurijskim stelama s motivom vrata, koji je uklesan kao dvije simetrične figure u donjim kasetonima vrata.⁶⁶⁵ Abramić također misli da je u donjim kasetonima stela s motivom vrata bio prikazan tugujući Atis.⁶⁶⁶ Prema Tuffiju, motiv Atisa odlično odgovara pogrebnom kontekstu zato jer je Atis, prema mitu u kojem je on božanstvo koje se vratilo iz mrtvih, bio simbol uskrsnuća u poganskoj religiji.⁶⁶⁷ Kako je na tim stelama Atis prikazan prekrštenih nogu, kao mitrički dadofori i Mitra pri ubijanju bika, Tuffi smatra kako ti prikazi Atisa imaju poveznice sa mitraizmom, i da možda pritom nastaje „sinkretizam“ između Atisa te mitričkih dadofora.⁶⁶⁸

Julijan Medini također smatra da je motiv vrata na tilurijskim stelama zapravo simbolički prikaz „porta inferi“, te da ima veze s metroačkom religijom, pa tako npr. za stelu Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma kaže kako je ona najranija stela s motivom „porta inferi“ na tlu Liburnije.⁶⁶⁹ No Medini odbacuje teoriju Hoffmana o isključivo maloazijskim utjecajima, naglašavajući kako motivi vrata iz Frigije nemaju nikakvih sličnosti s motivom vrata na tilurijskim stelama te da npr. velike dimenzije vrata na steli Dagnasa, sina Apsejeva ne moraju nužno upućivati na frigijske uzore.⁶⁷⁰ Medini smatra da, izuzev par indirektnih maloazijskih utjecaja, na tilurijskim stelama s motivom vrata imamo dominantne utjecaje iz Italije, s obzirom da su tilurijske stele s motivom vrata slične kasnorepublikanskim stelama iz sjeverne i istočne Italije, koje donose u Dalmaciju vojnici *Legio VII.* koji su bili regrutirani na prostoru Italije.⁶⁷¹

⁶⁶¹ M. ZANINOVIĆ, 1984., 69-70.

⁶⁶² J. MEDINI, 1984., 113-114.; D. TONČINIĆ, 2011., 17.

⁶⁶³ M. ABRAMIĆ, 1924., 225-226., fusnota 4.

⁶⁶⁴ S. R. TUFFI, 1971., 133.

⁶⁶⁵ D. TONČINIĆ, 2011., 17.; S. R. TUFFI, 1971., 142.

⁶⁶⁶ M. ABRAMIĆ, 1924., 225.

⁶⁶⁷ S. R. TUFFI, 1971., 142.

⁶⁶⁸ S. R. TUFFI, 1971., 142-143.

⁶⁶⁹ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 113-115., 121., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 105., fusnota 76.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.

⁶⁷⁰ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 113-115., 121., fusnota 33.

⁶⁷¹ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 115-116.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.

Medini tako zaključuje da je stela Dagnasa, sina Apsejeva zapravo kronološki pendant tilurijskim stelama s motivom „porta inferi“, te da njezina koncepcija i obilježja upućuju na nešto veći utjecaj orijentalnih uzora, poput nedostatka edikule s poprsjem pokojnika (koji se već u 20-tim godinama 1. st. javlja na tilurijskim stelama) te prikaz oružja tj. zanimacije pokojnika u kasetonima vrata.⁶⁷² S obzirom da se prema Mediniju motiv tugujućeg Atisa ne javlja nigdje u Italiji za vrijeme proizvodnje tilurijskih stela s motivom vrata, on zato smatra da je taj motiv bio izravno preuzet iz maloazijske kulturne baštine.⁶⁷³

Medini također smatra da su tilurijske stele s motivom vrata jedini primjeri u Italiji i europskim provincijama Carstva gdje dolazi do kombinacije motiva „porta inferi“ i tugujućeg Atisa.⁶⁷⁴ Pritom, prema Mediniju, to su bili indirektni maloazijski utjecaji – frigijski spomenici su bili samo idejna osnova za motiv vrata na tilurijskim stelama, a tu simboliku su u Dalmaciju donijeli vojnici *Legio VII.* koji su bili regrutirani na prostoru Male Azije.⁶⁷⁵ Prema Mediniju, i motiv tugujućeg Atisa i motiv „porta inferi“ imaju metroački karakter jer se pojavljuju zajedno, pogotovo zato jer se motiv tugujućeg Atisa javlja u donjim kasetonima nadgrobnih stela s motivom „porta inferi“, i oba motiva su prema njemu maloazijskog podrijetla.⁶⁷⁶

Medini smatra da su ta dva motiva ukorijenjena u frigijskim vjеровanjima o zagrobnom životu vezanog uz metroačku religiju, u kojoj je bitno značenje imala eshatološka doktrina prema kojoj se pokojnik nakon smrti stapa s božanstvom i postaje dio vječnosti.⁶⁷⁷ Prema Mediniju, te stele s motivom „porta inferi“ i tugujućeg Atisa su proizvedene u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Tiluriju te njezinim filijalama od dvadesetih do kraja sedamdesetih godina 1. st.⁶⁷⁸ Medini vjeruje kako je zajednički prikaz „porta inferi“ i tugujućeg Atisa jedinstven samo za prostor provincije Dalmacije.⁶⁷⁹ Kako prenosi Cambi, takvo mišljenje o ulozi metroačke religije u prikazu motiva vrata na vojničkim stelama na prostoru provincije Dalmacije je bilo tada „potkrijepljeno“ činjenicom da je većina vojnika *Legio VII.* bila podrijetlom iz Male Azije, pogotovo iz Pesinunta, koji je bio izvorište metroačkog kulta.⁶⁸⁰

⁶⁷² J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.

⁶⁷³ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 117.

⁶⁷⁴ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 117.

⁶⁷⁵ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 115-117.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.

⁶⁷⁶ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 116-119.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.

⁶⁷⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 17-18.; J. MEDINI, 1984., 116-119.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.

⁶⁷⁸ J. MEDINI, 1984., 113.

⁶⁷⁹ J. MEDINI, 1984., 113.

⁶⁸⁰ N. CAMBI, 1994., 166-167.; N. CAMBI, 2001., 94.

Slika 34 – stela Publija Rameija Hilara iz Akvileje (lijevo, izvor: <http://lupa.at/14120> (20.10.2020.)) i helenistička stela s motivom vrata iz Isse (desno, izvor: <https://blog.vecernji.hr/thor-einar-leichhardt/biljeske-s-visa-5608> (23.04.2021.))

No Cambi potpuno odbacuje sve teorije Medinija, Tuffija i Hoffmana vezane uz maloazijske utjecaje grobnih fasada, „porta inferi“ i motiva tugujućeg Atisa, i potpuno odbacuje ulogu metroačke religije u nastanku tilurijskih stela s motivom vrata.⁶⁸¹ Cambi smatra da na tilurijskim stelama s motivom vrata nije prikazan tugujući Atis kao Kibelina pratnja, kako smatraju Medini i Hoffman, nego da su tu zapravo prikazani zarobljeni orijentalci u žalobnom stavu, koji nemaju nikakvu vezu s funkcijom vrata nego su preuzeti kao motiv iz rimske vojne i trijumfalne ikonografije.⁶⁸² Cambi smatra kako se motiv vrata

⁶⁸¹ N. CAMBI, 1994., 166-167., fusnota 64., fusnota 73., 169-170.; D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 1993., 25., 31-32., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 93., 101., 105., fusnota 76.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; N. CAMBI, 2013., 24.

⁶⁸² D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 1994., 169-170.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 95., 106., fusnota 92.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422-423.; N. CAMBI, 2013., 24.

nipošto ne smije shvatiti kao ikonografski element koji svjedoči o ranom prodoru metroačke religije u Dalmaciju.⁶⁸³ Cambi napominje kako su maloazijske grobne fasade s vratima u živoj stijeni i maloazijski nadgrobni spomenici potpuno drugačiji od tilurijskih stela s motivom vrata, i smatra da među njima zato nema nikakve genetske veze.⁶⁸⁴

Cambi smatra da, kad bi tilurijske stele s motivom vrata zaista imale ikakvu simboličku, etničku ili radioničku vezu s Malom Azijom, onda bi svi rimski vojnici koji dolaze iz istočnog dijela Carstva, pogotovo oni iz Pesinunta, imali nadgrobne stele s motivom vrata, dok vojnici koji dolaze iz zapadnog dijela Carstva ne bi uopće imali nadgrobne stele s motivom vratima, ali to ipak nije slučaj.⁶⁸⁵ S druge strane, prema Cambiju, motiv vrata ne bi onda imali vojnici iz Sirije, odakle su podrijetlom i vojnici Druge kohorte Kiresta.⁶⁸⁶ Jer, premda su podrijetlom iz Sirije, ti vojnici nemaju nikakve veze s metroačkom religijom, ali se ipak i na njihovim stelama javlja motiv vrata.⁶⁸⁷ Cambi također potpuno odbacuje teorije da su rane salonitanske i tilurijske arhitektonske stele s motivom vrata nastale pod utjecajem helenističkih stela u formi naiskosa iz Isse, poput Trazimahove stele.⁶⁸⁸

Tipove stela s vratima i bez vrata na donjem dijelu upotrebljavaju vojnici podrijetlom i iz istočnog i iz zapadnog dijela Carstva, što prema Cambiju upućuje na to da motiv vrata nije kulturni ili još manje religijski simbol.⁶⁸⁹ Također, Cambi napominje da su stele vojnika *Legio VII. C.P.F.* iz Viminacija posve drugačijeg tipa od stela *Legio VII.* iz Tilurija, te smatra, ako je religija zaista imala ulogu u razvoju motiva vrata na stelama, onda bi se i u Viminaciju i u Tiluriju pojavljivao isti tip stela s motivom vrata.⁶⁹⁰ Za teatarske maske Cambi smatra da ne spadaju pod vojničku ikonografiju.⁶⁹¹ Cambi također smatra da su dekoracije na alkama za kucanje, motivi u kasetonima vrata te frizovi oružja (par orijentalaca, barbari, lavovi, munje, luk i strijele, itd.), bili uzeti kao simboli vojničkih vrlina (*virtus*) te da nemaju nikakve veze s religijom ili etničkim podrijetlom vojnika koji koriste nadgrobne stele s motivom vrata.⁶⁹²

⁶⁸³ N. CAMBI, 2013., 24.

⁶⁸⁴ N. CAMBI, 1994., 167.; D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 1993., 32.; N. CAMBI, 2001., 93-94., 105-106., fusnota 85.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; N. CAMBI, 2013., 24.

⁶⁸⁵ N. CAMBI, 1994., 167.; D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 1993., 32.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁶⁸⁶ N. CAMBI, 1993., 32.

⁶⁸⁷ N. CAMBI, 2001., 96.

⁶⁸⁸ Ž. MILETIĆ, 2015., 359-360.

⁶⁸⁹ N. CAMBI, 2001., 96.

⁶⁹⁰ D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 2001., 106., fusnota 97.

⁶⁹¹ N. CAMBI, 1994., 161.; N. CAMBI, 2001., 89.

⁶⁹² Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 361.

Prema Cambiju, tilurijske stele s motivom vrata nemaju nikakvu religijsku ili simboličku poveznicu s „porta inferi“ i metroačkom religijom, nego imaju vezu s grobnim portalom kao najznačajnijim dijelom groba.⁶⁹³ Prema Cambiju, odlučujuću ulogu u nastanku nadgrobnih stela s motivom vrata imaju arhitektonski uzori poput sepulkralnog hrama/naiskosa sa vratima, koji su podrijetlom iz Italije.⁶⁹⁴ Mutacijom i redukcijom arhitektonskih oblika dobijemo prikaz grobnice na ravnoj površini stele, u osnovi reduciranu imitaciju fasade pročelja skupocjenog monumentalnog arhitektonskog nadgrobnog spomenika tj. grobnice/mauzoleja ili naiskosa.⁶⁹⁵ Taj motiv vrata bi tako predstavljao dvodimenzionalnu reprezentaciju običnog ulaza u grobnicu/grobnu komoru koji je dio arhitektonske kompozicije, čime se očuva ili čak dodatno naglasi grobna simbolika.⁶⁹⁶ Velika vrata na dnu nadgrobnog stele prema Cambiju također pokazuju arhitektonsku derivaciju nadgrobnih spomenika, jer u realnom arhitektonskom uzoru vrata su morala stajati između stupova, a direktno ispod grede zabata koji oni nose, ali su vrata prikazana na tilurijskim stelama morala biti spuštена kako bi se stvorio nužni prostor za natpisno polje.⁶⁹⁷

Cambi iznosi da takvih stela sličnih tilurijskim ima i drugdje po Italiji te kao primjer daje usporedbu tilurijskih stela s motivom vrata sa stelom Publija Rameija Hilara iz Akvileje.⁶⁹⁸ Na Hilarovoj steli je ispod zabata, ali na dnu stele smješten motiv vrata s četiri kasetona, uokviren s dva pilastra/dovratnika te s lavljim glavama s alkama za kucanje u donjim kasetonima.⁶⁹⁹ Gornji dio Hilarove stele, koji je znatno manji od donjeg dijela u obliku vrata, oblikovan je poput niše bez zabata te uokviren polustupovima, u niši stoje polufigura muškarca i žene, dok je jednostavni natpis uklesan u nadvratnik.⁷⁰⁰ Cambi smatra da je polutip arhitektonskog spomenika kojem je uzor grobna kapela, ali gdje redukcija nije potpuna (straga je volumen sveden na ploču, ali zato na pročelju slobodno

⁶⁹³ N. CAMBI, 1994., 166-167., fusnota 64.; D. TONČINIĆ, 2011., 18., 148.; N. CAMBI, 1993., 31-32., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 94., 96., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; D. MARŠIĆ, 2015., 13.; N. CAMBI, 2013., 24.

⁶⁹⁴ N. CAMBI, 1994., 166-167., fusnota 64.; D. TONČINIĆ, 2011., 18., 148.; N. CAMBI, 1993., 31-32., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 94., 96., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; D. MARŠIĆ, 2015., 13.

⁶⁹⁵ N. CAMBI, 1994., 166-167., fusnota 64.; D. TONČINIĆ, 2011., 18., 148.; N. CAMBI, 1993., 31-32., fusnota 33.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; N. CAMBI, 2001., 94., 96., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.; D. MARŠIĆ, 2015., 13.

⁶⁹⁶ D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 1993., 25.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 20-21.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. MARŠIĆ, 2015., 13-14.

⁶⁹⁷ N. CAMBI, 2002., 149-150.; N. CAMBI, 1993., 32.

⁶⁹⁸ N. CAMBI, 1994., 167.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁶⁹⁹ N. CAMBI, 1994., 167.; N. CAMBI, 1993., 30-31.

⁷⁰⁰ N. CAMBI, 1994., 167.; N. CAMBI, 1993., 30-31.

stoje stupovi, nepotpuno provedena redukcija grobne kapele iz Italije), još jedan dokaz postupnosti nastanka stele s motivom vrata od istinskog naiskosa preko polutipa.⁷⁰¹

Tako pretpostavljeni razvoj nadgrobni stela s motivom vrata ide od složenijih prema jednostavnijim oblicima, od grobnih edikula kao početnog stupnja preko reduciranih izvedbi edikula i njima sličnih spomenika do nadgrobne stele kao konačne plošne redakcije arhitektonskog koncepta.⁷⁰² Zato Cambi ne isključuje mogućnost da je ta forma nadgrobne stele s motivom vrata nastala pod utjecajem sjeverne Italije, i kako postoji velika vjerojatnost da su vojničke stele izrađivali kamenoklesarski majstori obučeni u sjevernoj Italiji.⁷⁰³ Prema Cambiju, presudan element u razvoju stele s motivom vrata bio bi etnički element iz Italije, ne iz Male Azije, jer su legionari u Dalmaciji koji na svojim nadgrobni stelama imaju motiv vrata dolazili i iz Italije i iz Male Azije.⁷⁰⁴

Miletić se slaže s Cambijevim teorijama o dolasku motiva vrata u Dalmaciju s prostora Italije te također smatra da tu nije riječ o prikazu „porta inferi“.⁷⁰⁵ No Miletić ipak ne isključuje mogućnost da su vojnici koji su naručili stele s motivom vrata ipak interpretirali taj motiv vrata kao „porta inferi“ te da je možda upravo zato motiv vrata bio toliko popularan među rimskim vojnicima u Tiluriju.⁷⁰⁶ Također, prema Miletiću, kucala u obliku lavljih glava ili motivi Jupiterovih munja umjesto kucala nemaju nikakve veze s metroačkim kultom (lavovi kao ljubimci Kibebe i Jupiterove munje kao percepcija zagrobnog života), nego su samo reprezentacija ukrasa s pravih vrata, s obzirom da su dekoracija morfoloških i tektonskih elemenata stela s motivom vrata bili preuzeti s sepulkralnih edikula i mauzoleja.⁷⁰⁷ U procesu dearhitektualizacije motiva vrata, ti ukrasi lavljih glava su možda dobili ulogu čuvara grobova, kao i što su u istom procesu kucala i ručke vrata izgubili svoju utilitarnu funkciju i transformirali se u sepulkralnu dekoraciju.⁷⁰⁸

Miletić iznosi dodatni argument zašto motiv vrata na tilurijskim stelama nema nikakve veze sa metroačkom religijom. Na prostoru legijskog logora u Tiluriju, gdje je nađeno najviše stela s motivom vrata, dosad nisu nađeni nikakvi arheološki nalazi metroačke religije poput metroačke plastike, natpisa i arhitekture, ni tokom boravka *Legio VII.* ni tokom kasnijeg boravka auxilijarnih postrojba u Tiluriju, što se ne poklapa s velikim

⁷⁰¹ N. CAMBI, 1994., 167.; D. TONČINIĆ, 2011., 18.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁷⁰² D. MARŠIĆ, 2015., 13.

⁷⁰³ N. CAMBI, 1993., 25., 30-34.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21., fusnota 40.; N. CAMBI, 2013., 23-24.

⁷⁰⁴ N. CAMBI, 2013., 24.

⁷⁰⁵ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359., 361.

⁷⁰⁶ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359., 361.

⁷⁰⁷ Ž. MILETIĆ, 2015., 361.

⁷⁰⁸ Ž. MILETIĆ, 2015., 361.

brojem „prikaza Atisa“ na tilurijskim stelama.⁷⁰⁹ Miletić se slaže i s Cambijevom teorijom da na tim stelama nije prikaz tugujućeg Atisa, nego zarobljenih orijentalaca, pogotovo zato jer par Atisa nije nikad potvrđen u metroačkoj religiji pa se zato ne može taj par na tilurijskim stelama identificirati kao dualni Atisi.⁷¹⁰ Naime, ako bi se prihvatila pretpostavka da su dva Atisa prikazana u kasetonima vrata na tilurijskim stelama, onda bi to prema Miletiću značilo da su sljedbenici metroačkog kulta očekivali u zagrobnom životu božansku zaštitu svog boga kao patronske božanstva pokojnika.⁷¹¹

Ne zna se kada se točno u rimskoj religiji razvijaju misterije Atisa.⁷¹² Miletić smatra kako je jako upitno da je Atis u ranom 1. st. postojao kao spasiteljsko božanstvo među poganskim štovateljima čak i u Maloj Aziji, kamoli u provinciji Dalmaciji.⁷¹³ Upravo zato Miletić smatra da se Atis ne može prepoznati kao sepulkralno božanstvo u Dalmaciji, pogotovo zato jer su legionari *Legio VII.* u Tiluriju bili uglavnom regrutirani iz redova italskih kolonista i njihovih potomaka u velikim gradovima Male Azije, ne iz lokalnog maloazijskog stanovništva.⁷¹⁴

Naime, kako iznosi Miletić, metroačka religija nije bila popularna u provinciji Dalmaciji za Julijevo-klaudijeve dinastije, i tijekom 1. st. je općenito u cijelom Rimskom Carstvu bila tek u početnim razvojem.⁷¹⁵ Tek za vladavine Klaudija frigijske su religije bile proglašene službenim religijama Carstva te su postale popularne i počele se širiti po čitavom Rimskom Carstvu.⁷¹⁶ Na prostoru provincije Dalmacije arheološki dokazi metroačkog kulta su jako rijetki za Julijevo-klaudijeve dinastije, i ograničene su na samo par lučkih gradova poput Salone.⁷¹⁷ Svi arheološki nalazi pokazuju da se metroački kult počeo masovno širiti po provinciji Dalmaciji tek tijekom 2. st., pogotovo na prostoru Salone, koja tijekom 2. st. postaje veliki metroački centar za cijelu provinciju Dalmaciju.⁷¹⁸

Miletić ima i objašnjenje odakle je preuzet prikaz zarobljenih orijentalaca na tilurijskim stelama – par orijentalaca koji su stajali kao reprodukcija dekoracije na utilitarnim dijelovima stvarnih vrata, poput alka za kucanje i ručki za izvlačenje vrata.⁷¹⁹ Miletić također iznosi i činjenicu da je arhitektonska kompozicija stela s motivom vrata iz

⁷⁰⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 364.

⁷¹⁰ Ž. MILETIĆ, 2013., 422-423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 362.

⁷¹¹ Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

⁷¹² Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

⁷¹³ Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

⁷¹⁴ Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 363.

⁷¹⁵ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

⁷¹⁶ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 362.

⁷¹⁷ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 364.

⁷¹⁸ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.; Ž. MILETIĆ, 2015., 364.

⁷¹⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 423.

tilurijskih radionica uniformirana za sve rimske vojnike, i one iz Male Azije i one iz Italije, i tako repertoar dekorativnih motiva na tim stelama nema nikakvu povezanost s etničkim podrijetlom i religijom rimskih vojnika.⁷²⁰ Identične kompozicije stela *Legio VII.* iz Bigesta i Tilurija su tako po Miletiću rezultat ne identičnih vjerovanja vojnika u zagrobni život ili ista sepulkralna patronska božanstva, nego umjetničkih koncepcija kamenoklesarskih radionica i postojećeg repertoara dekorativnih motiva iz vojne profesije kojim su kamenoklesarski majstori raspolagali.⁷²¹ Prema Miletiću popularnost bi baš tog motiva bila rezultat specifičnih preferenca klijenata koji su s vremenom doveli do određene standardizacije produkcije i ukrašavanja nadgrobnih stela u skladu s provincijskim umjetničkim tendencijama.⁷²²

9.3. Varijante nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta – motiv vrata s dva kasetona

Dugopoljske stele Gaja Julija Teodora i Gaja Julija Andromaha varijante su tilurijskih stela s motivom vrata – Tončinić ih stavlja u arhitektonski tip A1a tilurijskih nadgrobnih stela.⁷²³ No dugopoljske stele Andromaha i Teodora nemaju više motiv vrata s četiri kasetona, nego su reducirana na svega dva kasetona.⁷²⁴ U kasetonima više nisu prikazani funkcionalni elementi vrata poput kucala i ručki za izvlačenje, nego vojna oprema karakteristična za Drugu kohortu Kiresta, a to su luk, strijele i tobolac.⁷²⁵ Također, dok tilurijske stele s motivom vrata u pravilu imaju friz oružja koji je u kamenoklesarskim radionicama gdje su se izrađivale vojničke stele bio jako popularan, stele Andromaha i Teodora nemaju taj friz oružja, što je manje uobičajena pojava.⁷²⁶

Dakle, na stelama Andromaha i Teodora se vidi kako je došlo do preoblikovanja motiva vrata, jer su od četiri kasetona ostala samo dva izdužena kasetona koji više ne sadrže stvarne, funkcionalne elemente vrata poput alka za kucanje i ručka za izvlačenje, nego su kasetoni postali samo pogodan okvir za prikaz streličarske opreme.⁷²⁷ Kako se tada već gubi arhitektonski smisao vrata, ona se postupno reduciraju na svega dva kasetona,

⁷²⁰ Ž. MILETIĆ, 2015., 362-363.

⁷²¹ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 362-363.

⁷²² Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 362-363.

⁷²³ N. CAMBI, 1994., 168.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 511.

⁷²⁴ N. CAMBI, 1994., 168.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

⁷²⁵ N. CAMBI, 1994., 168.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

⁷²⁶ N. CAMBI, 1994., 166.; N. CAMBI, 2001., 93.

⁷²⁷ N. CAMBI, 1994., 160.; N. CAMBI, 2001., 88., 101.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 360.

čime se ne samo znatno štedi na materijalu nego se i otvara mogućnost za unošenjem neke druge, suvremenije i prikladnije simbolike.⁷²⁸

Slika 35 – prvi tipološki stupanj postupne razgradnje tilurijskih vojničkih stela s motivom vrata – stela Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma (lijevo – autor fotografije Ortolf Harl); drugi tipološki stupanj postupne razgradnje tilurijskih vojničkih stela s motivom vrata – ulomak stele s prikazom motiva vrata iz Tilurija (desno – izvor S. IVČEVIĆ, 2013., 472., str. 1.)

Tom postupnom redukcijom vrata, koja je po Cambiju napravljena radionički, ali u skladu sa željama naručitelja, zapravo se negira funkcija vrata, iako je još uvijek prepoznatljiv izvorni oblik.⁷²⁹ Prema Cambiju, redukcija motiva vrata je očito bila potaknuta na traženje naručitelja tj. za specifične ikonografske potrebe vojnika Druge kohorte Kiresta, jer se ta pojava može zapaziti samo na njihovim nadgrobnim stelama.⁷³⁰ Prema Cambiju, ta redukcija motiva vrata se odvijala postupno tijekom sredine 1. st. kako bi se moglo prikazati u donjem dijelu stele streličarsko oružje Druge kohorte Kiresta, da bi se kasnije taj običaj proširio i na nadgrobne stele drugih rimskih vojnih postrojbi.⁷³¹

⁷²⁸ N. CAMBI, 1994., 169.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. MARŠIĆ, 2015., 14.

⁷²⁹ N. CAMBI, 1994., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284-285.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁷³⁰ N. CAMBI, 1994., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284-285.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. MARŠIĆ, 2015., 14.

⁷³¹ N. CAMBI, 1994., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284-285.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. MARŠIĆ, 2015., 14.

Miletić smatra da ta neskladnost motiva u dva donja kasetona pokazuje da su vojnici Druge kohorte Kiresta smatrali kasetone u motivu vrata kao apstraktne pravokutnike pogodne za prikazivanje motiva vojne opreme.⁷³²

Za prikazivanje streličarskog oružja je iskorišten prostor koji je počeo gubiti svoj strukturalni karakter pa su donji kasetoni za tu namjenu postali samo okvir za prikaz motiva vojne opreme.⁷³³ Tako tom redukcijom donji kasetoni počinju gubiti stvarne, funkcionalne elemente vrata poput alka za kucanje i ručka za izvlačenje kako bi se stvorilo prostora za prikazati streličarsku opremu te druge vojne motive, kao i neke alatke poput kutomjera, dolabra, čekića itd.⁷³⁴ U kasnije doba, kako se nastavila daljna razgradnja motiva vrata, izgubila se njihova funkcionalna simbolika te su se dva gornja kasetona odbacila kako bi na kraju ostala samo dva donja kasetona kao dekorativna površina, obični okvir za prikaz motiva vojne opreme.⁷³⁵

Cambi iznosi, na temelju izgleda nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta, četiri razvojna stupnja postupne razgradnje tilurijskih vojničkih stela s motivom vrata:⁷³⁶

- Prvi tipološki stupanj – stela vojnika Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma. Vrata imaju četiri kasetona. U gornja dva kasetona su uobičajene, jednostavno oblikovane alke za kucanje, a u donja dva kasetona su prikazi luka (desni kaseton) i dvije strijele (lijevi kaseton), nema tobolca. Jako bogata profilacija kasetona vrata.
- Drugi tipološki stupanj – ulomak stele s prikazom motiva vrata iz Tilurija. Vrata imaju četiri kasetona. U gornja dva kasetona su jednostavno oblikovane alke za kucanje, a u dva donja kasetona su tobolac s remenjem (lijevi kaseton) te luk i dvije strijele (desni kaseton). Prošireni repertoar oružja u odnosu na stelu Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma, isti raspored oružja kao i na dugopoljskim stelama. Luk i strijele su spojeni u isti kaseton kako bi se napravilo mjesta za tobolac u drugom kasetonu. Što se tiče rasporeda i oblika motiva streličarskog oružja, jako je blizak Teodorovoj i Andromahovoj steli iz Dugopolja.
- Treći tipološki stupanj – Teodorova i Andromahova stela iz Dugopolja. Potpuno se odbacuju gornji kasetoni s alkama za kucanje jer su u neskladu s vojnom

⁷³² Ž. MILETIĆ, 2015., 360.

⁷³³ N. CAMBI, 1994., 160., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284-285.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.

⁷³⁴ N. CAMBI, 1994., 160., 168.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284-285.; N. CAMBI, 2001., 94.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.

⁷³⁵ N. CAMBI, 1994., 168.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 2001., 95.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.

⁷³⁶ N. CAMBI, 1994., 160, 168.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 2001., 95-96.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497., 511.; Ž. MILETIĆ, 2015., 360.

ikonografijom. Ostaju samo donja dva kasetona s prikazom motiva streličarskog oružja. Vrata postaju samo jedna vrsta okvira za prikaz motiva vojne opreme. Na obje stele je streličarsko oružje izrađeno na isti način, u jednom kasetonu je prikazan tobolac s remenjem, a u drugom kasetonu luk i dvije strijele zajedno.

- Četvrti tipološki stupanj – stela sagitarija Beresa iz Salone. Na donjem dijelu stele nema više motiva vrata s kasetonima, nego je čitavu površinu donjeg dijela stele zauzima veliki luk i strijela postavljena na tetivu luka. Došlo je do potpunog odbacivanja motiva vrata kao suvišnih, jer je na slobodnom polju bilo lakše izraditi motive vojne opreme. Stela više uopće nema arhitektonsku raščlambu.

Maršić se slaže s Cambijevom tipologijom razgradnje motiva vrata, ali dodaje i dva svoja dodatna zapažanja.⁷³⁷ Prema Maršiću, razgradnja motiva vrata je počela već sa smještanjem likova zarobljenih orijentalaca u donjim kasetonima stela s motivom vrata.⁷³⁸ Razgradnja motiva vrata nastavlja se kombiniranjem njihovih bista ili protoma u gornjim kasetonima s ručkama ili u donjim kasetonima vrata.⁷³⁹ U oba slučaja alke za kucanje ostaju na steli (jednom u gornjim, a drugi put u donjim kasetonima), ali se zato u toj prvoj fazi izbacuju ručke za izvlačenje.⁷⁴⁰ Nakon toga, kao jednu od međufaza u tom procesu, a moguće i prije pojave stela Druge kohorte Kiresta, imamo fazu kada sva četiri kasetona ispunjavaju instrumenti vojničkih zanimanja.⁷⁴¹ Izbacuju se i alke za kucanje te se kasetoni vrata od tada doživljavaju isključivo kao dekorativna polja.⁷⁴² Tek nakon toga, prema Maršiću, slijedi faza u kojoj se posve izbacuju dva donja kasetona, pa na motivu vrata više nemamo četiri nego dva kasetona s prikazom motiva vojne opreme.⁷⁴³

Osim na stelama Druge kohorte Kiresta, smanjivanje broja kasetona s četiri na dva se može zapaziti i na nekim stelama *Legio VII. C.P.F.* poslije 42. god., po čemu Miletić zaključuje da su i motiv vrata s četiri kasetona i motiv vrata s dva kasetona bili izum tilurijske kamenoklesarske radionice.⁷⁴⁴ Cambi pritom naglašava da se stele s reduciranim prikazom motiva vrata javljaju isključivo nakon 42. god., tj. iz razdoblja kada *Legio VII.* nosi počasnu titulu *(C)laudia (P)ia (F)idelis*.⁷⁴⁵ Cambi smatra da nije bilo skraćivanja

⁷³⁷ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷³⁸ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷³⁹ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷⁴⁰ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷⁴¹ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷⁴² D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷⁴³ D. MARŠIĆ, 2015., 15.

⁷⁴⁴ N. CAMBI, 1994., 160., 169., fusnota 77.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 360-361.

⁷⁴⁵ N. CAMBI, 1994., 169.; S. IVČEVIĆ, 2013., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 284.

broja kasetona zbog potreba vojnika Druge kohorte Kiresta da prihvati njihovo specifično streličarsko naoružanje, ne bi nikad ni došlo do reduciranja broja kasetona na motivu vrata na stelama drugih rimskih vojnih jedinica stacioniranih u provinciji Dalmaciji.⁷⁴⁶

9.4. Motiv vrata na burnumskim nadgrobnim stelama

Nadgrobnje stele Druge kohorte Kiresta jako su važne ne samo za razvitak nadgrobnih stela s motivom vrata, nego i za radioničke odnose između Tilurija i Burnuma.⁷⁴⁷ Legijska kamenoklesarska radionica u Tiluriju, mjesto proizvodnje arhitektonskih nadgrobnih stela s motivom vrata, nalazila se u okolini legijskog logora u Tiluriju.⁷⁴⁸ Prema Miletiću, sudeći po sličnostima između salonitanskih i tilurijskih stela, tilurijska kamenoklesarska radionica se razvila izravno iz salonitanskih kamenoklesarskih radionica te je nadgrobnje stele s motivom vrata proizvodila isključivo za rimske vojnike stacionirane u Dalmaciji.⁷⁴⁹ Miletić smatra da je tilurijska kamenoklesarska radionica bila aktivirana istodobno s burnumskom legijskom kamenoklesarskom radionicom za vrijeme Druzova posjeta Dalmaciji od 17. do 20. god., te da je funkcionirala za vrijeme prve polovine 1. st.⁷⁵⁰

Tako bi se, prema Miletiću, taj motiv vrata, koji je preuzet iz Italije, prvo razvio u augustovskom razdoblju kod salonitanskih kamenoklesarskih radionica, a onda se iz Salone taj motiv proširio na tilurijske kamenoklesarske radionice.⁷⁵¹ Trabeacija ranih salonitanskih arhitektonskih stela je precizno artikulirana, kao i kod tilurijskih stela.⁷⁵² Arhitektonski su tilurijske stele, u svom gornjem dijelu, jako slične salonitanskim arhitektonskim stelama (isti arhitektonski elementi i slični motiv repertoara na pedimentima i frizovima stela).⁷⁵³ Jedina je razlika između salonitanskih i tilurijskih arhitektonskih stela u njihovom donjem dijelu – dok salonitanske stele u svom donjem dijelu nemaju motiv vrata, tj. nemaju ništa ili imaju prikaz motiva vezanih uz zanimanje pokojnika, tilurijske stele imaju u svom donjem dijelu motiv vrata s kasetonima.⁷⁵⁴

Tilurijsku kamenoklesarsku radionicu prema Miletiću nisu kontrolirali vojni kamenoklesari nego civilni majstori u privatnim radionicama, makar su isključivo vojnici

⁷⁴⁶ N. CAMBI, 1994., 160., 168-169.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 2001., 94.

⁷⁴⁷ N. CAMBI, 1994., 160.; N. CAMBI, 2001., 95.

⁷⁴⁸ J. MEDINI, 1984., 112.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497.; D. TONČINIĆ, 2011., 18-19.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419-420., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 413.

⁷⁴⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 419-420.

⁷⁵⁰ Ž. MILETIĆ, 2013., 419-420.

⁷⁵¹ Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁷⁵² Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁷⁵³ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

⁷⁵⁴ Ž. MILETIĆ, 2013., 422.; Ž. MILETIĆ, 2015., 359.

bili njezini kupci.⁷⁵⁵ Miletić smatra da je tilurijska kamenoklesarska radionica imala svoju filijalu kod augzilijarnog logora Bigeste na rijeci Trebižat (Humac kod Ljubuškog u Hercegovini), koja je nastavila funkcionirati i nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.*, sve do 3. st., zbog prisutnosti augzilijarnih postrojbi u Bigestama.⁷⁵⁶ Stele proizvođene u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Tiluriju uvijek su bile rađene po istim nepromjenjivim specifičnim predlošcima – motiv dvokrilnih vrata s kasetonima u donjem dijelu stele – i prikaz tog motiva nije se mijenjao sve do odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija.⁷⁵⁷

Miletić smatra, s obzirom na prisutnost stela s motivom vrata na prostoru Salone, da su i salonitanske kamenoklesarske radionice ili možda čak salonitanska filijala tilurijske kamenoklesarske radionice također proizvodile nadgrobnne stele s motivom vrata.⁷⁵⁸ S obzirom da je veliki broj vojnika i veterana *Legio VII.* živio i služio na prostoru Salone u *officiumu* guvernera provincije, i oni su onda odabirali motive koji su bili popularni među svim vojnicima *Legio VII.* u Tiluriju.⁷⁵⁹ Tilurijske nadgrobnne stele s motivom vrata su se proizvodile prije svega za pripadnike *Legio VII.* koja je bila stacionirana u Tiluriju, ali i za neke augzilijarne postrojbe koje su bile stacionirane u Tiluriju i njegovim augzilijarnim logorima, a i taj tip nadgrobnih stela se susreće svugdje na prostoru provincije Dalmacije gdje je bilo rimskih vojnika, najviše na prostoru Tilurija i Salone.⁷⁶⁰ Stele s motivom vrata se u dalmatinskom zaleđu pronalaze i na prostorima gdje su veterani *Legio VII.* dobivali posjede (Hadromilje-Smokvice u Hercegovini, *pagus Scunasticus*; augzilijarni logor Bigeste u Gračinama kod Humca nedaleko od Ljubuškog, na rijeci Trebižat), ili gdje su postojale utvrde ili vojne postaje (Dicmo).⁷⁶¹ Prema Cambiju, nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija za Gornju Meziju sredinom 1. st., legijska kamenoklesarska radionica se ne seli zajedno s legijom u Viminacij, nego se gasi u Tiluriju.⁷⁶²

Cambi i Miletić zaključuju to na temelju činjenice da su stele *Legio VII. C.P.F.* iz Viminacija različite od stela *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija, s drukčijim oblicima te drukčijim

⁷⁵⁵ Ž. MILETIĆ, 2013., 419., 422-423.

⁷⁵⁶ Ž. MILETIĆ, 2013., 419., 422-423.; : Ž. MILETIĆ, 2015., 358.

⁷⁵⁷ S. IVČEVIĆ, 2013., 462., 471.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 53.

⁷⁵⁸ Ž. MILETIĆ, 2013., 424.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358-359.

⁷⁵⁹ Ž. MILETIĆ, 2013., 424.; Ž. MILETIĆ, 2015., 358-359.

⁷⁶⁰ N. CAMBI, 1994., 166.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 20., 37., 110.; N. CAMBI, 1991., 71., fusnota 238.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 20.; S. IVČEVIĆ, 2013., 449., 455., 469.; D. TONČINIĆ, 2005., 283-284.; N. CAMBI, 1993., 31., 33.; N. CAMBI, 2001., 93.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 497-498.; N. CAMBI, 1986., 81.; M. ZANINOVIĆ, 1984., 69.; Ž. MILETIĆ, 2017., 36.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172-173.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2013., 413.

⁷⁶¹ N. CAMBI, 1993., 31.; D. TONČINIĆ, 2005., 282-283.; N. CAMBI, 2001., 93.; D. TONČINIĆ, S. IVČEVIĆ, 2013., 499.; N. CAMBI, 1986., 81.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2007., 172-173.

⁷⁶² N. CAMBI, 2002., 150.; S. IVČEVIĆ, 2013., 462., 471.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2000., 45-46.; N. CAMBI, 1993., 33.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419., 425.

figuralnim i ornamentalnim motivima.⁷⁶³ Glavna razlika je ta da stele *Legio VII. C.P.F.* iz Viminacija više nemaju motiv vrata s kasetonima, a i druge vojne jedinice koje kasnije dolaze u Tilurij, poslije odlaska *Legio VII. C.P.F.*, umjesto stela s motivom vrata upotrebljavaju druge tipove stela.⁷⁶⁴ Nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija, prema Cambiju i Miletiću, dio kamenoklesarske radionice i tilurijskih kamenoklesarskih majstora, u potrazi za naručiteljima („trbuhom za kruhom“), seli se u Burnum sredinom 1. st., sjedište *Legio XI. C.P.F.*, gdje pronalaze novu klijentelu među tamošnjim vojnicima.⁷⁶⁵

Pritom tilurijski kamenoklesarski majstori donose sa sobom u Burnum motiv vrata s dva kasetona kao tilurijsku karakteristiku te se onda taj tilurijski motiv vrata širi iz burnumske legijske kamenoklesarske radionice posredstvom tilurijskih kamenoklesarskih majstora koji rade u Burnumu, širom sjeverne Dalmacije.⁷⁶⁶ Cambi i Miletić donose tu teoriju na temelju činjenice da su tijekom prve polovice 1. st. burnumske nadgrobne stele često jako jednostavne, bez portreta, nigdje nemaju prikazan motiv vrata te imaju jako malo vojničkih ikonografskih elemenata ili ih uopće nemaju, a u donjem dijelu uvijek imaju prikaz motiva vojne profesije i specijalizacije pokojnika.⁷⁶⁷

No zato se tijekom druge polovice 1. st. u Burnumu vidi promjena na stelama koje se proizvode u tamošnjoj legijskoj kamenoklesarskoj radionici.⁷⁶⁸ Gubi se tada prikaz alatki i oružja u donjem dijelu stele te njih zamjenjuje motiv vrata s dva kasetona, tipičan za tilurijske kamenoklesarske radionice, ali koji se tek od sredine 1. st. prvi put javlja u Burnumu, a javljaju se tada i tipični vojnički elementi na burnumskim nadgrobnim stelama.⁷⁶⁹ Tako je npr. na steli Dagnasa, sina Apsejeva, motiv vrata ispunio prostor u

⁷⁶³ D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 1993., 33.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419., 425-427.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 363-364.

⁷⁶⁴ D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 1993., 33.; Ž. MILETIĆ, 2013., 419., 425-427.; Ž. MILETIĆ, 2015., 357., 363-364.

⁷⁶⁵ N. CAMBI, 2002., 150.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2000., 45-46.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 25., 33-34.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 1994., 160., 169., fusnota 77.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; N. CAMBI, 2013., 23-24.

⁷⁶⁶ N. CAMBI, 2002., 150.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2000., 45-46.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 25., 33-34.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 1994., 160., 169., fusnota 77.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; N. CAMBI, 2013., 23-24.

⁷⁶⁷ N. CAMBI, 2002., 150.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 33.; Ž. MILETIĆ, 2013., 424-425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; M. ABRAMIĆ, 1924., 224., fusnota 2.; D. TONČINIĆ, M. VUKOV, 2018., 52.; N. CAMBI, 2013., 23.

⁷⁶⁸ D. MARŠIĆ, 2007., 224.; N. CAMBI, 2002., 150.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 33-34.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.

⁷⁶⁹ D. MARŠIĆ, 2007., 224.; N. CAMBI, 2002., 150.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 33-34.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; Ž. MILETIĆ, 2015., 361.; N. CAMBI, 2013., 23.

donjoj polovici nadgrobne stele koji je ranije bio predviđen za prikazivanje motiva vojne opreme ili alatki.⁷⁷⁰ Štoviše, imamo više stela s motivom vrata s dva kasetona na prostoru Burnuma nego na prostoru Tilurija, jer je taj tip stele bio najpopularniji upravo na prostoru Burnuma.⁷⁷¹ Maršić smatra da je motiv vrata na burnumskim stelama bio vjerojatno preuzet sa tilurijskih stela u burnumskoj radionici, po svoj prilici posredstvom novopridošlih kamenoklesarskih majstora iz Tilurija, a taj zaključak donosi na temelju usporedbe sličnosti stele Dagnasa, sina Apsejeva sa tilurijskim stelama s motivom vrata.⁷⁷²

Vrata na burnumskim stelama iz tog razdoblja izrađena su na identičan način kao i na tilurijskim stelama vojnika *Legio VII. C.P.F.*, po čemu Cambi i Miletić zaključuju da su za njihovo pojavljivanje na nadgrobnim stelama u Burnumu nedvojbeno zaslužni tilurijski kamenoklesarski majstori.⁷⁷³ Ta vrata mogu biti izrađena u punom formatu i ispunjena naoružanjem, a mogu biti i reduciranog formata, sa svega dva izdužena kasetona.⁷⁷⁴ U slučaju nadgrobnih stela legionara iz tog razdoblja u Burnumu, u kasetonima vrata nemamo prikazan luk, strijele i tobolac nego opremu vrata, obično lavlje protome s alkama za kucanje, ili pak likove zarobljenih orijentalaca.⁷⁷⁵ Stele s motivom vrata s dva kasetona se od sredine 1. st. izrađuju u Burnumu, prvo za vojnike *Legio XI. C.P.F.*, a nakon odlaska *Legio XI. C.P.F.* iz Burnuma 69. god., i za vojnike *Legio III. Flavia Felix*.⁷⁷⁶

Nakon odlaska *Legio III. Flavia Felix* iz Burnuma 86. god., Cambi smatra da se gasi legijska kamenoklesarska radionica u Burnumu i da kamenoklesarski majstori zato odlaze na druga mjesta u potrazi za zaradom, i nakon toga se motiv vrata više ne javlja na nadgrobnim stelama nigdje u Dalmaciji.⁷⁷⁷ Motiv vrata s četiri ili dva kasetona je ograničen na prostoru Dalmacije gotovo isključivo na vojničke stele – imamo samo jednu civilnu stelu s motivom vrata na prostoru provincije Dalmacije, stelu Vadike Titue iz Asserije, koju Cambi datira u sredinu 1. st. tj. u Neronovo ili ranoflavijejsko doba.⁷⁷⁸ Za stelu Vadike Titue iz Asserije Cambi smatra kako je lako moguće da su je napravili po narudžbi, za bogatu civilnu klijentelu Asserije, tilurijski kamenoklesarski majstori koji su

⁷⁷⁰ D. MARŠIĆ, 2007., 210.

⁷⁷¹ N. CAMBI, 1994., 160., 169., fusnota 77.; D. TONČINIĆ, 2011., 19.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.

⁷⁷² N. CAMBI, 1994., 174.; D. MARŠIĆ, 2007., 210.; I. GLAVAŠ, 2015., 46., fusnota 248.

⁷⁷³ N. CAMBI, 2002., 150.; N. CAMBI, 2005., 55.; Ž. MILETIĆ, 2013., 425.; N. CAMBI, 2013., 23.

⁷⁷⁴ D. MARŠIĆ, 2007., 224.

⁷⁷⁵ N. CAMBI, 1994., 169.; Ž. MILETIĆ, 2013., 424-425.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225.

⁷⁷⁶ D. TONČINIĆ, 2011., 19.; N. CAMBI, 2005., 55.; N. CAMBI, 1993., 33-34.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; S. IVČEVIĆ, 2013., 455.; D. TONČINIĆ, 2005., 285.; N. CAMBI, 2001., 95.

⁷⁷⁷ D. TONČINIĆ, 2011., 19-20.; N. CAMBI, 1993., 25., 33-34.; D. TONČINIĆ, 2011., 20.

⁷⁷⁸ D. TONČINIĆ, 2011., 19-20.; N. CAMBI, 1993., 25., 31., 33-34.; D. TONČINIĆ, 2011., 20.; N. CAMBI, 2000., 45-46.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; N. CAMBI, 2005., 55.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225-226., fusnota 4., 228.

djelovali u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Burnumu.⁷⁷⁹ Miletić primjećuje da se motiv vrata nastavlja javljati na nadgrobnim stelama na prostoru provincije Dalmacije još bar nekoliko desetljeća nakon što se taj motiv prestao koristiti na vojničkim stelama.⁷⁸⁰

10. Pitanje dugotrajne vojne službe vojnika Druge kohorte Kiresta

Od deset nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta sa sačuvanim natpisima, na šest stela (stela Dagnasa, sina Apsejeva iz Burnuma, mali ulomak nadgrobnje stele iz Burnuma, stela Herasa, sina Enomajeva iz Burnuma, Andromahova i Teodorova stela iz Dugopolja i stela Marka Pithe iz Tilurija), se spominje broj dobivenih stipendija tj. koliko je godina pokojnik proveo u vojnoj službi u postrojbi u trenutku svoje smrti.⁷⁸¹ Neobična karakteristika Druge kohorte Kiresta je da su njeni pripadnici imali izrazito dugotrajne vojne službe u postrojbi.⁷⁸² To je bila vojna postrojba u kojoj je služio veći broj starih ljudi, koji su se iz nekog nama nepoznatog razloga zadržali jako dugo u vojnoj službi.⁷⁸³

Vojnici Druge kohorte Kiresta su u prosjeku proveli između 30 i 40 godina u aktivnoj vojnoj službi u antičkoj rimskoj vojsci – Gaj Julije Teodor je imao najduži vojni staž od svih vojnika Druge kohorte Kiresta.⁷⁸⁴ Proveo je čak 42 godine u aktivnoj vojnoj službi, što je dosta duže od prosječnih 25 godina vojne službe za auxilijarne postrojbe.⁷⁸⁵ U samo dva slučaja su vojnici Druge kohorte Kiresta proveli manje od 25 godina u aktivnoj vojnoj službi – Dagnas, sin Apsejev je tako proveo 24 godine u aktivnoj vojnoj službi u trenutku svoje smrti, dok je Heras, sin Enomajev proveo 22 godine u aktivnoj vojnoj službi u trenutku svoje smrti.⁷⁸⁶

Osim toga, vojnici Druge kohorte Kiresta općenito umiru u, za antičko vrijeme, izrazito dubokoj starosti, a i živjeli su u prosjeku duže od ostalih pripadnika auxilijarnih postrojbi na prostoru provincije Dalmacije – gotovo svi su umrli u životnoj dobi od između 50 i 65 godina.⁷⁸⁷ Veteran Gaj Julije Mara je doživio najveću starost od svih vojnika Druge kohorte Kiresta, čak 90 godina u trenutku svoje smrti, dok je u najmlađoj životnoj dobi

⁷⁷⁹ D. TONČINIĆ, 2011., 19-20.; N. CAMBI, 1993., 25., 31., 33-34.; D. TONČINIĆ, 2011., 20.; N. CAMBI, 2000., 45-46.; N. CAMBI, 1991., 70-71.; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 21.; N. CAMBI, 2005., 55.; D. TONČINIĆ, 2005., 283.; M. ABRAMIĆ, 1924., 225-226., fusnota 4., 228.

⁷⁸⁰ Ž. MILETIĆ, 2013., 424.

⁷⁸¹ N. CESARIK, 2020., 330.

⁷⁸² N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 88.; J. J. WILKES, 1969., 147.

⁷⁸³ N. CAMBI, 1994., 162.; N. CAMBI, 2001., 88.; J. J. WILKES, 1969., 147.

⁷⁸⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.; N. CAMBI, 1994., 159., fusnota 36., 162., fusnota 47.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; N. CAMBI et al., 2007., 27.; N. CESARIK, 2020., 359., 330-331.; J. J. WILKES, 1969., 147.

⁷⁸⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 40.; N. CAMBI, 1994., 159., fusnota 36., 162., fusnota 47.; Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; N. CAMBI et al., 2007., 27.; N. CESARIK, 2020., 359., 330-331.; J. J. WILKES, 1969., 147.

⁷⁸⁶ N. CESARIK, 2020., 330-331.

⁷⁸⁷ N. CESARIK, 2020., 330.

umro Stiev, sin Barnainov koji je imao tek 30 godina u trenutku svoje smrti.⁷⁸⁸ Prema Cesariku, gledano po medijanu, zabilježeni vojnici Druge kohorte Kiresta su prosječno živjeli 60 godina, u prosjeku su bili regrutirani sa 25 godina starosti, te su u prosjeku proveli 35.5 godina u aktivnoj vojnoj službi.⁷⁸⁹

Cambi smatra kako su vojnici Druge kohorte Kiresta imali tako dugotrajne vojne službe zato jer nisu željeli otići iz vojske, iako su stekli pravo na mirovinu, kao i da je vjerojatno još uvijek postojala potreba za njihovom specijaliziranom vojnom službom jer su i u starijoj životnoj dobi i dalje iskazivali tjelesne sposobnosti.⁷⁹⁰ Cambi također smatra, a s time se Miletić slaže, da se dugotrajna vojna služba nekih pripadnika Druge kohorte Kiresta može objasniti time da su cijelu svoju vojnu službu odslužili u provinciji Dalmaciji.⁷⁹¹ Nikola Cesarik smatra da je upravo činjenica da je riječ o specijaliziranoj streličarskoj postrojbi, čiji su vojnici zbog svojih vještina bili nezamjenivi i u podmakloj životnoj dobi, razlog tako dugotrajne vojne službe vojnika Druge kohorte Kiresta.⁷⁹²

Prema Matijeviću, kako je ovo bila specijalizirana streličarska auxilijarna postrojba koja se popunjavala isključivo unovačenim peregrinima s prostora Bliskog Istoka, nikada sa lokalnim peregrinskim stanovništvom unovačenim na prostoru gdje je postrojba bila stacionirana, nakon što je poslije svega tridesetak godina prekinuto novačenje za Drugu kohortu Kiresta brzo se stvorio manjak u ljudstvu postrojbe.⁷⁹³ Taj manjak ljudstva je onda nadoknađivan zadržavanjem određenog broja vojnika u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi puno duže nego što je bilo uobičajeno, a kako su redovita novačenja izostala, Druga kohorta Kiresta je s vremenom počela odumirati, dok na kraju nije bila konačno raspuštena zbog gubitka svojih borbenih sposobnosti.⁷⁹⁴

11. Druga kohorta Kiresta – konačna sudbina postrojbe

Kako smo dosad utvrdili, Druga kohorta Kiresta je potvrđena samo na prostoru provincije Dalmacije, i više nigdje drugdje na prostoru Rimskog Carstva. Zato se postavlja pitanje na koje je teško odgovoriti – je li postrojba napustila provinciju Dalmaciju, ili je raspuštena baš na prostoru provincije Dalmacije? Imamo razne teorije o konačnoj sudbini Druge kohorte Kiresta. Alföldy smatra da se ne može odrediti točan datum odlaska ove

⁷⁸⁸ N. CESARIK, 2020., 330.

⁷⁸⁹ N. CESARIK, 2020., 313., 331., 334., 337.

⁷⁹⁰ N. CAMBI, 1994., 160., 162.; N. CAMBI, 2001., 88.

⁷⁹¹ Ž. MILETIĆ, 2010., 131.; N. CAMBI et al., 2007., 28.

⁷⁹² N. CESARIK, 2020., 313-314.

⁷⁹³ I. MATIJEVIĆ, 2009., 43.

⁷⁹⁴ I. MATIJEVIĆ, 2009., 43.

postrojbe – na temelju datacije natpisne građe smatra da je, nakon gušenja Velikog ustanka dvojice Batona, Druga kohorta Kiresta ostala u vojnoj posadi provincije Dalmacije sve do vladavine Klaudija.⁷⁹⁵

Alföldy smatra da Druga kohorta Kiresta odlazi iz provincije Dalmacije najvjerojatnije sredinom 1. st., premda ne isključuje ni mogućnost da je otišla kasnije, oko 70. god., u svakom slučaju sigurno prije dinastije Flavijevaca.⁷⁹⁶ Betz smatra da ova postrojba odlazi iz Dalmacije već sredinom 1. st., ali da se ne može utvrditi točan datum odlaska Druge kohorte Kiresta.⁷⁹⁷ Medini se slaže s mišljenjem Alföldya da je već za Klaudijeve vladavine Druga kohorta Kiresta napustila provinciju Dalmaciju.⁷⁹⁸ Suić smatra da je Druga kohorta Kiresta ostala smještena u provinciji Dalmaciji sve do 70. god., te da je otišla iz provincije Dalmacije odmah nakon odlaska *Legio XI. C.P.F.* iz Burnuma.⁷⁹⁹ Wilkes smatra da je Druga kohorta Kiresta napustila provinciju Dalmaciju oko 70. god. zato jer su svi njezini nadgrobni spomenici u provinciji Dalmaciji sigurno iz predflavijevskog vremena i jer svi na njima spomenuti vojnici potječu iz izvornog mjesta gdje je postrojba bila unovačena, tj. iz sjeverne Sirije.⁸⁰⁰

Maršić smatra kako Druga kohorta Kiresta boravi u provinciji Dalmaciji oko i iza sredine 1. st.⁸⁰¹ Sanader smatra kako je Druga kohorta Kiresta boravila u provinciji Dalmaciji tijekom 1. st., sve do dinastije Flavijevaca.⁸⁰² Prema Glavašu, Druga kohorta Kiresta je vjerojatno bila raspuštena u provinciji Dalmaciji za vladavine Flavijevaca, premda na temelju analize dugopoljskih stela Glavaš ne isključuje mogućnost da je postrojba možda bila raspuštena i ranije.⁸⁰³ Spaul smatra, s obzirom kako imamo svega nekoliko nadgrobnih spomenika ove postrojbe, da je Druga kohorta Kiresta bila kratkog vijeka, i da je možda čak bila raspuštena i prije dolaska Vespazijana na vlast, ali da je vjerojatno bila raspuštena negdje prije 100. god.⁸⁰⁴

Matijević smatra, s obzirom kako nadgrobni spomenici ove postrojbe nisu pronađeni nigdje drugdje osim u provinciji Dalmaciji, da se s vremenom, zbog prestanka novačenja, broj pripadnika Druge kohorte Kiresta sve više smanjivao do te mjere da više nije

⁷⁹⁵ G. ALFÖLDY, 1962., 268., 287.; Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

⁷⁹⁶ G. ALFÖLDY, 1962., 268., 287.; Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; I. GLAVAŠ, 2015., 46.

⁷⁹⁷ Ž. MILETIĆ, 2010., 130.; A. BETZ, 1954., 85.

⁷⁹⁸ J. MEDINI, 1984., 121., fusnota 33.

⁷⁹⁹ M. SUIĆ, 1970., 123.

⁸⁰⁰ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.; J. J. WILKES, 1969., 141.

⁸⁰¹ D. MARŠIĆ, 2007., 212., fusnota 42.

⁸⁰² M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010., 110.

⁸⁰³ I. GLAVAŠ, 2015., 49.

⁸⁰⁴ S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.; J. SPAUL, 2000., 431., 527.

predstavljala značajniju borbenu silu, te je zato na kraju bila raspuštena na prostoru Dalmacije u ranoflavijevskom razdoblju.⁸⁰⁵ Kurilić i Serventi smatraju da je Druga kohorta Kiresta ostala u Dalmaciji tijekom cijelog svog životnog vijeka te da je raspuštena u provinciji Dalmaciji vjerojatno još i prije vladavine Vespazijana.⁸⁰⁶ Cesarik smatra, na temelju analize stele Marka Pithe, da je Druga kohorta Kiresta bila smještena u provinciji Dalmaciji sve do flavijevskog doba.⁸⁰⁷ S obzirom da se nigdje više ne spominje njezino ime poslije vladavine Vespazijana, prema Cesariku Druga kohorta Kiresta je bila raspuštena na području provincije Dalmacije u zadnjoj trećini 1. st.⁸⁰⁸

Cambi smatra, na temelju analize nadgrobne stele Marka Pithe iz Tilurija, burnumskih stela te dugopoljskih stela, da je Druga kohorta Kiresta postrojba ostala u provinciji Dalmaciji sve do ranog vespazijanskog razdoblja.⁸⁰⁹ Kako nigdje u rimskom svijetu nije otkriven nadgrobni spomenik ove postrojbe koji je kasniji od vespazijanskog razdoblja, Cambi smatra da je Druga kohorta Kiresta na kraju bila raspuštena u Tiluriju tijekom vladavine Vespazijana, vjerojatno oko 80. god., i kasnije nije više nikad bila obnovljena, barem ne pod istim imenom.⁸¹⁰ Miletić se slaže s mišljenjem Cambija o datumu raspuštanja Druge kohorte Kiresta.⁸¹¹ Ivčević se također slaže s mišljenjem Cambija o vremenu raspuštanja Druge kohorte Kiresta na temelju analize nadgrobne stele Marka Pithe iz Tilurija.⁸¹²

⁸⁰⁵ I. MATIJEVIĆ, 2009., 42-43.

⁸⁰⁶ A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2015., 19.

⁸⁰⁷ N. CESARIK, 2020., 315.

⁸⁰⁸ N. CESARIK, 2020., 315.

⁸⁰⁹ N. CAMBI, 1994., 172.; D. MARŠIĆ, 2007., 212., fusnota 42.; N. CAMBI et al., 2007., 27-28., 30.; S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.

⁸¹⁰ N. CAMBI, 1994., 172.; D. MARŠIĆ, 2007., 212., fusnota 42.; N. CAMBI et al., 2007., 27-28., 30.

⁸¹¹ Ž. MILETIĆ, 2010., 130-132., 134.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009., 76.

⁸¹² S. IVČEVIĆ, 2013., 448., fusnota 23.

12. Zaključak

Druga kohorta Kiresta je, u usporedbi s legijama i nekim drugim augzilijarnim postrojbama u Hrvatskoj, na relativnoj margini arheološke znanosti. Djelomično je to rezultat slabih arheoloških nalaza ove postrojbe, koji su ograničeni isključivo na deset nadgrobni stela, jednu nadgrobnu aru i nekoliko nalaza metalnih vrhova strelica i koštanih ojačanja kompozitnih lukova. To je bila specijalistička augzilijarna postrojba antičke rimske vojske, streličarska postrojba naoružana isključivo kompozitnim lukom i strijelama. Streličarske postrojbe su bile formirane od peregrina unovačenih na prostoru Bliskog Istoka, pogotovo Sirije, te one mogu biti i pješачke i konjaničke postrojbe. Kompozitni luk je bio najvažnije oružje Druge kohorte Kiresta. Izrada kompozitnog luka je bila izrazito složena, dugotrajna i skupocjena, a kompozitni luk se radio kombinacijom roga, kosti, tetive, kože i različitih vrsta drveta koji su bili posebno pripremljeni i zatim slijepljeni u više slojeva oko višedijelne drvene jezgre.

Antička rimska vojska je preuzela kompozitni luk sa prostora Bliskog Istoka, gdje su kompozitni lukovi bili oružje bogatih, profesionalno obučanih plemića-konjanika koji su strijele mogli ispaljivati i stojeći te iz sedla u punom galopu. Nažalost, dosad pronađeni ostatci kompozitnih lukova i vrhova strijela u Burnumu i Tiluriju se ne mogu pouzdano povezati isključivo s Drugom kohortom Kiresta, jer antički pisani izvori i arheološki nalazi pokazuju da su vjerojatno svi rimski augzilijarni vojnici i legionari, ne samo streličari, bili obučavani da se znaju koristiti kompozitnim lukom po potrebi. Također, izgled vrhova strijela i dijelova kompozitnih lukova nije se mijenjao tijekom dugog vremenskog perioda, od prapovijesti do srednjeg vijeka, pa je zato izrazito bitan njihov arheološki kontekst pri pokušaju njihove datacije.

Druga kohorta Kiresta je bila podrijetlom iz sirijske provincije Kirestike (današnja sjeverozapadna Sirija), i svi njeni vojnici su podrijetlom iz dva antička sirijska grada, Bereje i Kira. Dok većina znanstvenika smatra da je Druga kohorta Kiresta bila popunjavana isključivo peregrinima unovačenim na prostoru Sirije, neki znanstvenici smatraju da se ljudstvo za ovu postrojbu nije novačilo isključivo na temelju etničkog podrijetla vojnika. Prema dosad pronađenim nadgrobni spomenicima Druge kohorte Kiresta, može se zaključiti da je ova postrojba bila smještena prvo u augzilijarnom logoru u Burnumu te zatim u legijskom logoru u Tiluriju. Na prostoru Burnuma su dosad potvrđena četiri augzilijarna logora, a na prostoru Tilurija dva augzilijarna logora. Lokacije augzilijarnih logora na prostoru Tilurija i Burnuma su potvrđene samo preko zračnih

snimaka, a samo su auxilijarni logor kod Jurinih Ograda u Ivoševcima te auxilijarni logor u Bigestama (Gračine kod Humca nedaleko od Ljubuškog, na rijeci Trebižat) bili dosad kako-tako profesionalno arheološki istraživani. Odjeljenja Druge kohorte Kiresta su vjerojatno bila smještena i u okolnim utvrdama i vojnim postajama, npr. kod vojne postaje u Dugopolju, ovisno gdje je njezina prisutnost bila potrebna.

Sigurno je Druga kohorta Kiresta u Tiluriju zamijenila ulogu *Legio VII. C.P.F.*, koja odlazi iz provincije Dalmacije za Gornju Meziju sredinom 1. st., uselivši se u ispražnjeni legijski logor i preuzevši obranu zaleđa antičke Salone i cestovnih komunikacija koje su vodile iz Salone prema unutrašnjosti provincije Dalmacije. Što se tiče datuma osnivanja ove postrojbe i kada je točno došla u provinciju Dalmaciju, to je predmet više različitih teorija, i ništa se ne može po tom pitanju zaključiti sa sigurnošću. Ne može se niti sa sigurnošću potvrditi da je Druga kohorta Kiresta sudjelovala u gušenju Velikog ustanka dvojice Batona. Najvjerojatnije je Druga kohorta Kiresta došla u provinciju Dalmaciju negdje sredinom 1. st., za vladavine Klaudija.

Nadgrobnni spomenici Druge kohorte Kiresta su dosad nađeni isključivo na prostoru provincije Dalmacije, i više nigdje drugdje na prostoru Rimskog Carstva, i svi nadgrobnni spomenici ove postrojbe potječu iz predflavijevskog vremena. Sve što znamo o Drugoj kohorti Kiresta i njezinim vojnicima smo saznali isključivo na temelju 11 nadgrobnih spomenika ove postrojbe koji su dosad pronađeni – jedne nadgrobne are veterana i deset nadgrobnih stela. Najviše nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta je pronađeno u Burnumu, čak četiri, dva su pronađena u Saloni, dva u Dugopolju, dva u Tiluriju i jedan u Zadru. Glavna karakteristika nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta je izrazito detaljan prikaz streličarske opreme u kasetonima vrata u donjem dijelu stele. Na ukupno pet stela Druge kohorte Kiresta imamo prikaz streličarske opreme, a ti prikazi su izrazito bitni jer zbog svoje detaljne izrade omogućuju znanstvenicima da rekonstruiraju izgled streličarske opreme antičke rimske vojske. To su tipične tilurijske arhitektonske stele, a pet stela Druge kohorte Kiresta ima u svom donjem dijelu motiv dvokrilnih vrata s četiri ili dva kasetona.

Stele s motivom vrata s četiri ili dva kasetona su se proizvodile u prvoj polovini 1. st. u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Tiluriju. Tijekom druge polovine 1. st., nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz Tilurija, stele s motivom vrata s dva kasetona se počinju proizvoditi u legijskoj kamenoklesarskoj radionici u Burnumu za vojnike *Legio XI. C.P.F.* te za vojnike *Legio III. Flavia Felix*. Osim za legionare, stele s motivom vrata s četiri i dva kasetona su se i u Burnumu i u Tiluriju proizvodile i za vojnike auxilijarnih postrojbi koje su bile tamo smještene. U Burnumu se stele s motivom vrata s dva kasetona počinju

proizvoditi zato jer su se tilurijski kamenoklesarski majstori preselili u Burnum u potrazi za poslom nakon odlaska *Legio VII. C.P.F.* iz provincije Dalmacije, i gašenja legijske kamenoklesarske radionice u Tiluriju.

Motiv vrata na tilurijskim i burnumskim nadgrobnim stelama sigurno nema nikakve veze s metroačkom religijom. Vjerojatno je nadgrobna stela s motivom vrata nastala kao reducirani prikaz zagrobnog hrama (naiskos ili edikula). Upravo se po stelama Druge kohorte Kiresta može donijeti kronologija degradacije motiva vrata na tilurijskim stelama s motivom vrata. Jako je neobična činjenica da su brojni vojnici Druge kohorte Kiresta imali izrazito dugotrajne vojne službe – u prosjeku su služili između 30 i 40 godina u antičkoj rimskoj vojsci, s najdužom vojnom službom u slučaju Gaja Julija Andromaha, koji je bio čak 42 godine u aktivnoj vojnoj službi u postrojbi. Najvjerojatnije objašnjenje za tu praksu je teorija da su vojnici Druge kohorte Kiresta bili prijeko potrebni antičkoj rimskoj vojsci zbog svoje specijalizacije tj. streličarstva, te da su i u svojoj poodmakloj životnoj dobi i dalje pokazivali tjelesne sposobnosti potrebne za nastavak vojne službe.

Ne zna se točna sudbina Druge kohorte Kiresta. Sudeći po dosad pronađenim nadgrobnim spomenicima ove postrojbe, najvjerojatnije je Druga kohorta Kiresta bila raspuštena upravo na području provincije Dalmacije nakon što je izgubila svoje borbene sposobnosti. Točan datum raspuštanja postrojbe je nepoznat, a najvjerojatnije je Druga kohorta Kiresta raspuštena za dinastije Flavijevaca, negdje oko 80. god. Veliki problem je gotovo potpuna arheološka neistraženost dosad utvrđenih lokacija augzilizarnih logora na prostoru provincije Dalmacije. Buduća arheološka istraživanja Burnuma, Tilurija i njihovih augzilizarnih logora, vođena suvremenim metodama arheološkog iskopavanja, će sigurno otkriti nove arheološke nalaze i nadgrobni spomenika i streličarske vojne opreme Druge kohorte Kiresta. Ti novi arheološki nalazi koji se otkriju u budućnosti će sigurno omogućiti rješavanje postojeće problematike i nepoznanice koje se vežu uz Drugu kohortu Kiresta.

SAŽETAK

Druga kohorta Kiresta

Tema ovog diplomskog rada je Druga kohorta Kiresta, specijalistička streličarska auxilijarna postrojba antičke rimske vojske. Ova postrojba je podrijetlom s prostora sirijske provincije Kirestike. Njezini pripadnici dolaze iz dva antička grada sjeverne Sirije, Bereja i Kir. Druga kohorta Kiresta je vjerojatno bila smještena prvo u Burnumu, a zatim u Tiluriju. Javlja se samo na prostoru rimske provincije Dalmacije. Sve što se o njoj dosad zna, otkriveno je na temelju 11 nadgrobnih spomenika Druge kohorte Kiresta koje su dosad pronađene. Šest nadgrobnih spomenika je iz srednje Dalmacije i pet iz sjeverne Dalmacije. Riječ je o deset nadgrobnih stela i jednoj nadgrobnoj ari. Na pet nadgrobnih stela Druge kohorte Kiresta imamo motiv vrata s dva ili četiri kasetona, po kojima se može donijeti kronologija degradacije motiva vrata na ovom tipu nadgrobne stele. Motiv vrata nema nikakve veze s metroačkom religijom, nego je vjerojatno bio reducirani prikaz zagrobnog hrama (naiskos ili edikula). Vojnici Druge kohorte Kiresta imaju izrazito dugotrajne vojne službe, prosječno su između 30 i 40 godina služili u antičkoj rimskoj vojsci. Konačna sudbina postrojbe je nepoznata, vjerojatno je bila raspuštena u provinciji Dalmaciji oko 80. god.

Ključne riječi: Druga kohorta Kiresta, nadgrobna stela, Burnum, Tilurij, motiv vrata

ABSTRACT

Cohors II. Cyrrhestarum

The subject of this diploma thesis is Cohors II. Cyrrhestarum, a specialistic auxiliary archery unit of the ancient roman army. This unit originates from the syrian province of Cyrrestica. Its members are from two ancient cities of northern Syria, Beroea and Cyrrhus. Cohors II. Cyrrhestarum was probably first stationed at Burnum, and then at Tilurium. It appears only in the roman province of Dalmatia. Everything known about it so far is known from 11 burial monuments of Cohors II. Cyrrhestarum that were discovered so far. Six burial monuments are from central Dalmatia and five are from northern Dalmatia. These are ten burial stelae and one funerary altar. On five burial stelae of Cohors II. Cyrrhestarum we have a door motif with two or four cassettes, and based on that we can make a chronology of the degradation of door motif on this type of burial stelae. The door motif has no connections at all with the metroac religion, and is probably a reduced image of a burial temple (naiscos or ediculae). Soldiers of the Cohors II. Cyrrhestarum have exceptionally long military services, on average they served between 30 and 40 years in the ancient roman army. The final fate of this unit is unknown, it was probably disbanded in the province of Dalmatia around 80. A.D.

Key words: Cohors II Cyrrhestarum, stelae, Burnum, Tilurium, door motif

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M., 1924. – Mihovil Abramić, *Militaria Burnensia, Strena Buliciana (uredili M. Abramić i V. Hoffiler)*, Zagreb-Split, 221-228.
- ALFÖLDY, G., 1962. – Geza Alföldy, Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, *Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae*, 14. (1962.), Budimpešta, Mađarska, 259-295.
- ALFÖLDY, G., 1969. – Geza Alföldy, *Die personennamen in der römischen provinz Dalmatia*, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, Njemačka.
- BETZ, A., 1954. – Artur Betz, Neue inschriften aus dem römische dalmatien, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56-59., drugi dio, 1954-1957., Split, 84-87.
- BISHOP., M. C., COULSTON, J. C. N., 2006. – M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman military equipment, from the Punic wars to the fall of Rome, second edition*, Oxford books, Oxford, UK.
- BULIĆ, F., 1880. – Frane Bulić, Iscrizioni Inedite, *Bulletino di archeologia e storia dalmata, anno III*, Split, 177-178.
- BULIĆ, F., 1900. – Frane Bulić, Iscrizioni Inedite, *Bulletino di archeologia e storia dalmata, anno XXIII*, Split, 3-15.
- CAMBI, N., et. al., 2007. – Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Rimska vojska u Burnumu, *Burnum – katalogi i monografije Burnuma II*, Nacionalni park Krka, Drniš-Šibenik-Zadar.
- CAMBI, N., 1994. – Nenad Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, 86, Split, 147-181.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi – antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2001. – Nenad Cambi, Dugopolje u antici, u: *Dugopolje – zbornik radova općine Dugopolje (Ante Gulin)*, Zagreb-Dugopolje, 79-108.
- CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- CAMBI, N., 1991. – Nenad Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Nakladni zavod matice Hrvatske, Zagreb.
- CAMBI, N., 1986. – Nenad Cambi, Salona i njene nekropole, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 25., vol. 12. (1985./1986.)*, Zadar, 61-107.

- CAMBI, N., 1993. – Nenad Cambi, Rimski nadgrobnji spomenici iz Asserije, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 31., no. 18. (1991./1992.), Zadar, 25-60.
- CAMBI, N., 2013. – Nenad Cambi, Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji, *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. god. u Splitu*, Split, 17-99.
- CAMPEDELLI, A., 2011. – Alessandro Campedelli, Kastrum Burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja, *Archaeologia Adriatica*, vol. 5., no. 1. (2011.), Sveučilište u Zadru, Zadar, 33-64.
- CESARIK, N., 2014 – Nikola Cesarik, Osvrt na itinerar Ale Tungra i Frontonove ale, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, no. 56. (2014.), Zadar, 1-24.
- CESARIK, N., 2020. – Nikola Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- CESARIK, N., DRAHOTUSKY-BRUKETA, L., 2020. – Nikola Cesarik, Luka Drahotusky-Bruketa, The inscriptions of Cohors III Alpinorum from Cecela near Drniš (Dalmatia) and the question of the roman military presence in Petrovo polje during the Principate, *Journal of ancient History and Archaeology*, vol. 7., no. 2. (2020.), Institut arheologije i povijesti umjetnosti, Cluj-Napoca, Rumunjska, 32-45.
- CESARIK, N., 2017. – Nikola Cesarik, River crossings and roman auxiliary forts: a new evidence from the river Krka, *Collegium Antropologicum*, vol. 41., no. 4. (2017.), Zagreb, 363-370.
- CESARIK, N., 2018. – Nikola Cesarik, Pre-roman and roman Burnum: some remarks, and new evidence of the auxiliary fort at Čučevo, *Journal of Ancient History and Archaeology*, vol. 5., no. 4. (2018.), Institut arheologije i povijesti umjetnosti, Cluj-Napoca, Rumunjska, 5-21.
- CESARIK, N., 2018.b – Nikola Cesarik, River crossings and roman auxiliary forts: the evidence from the river Cetina, *Collegium Antropologicum*, vol. 42., no. 1. (2018.), Zagreb, 53-63.
- CESARIK, N., 2019. – Nikola Cesarik, Roman auxiliary forts in Dalmatia: the case of Tilurium, *Journal of Ancient History and Archaeology*, vol. 6., no. 2. (2019.), Institut arheologije i povijesti umjetnosti, Cluj-Napoca, Rumunjska, 27-41.
- DESSAU, H., 1916. – Hermannus Dessau, *Inscriptiones Latinae, Selecta E, vol. III, pars II*, Berolini, Apud Weidmannos, MCMXVI, 85., br. 9164.

- FERJANČIĆ, S., 2018. – Snežana Ferjančić, Recruitment of Auxilia in Illyricum from Augustus to Nero, u: *The century of the brave – roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs, Proceedings of the international conference, Zagreb, 2014.*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 147-155.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2009. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Excavations of the legionary amphitheatre at Burnum, Croatia, *Roman amphitheatres and spectacles: a 21st-century perspective, papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February, 2007.*, BAR International Series, Oxford, UK, 75-85.
- GLAVAŠ, I., MILETIĆ, Ž., ZANINOVIĆ, J., 2010. – Ivo Glavaš, Željko Miletić, Joško Zaninović, Augzilizarni kaštel kod Kadine Glavice, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva, br. 3., vol. 42.*, Zagreb, 71-74.
- GLAVAŠ, I., 2014. – Ivo Glavaš, Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarska postaja u Balinoj Glavici, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, vol. 35 (2011.)*, Zagreb, 63-74.
- GLAVAŠ, I., 2015. – Ivo Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, doktorski rad, Zadar.
- HAYNES, I., 2013. – Ian Haynes, *Blood of the Provinces – the roman auxilia and the making of provincial society from Augustus to the Severans*, Oxford University Press, Oxford, UK.
- HOFFMAN, H., 1905. – Harald Hoffman, Römische militärgrabsteine der donauländer, *Series sonderschriften (österreiches archäologisches institut), br. 5.*, Beč, Austrija, 54-60.
- IVČEVIĆ, S., 2004. – Sanja Ivčević, Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna, *Opuscula archaeologica, vol. 28 (2004.)*, Zagreb, 159-176.
- IVČEVIĆ, S., 2010. – Sanja Ivčević, Dijelovi vojničke opreme iz Garduna u arheološkom muzeju u Splitu, *Opuscula archaeologica, vol. 34., no. 1. (2010.)*, Zagreb, 127-144.
- IVČEVIĆ, S., 2013. – Sanja Ivčević, Roman military gear depicted on grave monuments from the archaeological museum in Split, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split*, Književni krug, Split, 443-479.
- IVČEVIĆ, S., 2013.b – Sanja Ivčević, Project Tilurium – Roman military equipment, *Radovi XVII. ROMEC-a u Zagrebu, Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu (Zagreb 2010. god.)*, Zagreb, 435-453.

- KUBITSCHKEK, W., 1924. – Wilhelm Kubitschek, Dalmatinische Notizien, *Strena Buliciana (uredili M. Abramić i V. Hoffiler)*, Zagreb-Split, 209-219.
- KURILIĆ, A., SERVENTI, Z., 2015. – Anamarija Kurilić, Zrinka Serventi, Buried far away: easterners in roman Liburnia, *Annales universitatis apulensis, series historica, vol. 19., no. 2., places of memory: cemeteries and funerary practices throughout the time*, Editura Mega, Sveučilište Alba Iulia, Alba Iulia, Rumunjska, 13-36.
- MARUN, L., PETRINEC, M., 1998. – Lujo Marun, Maja Petrinec (glavni urednik), *Starinarski dnevnik*, Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, Split.
- MARŠIĆ, M., 2007. – Dražen Maršić, Nadgrobni spomenici iz Burnuma (pregled), u: *Zbornik radova sa simpozija rijeka Krka i nacionalni park Krka, priroda i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Šibenik, 203-228.
- MARŠIĆ, M., 2015. – Dražen Maršić, Salonitanska portretna stela Viridomara i Pame, *Tusculum, vol. 8., no. 1. (2015.)*, Solin, 7-24.
- MARDEŠIĆ, J., 1999. – Jagoda Mardešić, Istočni trakt gradskih zidina Salone, *Opuscula archaeologica, Vol. 23-24., No. 1., 1999.*, Zagreb, 143-153.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. – Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam international d.o.o., Zagreb.
- MATIJEVIĆ, I., 2009. – Ivan Matijević, Dva neobjavljena natpisa Druge kohorte Kiresta iz Dalmacije, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, vol. 23*, Zadar, 35-43.
- MEDINI, J., 1984. – Julijan Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja hrvatskog arheološkog društva 8*, Split, 107-126.
- MESIHOVIĆ, S., 2020. – Salmedin Mesihović, *Prva dalmatinska i druga dalmatinska kohorta*, O. D. „Font“, Sarajevo, BiH.
- MILETIĆ, Ž., 2010. – Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, katalog izložbe*, Zagreb, 113-176.
- MILETIĆ, Ž., 2011. – Željko Miletić, Production of tegulae in Burnum in the context of buliding activities, u: *Rimske keramičarske i staklarske radionice, proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 23.-24. Listopada 2008.*, Crikvenica, 263-277.
- MILETIĆ, Ž., 2013. – Željko Miletić, Stelae from the workshops of the 7th legion from Tilurium and Viminacium, *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, Književni klub, Split, 419-422.

- MILETIĆ, Ž., 2015. – Željko Miletić, Identification of oriental figures depicted on military stelae from a Tilurium workshop, *Religious transformation in the Balkan provinces in the roman period. New finds and novel perspectives*, Skoplje: Universitet Leiden – Manu, Makedonija, 358-370.
- MILETIĆ, Ž., 2017. – Željko Miletić, Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog, *Zbornik radova "Kulturno povijesna baština Općine Ljubuški" (2014., Humac)*, Ljubuški, Bosna i Hercegovina, 25-40.
- PATERKUL, V., 2019. – *Velej Paterkul, Kompletna Djela (knjiga CXII, CXIII, 136-143. str.)*, Delphi classics, ancient classics series, version 1., 2019., Hasting, East Sussex, UK.
- PRIJATELJ, K., 1952. – Kruno Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 53, 1950/1951.*, Split, 135-154.
- RADMAN-LIVAJA, I., 1998. – Ivan Radman-Livaja, Rimski streljačka oprema nađena na Gardunu kod Trilja, *Opuscula archaeologica 22 (1998.)*, Zagreb, 219-231.
- RADMAN-LIVAJA, I., 2001. – Ivan Radman-Livaja, Rimski projektili iz arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 34., no. 1. (2001.)*, Zagreb, 123-152.
- RUSSEL, J., 1991. – James Russel, A roman military diploma from eastern Pamphylia, *American Journal of Archaeology, vol. 95., no. 3. (srpanj 1991.)*, Boston, SAD, 469-488.
- SANADER, M., TONČINIĆ, D., 2010. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Gardun – antički Tilurium, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, katalog izložbe*, Zagreb, 33-111.
- SANADER, M., TONČINIĆ, D., 2013. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Das projekt Tilurium, u: *Radovi XVII. ROMEC-a u Zagrebu, Rimski vojna oprema u pogrebnom kontekstu (Zagreb, 2010.)*, Zagreb, 411-433.
- SANADER, M., ŠEPAROVIĆ, T., TONČINIĆ, D., 2008. – Mirjana Sanader, Tomislav Šeparović, Domagoj Tončinić, Das projekt Tilurium, *The enemies of Rome, proceedings of the 15th international Roman military equipment conference, Budapest, Hungary, 2005.: Journal of roman military equipment studies, vol. 16. (2008.)*, Budimpešta, Mađarska, 309-315.
- SANADER, M., TONČINIĆ, D., 2007. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Das projekt Tilurium. Waffendarstellungen auf Steindenkmälern aus Tilurium, *International roman military equipment conference, vol. 16. (2007.)*, Xanten, Njemačka, 171-174.

- SANADER, M., 2015. – Mirjana Sanader, Das Legionslager Tilurium. 15 Jahre archäologischer Ausgrabungen, 1997-2011., *Proceedings of the 22nd International congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012.: Bulletin of the National archaeological institute, vol. 42. (2015.)*, Sofija, Bugarska, 127-136. str.
- SCHÖNAUER, S., 2000. – Srđana Schönauer, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 93., no. 1.*, Split, 223-515.
- SPAUL, J., 2000. – John Spaul, *Cohors – The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841., London, UK.
- SUIĆ, M., 1970. – Mate Suić, Noviji natpisi iz Burnuma (*Epigraphica Burnensia recentiora*), *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, 5*, Zadar, 93-130.
- SVETONIJE, 1979. – Svetonije, *Život Cezara, vol. 1. (Tiberije, poglavlje XVI., 319. str.)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, SAD; William Heinemann Ltd., London, UK.
- ŠAŠEL, A., ŠAŠEL, J., 1978. – Anna Šašel, Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, *Situla 19, razprave narodnog muzeja v Ljubljani*, Ljubljana, Slovenija.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2003. – Tomislav Šeparović, Metalni nalazi, u: *Mirjana Sanader, Tilurium I., Istraživanja = Forschungen, 1997-2001.*, Zagreb, 219-256.
- TONČINIĆ, D., 2011. – Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. Legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- TONČINIĆ, D., 2014. – Domagoj Tončinić, Klaudijeve vojne reforme, mit ili realnost, *Nova antička Duklja V, JU muzeji i galerije Podgorice, Podgorica, Crna Gora*, 79-95.
- TONČINIĆ, D., 2005. – Domagoj Tončinić, Eine unveröffentlichte grabstelle aus Tilurium, u: *Akti VII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici*, ed. Mirjana Sanader i Ante Rendić-Miočević, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 281-286.
- TONČINIĆ, D., IVČEVIĆ, S., 2013. – Domagoj Tončinić, Sanja Ivčević, Das projekt Tilurium – waffendarstellungen auf grabstelen aus Tilurium, u: *Radovi XVII. ROMEC-a u Zagrebu, Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu, (Zagreb 2010.)*, Zagreb, 493-516.

TONČINIĆ, D., VUKOV, M., 2018. – Domagoj Tončinić, Mirna Vukov, Prošlost i sadašnjost, prenamjena rimskih kamenih spomenika iz Tilurija, *Nova antička Duklja IX*, JU muzeji i galerije Podgorice, Podgorica, Crna Gora, 37-63.

TONČINIĆ, D., 2004. – Domagoj Tončinić, Votivna ara iz Tilurija, *Opuscula archaeologica vol. 28, no. 1*, Zagreb, 147-157.

TUFFI, S., R., 1971. – Sergio Rinaldi Tuffi, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della accademia nazionale dei lincei, anno CCCLXVIII – 1971., Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, serie VIII, volume XVI, fascicolo 3*, Rim.

URECHTE, P., 2013. – Petru Urechte, The bow and arrow during the roman era, *Ziridava studia archaeologica 27. (2013.)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, Rumunjska, 183-195.

VEGETIJE, 2001. – *Vegetije: epitom vojnih znanosti, drugo izdanje*, Liverpool university press, Liverpool, UK.

WEBSTER, G. 1985. – Graham Webster, *The roman imperial army, third edition*, A & C Black, London, UK.

WILKES, J., J., 1969. – John Joseph Wilkes, *Dalmatia*, Routledge & Kegan Paul, London, UK.

ZANINOVIĆ, M., 1976. – Marin Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 24-27. Listopada 1972., Materijali saveza arheoloških društava Jugoslavije XII.*, Zadar, 169-184.

ZANINOVIĆ, M., 1968. – Marin Zaninović, Burnum, Castellum-municipium, *Diadora 4*, Zadar, 119-129.

ZANINOVIĆ, M., 2010. – Marin Zaninović, Rimska vojska u Iliriku, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, katalog izložbe*, Zagreb, 13-30.

ZANINOVIĆ, M., 1984. – Marin Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja hrvatskog arheološkog društva 8*, Split, 65-75.

ZOVIĆ, V., 2015. – Valentina Zović, Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 108., no. 1.*, Split, 157-222.

<http://www.manfredclauss.de/>

<http://lupa.at/14120>

<https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/the-human-figure-types/>

<http://www.imperium-romana.org/roman-auxiliaries.html>

<https://blog.vecernji.hr/thor-einar-leichhardt/biljeske-s-visa-5608>